Nyelvelmélet és diakrónia 3

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
2017

Nyelvelmélet és diakrónia 3

Nyelvelmélet és diakrónia 3

Szerkesztette:
É. KISS KATALIN
HEGEDŰS ATTILA
PINTÉR LILLA

PPKE BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
Budapest – Piliscsaba
2017

A kötet megjelenését a Központi Alapok Program
(KAP16-71029-1.9-BTK KAP-KV-62460/1) támogatta

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

Bárány András
Cser András
Dékány Éva
Egedi Barbara
Fejes László
Gerstner Károly
Haader Lea
Hegedűs Veronika
Horváth László
Korompay Klára
Mády Katalin
Nádasdy Ádám
Nemesi Attila László
Németh Szilvia
Németh T. Enikő
Rebrus Péter
Salvi, Giampaolo
Siptár Péter
Tánczos Orsolya
Zaicz Gábor

© A szerzők, 2017

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-299-7

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm
Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó 6

Adamik Béla: 9
A palatalizáció szerepe a vulgáris latin [w] > [β] hangváltozásban

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett: 30
Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok

Bíró Bernadett: 63
Nominalizátorok az északi manysiban

É. Kiss Katalin: 75
Az *-ik* kiemelőjel eredetéről

Gugán Katalin: 91
A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis

Kiss Sándor: 111
A nyelvtani megformálás változásai a kései latinban: esettanulmány és hipotézis

Sipőcz Katalin: 126
Még egyszer a *-stul*/*-stul* toldalékról egy manysi grammatikalizációs folyamat tükrében

Varga Mónika: 137
Feltételes jelentéstartalmú mondatszerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben

Előszó

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2016. őszi nyelvészeti műhelykonferenciáját a nyelvi változás elmélete és megvalósulása, s ezen belül a grammatikalizáció témájának szentelte. Az elhangzott 17 előadásból nyolcat tartalmaz a jelen kötet. Néhányan máshol jelentették meg írásukat, mások nem kívánták megírni a felvetett és vitatott kérdésekre adható válaszaikat, megint mások pedig a szigorú lektori vélemények hatására vonták vissza tanulmányukat. Az itt közölt nyolc tanulmány azonban kiállta a kritika próbáját (ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne maradnának tovább boncolható kérdések bennük). A szerkesztők köszönetüket fejezik ki mindazoknak, akik nemcsak az előadás megtartását vállalták, hanem a formába öntés fáradságos munkáját is elvégezték. Szintén köszönet illeti a lektorokat, közülük néhányan szinte tanulmányba illő részletességgel szóltak hozzá egyes írásokhoz. A kötet tanulmányai a nyelvi változást vizsgálják hangtani, alaktani és mondattani területeken, az egyes szintek egymásra hatásában, a nyelvi rendszer összefüggéseiben.

A latin nyelv a témája két tanulmánynak. Adamik Béla Laurence D. Stephens 1988-ban kifejtett elméletét veszi alapul, melyben a szerző a /w/ > [β] hangeltolódást egyféle palatalizációs jelenségnek tartja, mely főként az *e, i* hangok előtt következik be, és ezen belül is erősebben az /i/ mint az /e/ előtt. Adamik megvizsgálva a kora császárkori és a kései, keresztény kori adatokat arra a következtetésre jut, hogy Stephens elmélete nem tartható. A különböző területekről (Róma. Dalmácia, Apulia, Szardínia) származó késő császárkori adatok azt mutatják, hogy a /w/ és /b/ fúziója a rákövetkező magánhangzó fajtájától függetlenül zajlott le. A szerző ugyanezt tapasztalja a korai időszak feliratai elemzése kapcsán is, végkövetkeztetése, hogy nincs értelme különbséget tenni az *e* és az *i* között a hatás erősségének megállapításában. Szintén a latin az alapja Kiss Sándor nagy ívű áttekintésének. A szerző a mondattani szinonímia jelenségein keresztül veszi sorra a kései latin/preromán korszak nyelvi változásait. Gondolatmenetének lényege, hogy a lehetséges szintaktikai megoldásokon belül a gyakorisági viszonyok eltolódnak, választható kifejezésekből válogat az egykori nyelvhasználó, s egyes, korábban marginális kifejezésmódok szokásossá válnak, majd a rendszer maga tolódik el e kifejezésmódok felé. A névszó morfoszintakszisában az elöljáróval bevezetett kifejezések párhuzamosan szerepeltek az elöljáró nélküli kifejezésekkel (esetenként ugyanazon szerző egymásra következő mondataiban), miközben az analitikus kifejezés egyértelműbb volta felváltja a szintetikus szerkesztést. Az ige szintakszisában szintén hasonló mozgás figyelhető meg: a meglévő szinonimikus viszonyok következ-

tében átépül a belső szerkezet, és a szinonim kifejezés egyike el is tűnhet. A segédigés összetett igealakok kifejlődése mutatja ezt a tendenciát, melyet a kései latin hangzóváltozások még inkább felerősítettek. Az olyan különbségek, mint amely a *comparabit* (futurum imperfectum) és a *comparavit* (praesens perfectum) között korábban fennállt, az Adamik Béla tanulmányában is központi szerepű *b* és *w* fonémák fúziója következtében megszűnnek, és az egyértelműsítés igénye megkívánja az összetett formák használatát. Az analitikus passzívum a cselekvést/történést jelentő igékben is elfoglalja a szintetikus alakok helyét, mely folyamat a leágazó nyelvekben tovább folytatódik (latin: *se mutat,* spanyol: *mudar ~ mudarse*). Az egyszerű mondat szórendjének szabályozottsága is megjelenik a kései latinban, az igei állítmány egyre inkább a mondat elejére törekszik. A posztklasszikus időszak beszélői tehát választhattak a pusztán morfológiai és a viszonyt jobban kifejező analitikus formák között, s a szerző meglátása szerint ez utóbbiak választásának valószínűsége jellemezte a kor nyelvhasználatát.

A finnugor tematika hagyományosan jelen van konferenciánkon. Asztalos Erika, Gugán Katalin és Mus Nikolett közös írása a feltételezetten tért nyerő uráli VX szórend kérdését járja körül három nyelv (nyenyec, hanti és udmurt) szövegei alapján. A vizsgált szövegek két szinkrón metszetet képviselnek: egy mintegy 100 évvel ezelőttit és a mait. A tanulmány kérdése: történt-e elmozdulás ezen hagyományosan SOV szerkezetű nyelvekként besorolt nyelvek mondatszerkezetében az eltelt időszak alatt. A tanulmány lényegében azt igazolja, hogy nem történt meg (hiába hat az orosz a feltételezett VX irány mellett) e nyelvekben lényeges elmozdulás a VX szerkezet irányába. A tundrai nyenyec esetében a mai nyelvhasználat jobban SOV szerkesztést mutat, mint a korábbi szövegekben, s ugyanez tapasztalható a szurguti hanti adatokban is (régi szöveg: 9% VX, új szöveg: 7,8% VX). Kiemelendő azonban, hogy az új szövegekben az új információt tartalmazó mondatrészek gyakrabban jelennek meg az ige után. Csupán a mordvin mutat jelentős arányú VX szerkesztést, de itt már a korábbi szövegekben is 35%-nyi volt a VX szerkesztésű mondatok aránya. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy a változás nem is annyira a számszerűségben, mint inkább az ige után álló összetevők információs szerkezeti szerepében keresendő. Bíró Bernadett tanulmánya az északi manysiban megtalálható nominalizátorok számát és szerepét kutatja. Ezek olyan (többnyire tág jelentésű, pl. 'dolog, ügy, izé, valami, hely') főnevek, melyek a képzőkhöz hasonlóan elsősorban participiumokból hoznak létre főneveket („cselekvésneveket"). Ugyan él még az eredeti jelentésük is, de már megtörtént a szemantikai kiüresedés, némelyikük már egészen képzőszerűen viselkedik (alakja is redukálódott egyes szerkezetekben).

Berrár Jolán 1957-es mondattörténete még több, mára már egyértelműen önálló szói eredetűnek tartott határozóragot sorolt a primer ragok halmozódásával létrejött ragok közé. A NAK-ról (ugyanebben a tanulmányban a NÁL-ról) Bárczi mutatta ki az önálló szói eredetet, a VAL-t pedig az ÁrpSzöv. (Benkő) óta tartjuk egyértelműen ilyennek. A gyakoribb határozóragok közül

mára már csupán a STUL-t véli a nyelvtörténeti szakirodalom halmozódásos eredetűnek. Ezt a véleményt módosítja Sipőcz Katalin írása, mely a rag eredetét a manysiban meglevő *tāγəl* 'tele' szó posszesszív melléknévképzős alakjához kapcsolja (szociativuszi jelentéssel). A tanulmány a magyar nyelvtörténet oldaláról nem tesz fel néhány kérdést, illetőleg nyitva hagyja őket, s ez a tény valószínűleg további viták forrása lesz. Szintén a magyar alaktörténet egy kérdését tárgyalja É. Kiss Katalin tanulmánya az *-ik* toldalék eredetét boncolgatva. A szerző a morféma genitivus partitivusi eredetét valószínűsíti, feltételezve a pro eltűnését. Állítása szerint az *-ik* a T/3. személyjel allomorfja lehetett az ősmagyar korban, mely determinatív funkcióját őrizve a névmásokon folyamatosan elkülöníti a határozottat a határozatlantól. Már az ősmagyarban megtörténhetett az allomorfok szétválása, a főneveken a T/3. ezért alsó/középső, míg a névmásokon felső nyelvállású előhangzóval mutatkozik az ómagyarban. Az *-ik* további sorsa, hogy a középmagyarban már egyértelműen képzővé válik, s ezért képes felvenni további birtokos személyjelölőt. Ugyancsak partitívuszi értelmű képzővé válik a *-ja* is (*a nagyja*). A feltételezett folyamat uráli párhuzamokkal is megtámogatható.

Varga Mónika tanulmánya a feltételességet kifejező tagmondat-változatokat vizsgálja középmagyar kori magánéleti szövegek segítségével. A tanulmányban a feltételesség mint grammatikai és mint pragmatikai változó jelenik meg. Megvizsgálja a kötőszós változatok mellett a kötőszó nélkülieket is. E vizsgálatban feltételességet kifejező tagmondat a határozói igeneves szerkezet is, e szerkezet ilyetén felfogása megegyezik a Magyar generatív történeti mondattan felfogásával. A kötőszó nélküli variánsok jelentése a szöveg-összefüggés alapján adható meg, s ezért az elemzés kapcsán fontosak a pragmatikai szempontok (ez a tény felveti a megítélhetőség kérdését). Tág időkört fog át Gugán Katalin tanulmánya: az ómagyar kortól a 19. század végéig tekinti át a tagadó mondatok szerkezeti átrendeződését két igemódosító (igekötő és névelőtlen vonzat) segítségével. A hosszú stabil variációs időszakot az újmagyar korban a fordított szórend térnyerése jellemzi. Mi lehet az oka a változásnak, mennyire egyeztethető össze a folyamat a „versengő nyelvtanok" elméletével, a megfigyelt változási tendencia hol helyezhető el a változás idejében (kezdete talán, és ezért nem mutat S görbét?), elegendő-e csupán a grammatikai változások figyelembe vétele a szociolingvisztikai tények hiánya miatt – a tanulmány a nyitott kérdésekkel válik izgalmassá.

A kötet anyaga (a korábbi kötetekhez hasonlóan) felkerül az Elméleti Nyelvészeti Tanszék honlapjára: https://btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok.

Hegedűs Attila

A palatalizáció szerepe a vulgáris latin [w] > [β] hangváltozásban

Adamik Béla

1. Bevezetés: Stephens palatalizációs elmélete*

Jelen tanulmány két összetartó, vulgáris latin hangváltozással foglalkozik, mégpedig a magánhangzóközi zöngés bilabiális zárhang [b] és a szótageleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] egyidejű zöngés bilabiális [β] réshanggá válásával.[1] Az utóbbival, tehát a szótageleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] zöngés bilabiális [β] réshanggá válásával kapcsolatban, az amúgy a latin szórendről 2006-ban megjelent alapvető (*Latin Word Order* c.) monográfia társszerzőjeként is jól ismert Laurence D. Stephens egy még 1988-ban megjelent tanulmányában a következő elméletet fogalmazta meg.

Stephens (1988), továbbiakban részletesen taglalandó elmélete szerint a latinban V-vel írt, szótageleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] zöngés bilabiális [β] réshanggá válásának motorja a palatalizáció volt, tehát egy olyan jelenség, amely a vulgáris latin mássalhangzórendszer változásaival kapcsolatban eddig csak a gutturális és dentális zárhangok palatális magánhangzók előtti affrikátává, illetve réshanggá válásával kapcsolatban került említésre.[2] A zöngés

---

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 9–29.

∗ Jelen tanulmány az NKFIH (OTKA) K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA ’Lendület’ Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

[1] A latin [b] és [w] hangokhoz, továbbá fúziójukhoz vö. Herman (2003: 38, 42–43), Adams (2007: 626 skk.) és Adamik (2017).

[2] A latinban a palatalizációnak kétféle változata és egyben fázisa volt, vö. Herman (2003: 40–42) és Tamás (1978[3]: 55–56 és 68–71). A korai (Kr.u. 2. századtól adatolt és a későcsászárkorban egyre elterjedtebb, össz-románnak tekinthető) [j] előtti palatalizáció, amelynél a hiátusban lévő *e, i*-ből lett [j] palatalizálta az előtte lévő zárhangot, jól illusztrálható a *conscientia* helyetti CONSIENSIA felirati példájával, amely a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (http://lldb.elte.hu/) 2 adatlapon szerepel, a LLDB-5454-as lapon ’ci / ce (+ voc) commutatio’ és a LLDB-5455-ös lapon ’ti / te (+ voc) commutatio’ kóddal (Gallia Narbonensis, 6–7. század). A kései, 5–6. századtól szórványosan megjelenő (lat. *centum* [k] > ol. *cento* [č] típusú), palatális magánhangzó előtti palatalizációra, ellentétben a [j] előttivel, alig akad megbízható példa a latin feliratos anyagban: talán ilyen a SVSSITABIT = *suscitabit* (LLDB-22313, Kód: ’ci / ce (+ cons) commutatio’, 5–6. sz. Baetica) és a SEP|TVAZINTA = *septuaginta* (LLDB-31226, Kód: ’gi / ge (+ cons) commutatio’, 6. sz. Lusitania). Ez a fajta palatalizáció a latin történetének legkésőbbi (5–8. sz.) fázisában jelentkezett, és ezért nem is terjedt ki az összes újlatin/román nyelvre.

bilabiális zárhang [b] és a szótageleji labioveláris fél(magán)hangzó [w] (a *Flavio* helyetti FLABIO feliratos írásmóddal szemléltethető) zöngés bilabiális [β] réshanggá válása, azaz a [b] – [w] fúzió kapcsán azonban egyáltalán nem számoltak addig a palatalizáció lehetőségével.

Stephens nyilvánvalóan azért tulajdonított a [w] > [β] változásban, és így közvetve az egész [b] – [w] fúzióban a palatális magánhangzók előtt bekövetkező réshanggá válásnak, tehát a palatalizációnak jelentős szerepet, mert úgy találta, hogy a V helyetti B írásmódok (V → B) sokkal, statisztikailag szignifikánsan gyakoribbak voltak palatális, tehát *e* és *i*, mint veláris magánhangzók, azaz *a, o* és *u* előtt, és ezen belül a palatálison belül gyakoribbak /i(:)/, mint /e(:)/ előtt, és ez a megoszlás, megállapítása szerint, tökéletesen megfelel a palatalizációs folyamat tipológiailag igazolt hierarchiájának (Stephens 1988: 429).

Ha most eltekintünk attól az alapvető (Stephenstől nem említett) különbségtől, hogy az újlatin nyelvek tanúsága szerint a palatalizáció okozta réshanggá válás a vulgáris latinban sosem terjedt ki a veláris magánhangzók előtti helyzetre, míg a magánhangzóközi [b] – [w] fúzió a velárisok előtt is bekövetkezett (vö. *centum* [k] > ol. *cento* [č], de *caballus* [k] > ol. *cavallo* [k]), akkor is érdemes megvizsgálnunk Stephens elméletét, elsősorban azt, hogy mi alapján állapította meg a B/V keverések, illetve azon belül a V helyetti B írásmódok (V → B) statisztikailag szignifikáns gyakoriságát palatális magánhangzók előtt, amire végeredményben egész elméletét építette.

Ha megnézzük Stephens (1988: 427–430) táblázatait, amelyek a vonatkozó adatokat közlik, akkor kérdésünkre választ kaphatunk. Első lépésben Stephens *nem* saját adatgyűjtésen végzett megoszlási vizsgálat alapján állapította meg a V helyetti B írásmódok (V → B) statisztikailag szignifikáns gyakoriságát palatális magánhangzók előtt, hanem Barbarino (1978), a [b] – [w] fúziót a feliratos B/V keverések alapján tárgyaló monográfiájának adattárát vetette alá egyfajta, korlátozott disztribúciós analízisnek és abból vonta le következtetéseit, amelyeket Stephens (1988: 427–428) első három táblázata is ábrázol.

	V→B	V→V	N
perfectum	48.31%	51.69%	89
other /V__V	23.72%	76.28%	56
	odds ratio = 3.006		
	χ^2 = 15.593		

Table 1. Rate of the substitution V→B in the perfectum *compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: North Africa.*

	V→B	V→V	N
perfectum	56.00%	44.00%	150
other /V__V	44.57%	55.43%	525

odds ratio = 1.1.583
χ^2 = 6.113

Table 2. Rate of the substitution V→B in the perfectum *compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: Rome and South Italy.*

	V→B	V→V	N
perfectum	30.41%	69.59%	444
other /V__V	24.29%	75.71%	1165

odds ratio = 1.361
χ^2 = 6.244

Table 3. Rate of the substitution V→B in the perfectum *compared to the rate in other intervocalic environments including following back vowels: combined data from all regions.*

Stephens (1988: 427–428) 1., 2. és 3. táblázata

Tudniillik Barbarino az általa vizsgált földrajzi területek keresztény latin feliratos anyagából kimutatott B/V keveréseket nem csak szóbeli helyzetük szerint különböztette meg, külön tárgyalva a szóeleji, a mássalhangzó utáni és a magánhangzóközi B/V keveréseket, hanem a magánhangzóközieket is tovább bontotta perfectumi igealakokban és egyéb szavakban előforduló keverésekre.[3] Stephensnek nyilván rögtön szembeötlött a mindig palatális magánhangzók, tehát i(:) vagy e(:) előtt előforduló perfectumi alakok túlsúlya a V → B betűcserét tekintve, mind az észak-afrikai, mind a római és dél-itáliai keresztény feliratok tekintetében, sőt a Barbarino által vizsgált összes terület vonatkozásában is. Stephens első három táblázata alapján a perfectumi B/V-keveréseknek a helyesen írtakhoz, tehát a keverést nem tartalmazó alakokhoz mért aránya Észak-Afrikában (Table 1) 48,31%, Rómában és Dél-Itáliában (Table 2) 56,00%, az összes vizsgált területen (Table 3) pedig 30,41% volt.

Ráadásul ezek az arányszámok ezeknél csak nagyobbak lehettek, ha figyelembe vesszük, hogy a Barbarino-féle egyéb magánhangzóközi (’other /V_V’ = ’other intervocalic’) nem perfectumi keverések is számos *e, i* előtti (*vivi*

[3] Míg a perfectumi keveréseket a *comparavit* helyetti COMPARABIT (LLDB-41186), a *comparaverunt* helyetti COMPARABERVNT (LLDB-37322) és a *comparaveram* helyetti COMPARABERAM alakok (LLDB-26364) példázhatják, addig az egyéb magánhangzóközi keveréseket a *vivi* helyetti VIBI (LLDB-25315), a *viva* helyetti VIBA (LLDB-17874), a *vivo* helyetti VIBO (LLDB-54699) és a *vivus* helyetti VIBVS (LLDB-42501) írásmódok szemléltethetik.

helyetti VIBI, *vivae* helyetti VIBE típusú) esetet tartalmazhattak, az *a, o, u* előtti (*viva* helyetti VIBA, *vivo* helyetti VIBO, *vivus* helyetti VIBVS típusú) előfordulások mellett, azokkal együtt. Tehát az egyéb magánhangzóközi, nem perfectumi keveréseknek a helyesen írtakhoz mért, észak-afrikai (Table 1) 23,72%-os, római és dél-itáliai (Table 2) 44,57%-os, és az összes vizsgált terület (Table 3) 24,29%-os arányai nyilvánvalóan jóval alacsonyabbak lehettek, ha kivonhatnánk belőlük a palatális előtti nem perfectumi (VIBI/VIBE-típusú) keverések számait.

Mivel azonban Barbarino munkája csak összesítve közölte az egyéb magánhangzóközi nem perfectumi B/V-keverések számadatait, és így nem lehetett belőlük kivonni a palatálisok előtti keveréseket és hozzáadni a perfectumiakhoz, Stephens (1988: 428) is belátta, hogy az első három táblázata bármennyire is sokatmondó (’suggestive’), saját megfogalmazása szerint, mégsem bizonyítják egzakt módon a palatálisok előtti helyzet kiugró szerepét és fontosságát a [w] > [β] változás előmozdításában. Egy egzakt teszthez szerinte olyan adattárra van szükségünk, amelyekben világosan elkülönül és így mérhető a V→B helyettesítés számaránya palatális (*e, i*) és veláris (*a, o, u*) magánhangzók előtt. Ennek hiányában Stephens maga állított össze egy ilyen adattárat dél-itáliai keresztény feliratokról gyűjtött példákból, amelyeket ugyanabból a korpuszból vett, ahonnan Barbarino is dolgozott: a Diehltől összeállított, összességében 5000 keresztény latin feliratot (másod-) közlő ILCV-ből.[4] Ezért tehette meg egyfajta energiatakarékos eljárás (Stephens 1988: 428: ’labor saving strategy’) keretében, hogy csak a nem perfectumi magánhangzóközi keveréseket gyűjtötte ki, kiegészítve adattárát Barbarino ugyanonnan vett perfectumi adataival.

/w/ followed by	Rate of V→B	N
1) invariable [-back]	47.87%	94
2) variable [+/-back]	19.30%	57
3) invariable [+back]	16.67%	6

$c = 0.243$
$\chi^2 = 13.564$

Table 4: Gradient of the rates of V→B reflecting the predicted hierarchy according to palatalizing environment and morpheme class: my data supplemented with Barbarino's data on the perfectum*: South Italy.*

[4] Az ILCV-nek rövidített gyűjtemény (= E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres 1–3*. Berlin 1961) így nagyjából egy tizedét tartalmazza az egész, kiadásban közölt keresztény latin feliratos anyagnak (vö. EDCS = Epigraphik–Datenbank Clauss / Slaby, http://db.edcs.eu/epigr/).

Following vowel	Rate of V→B	N
/__i(:)	55.36%	56
/__e(:)	36.84%	38
/__[+back]	16.67%	6

$\underline{c} = 0.0812$
$\overline{\chi^2} = 5.336$

Table 5: Gradient of the rate of V→B reflecting the hierarchy of palatalizing effectiveness of the following vowel: data as in table 4.

Stephens (1988: 429–430) 4. és 5. táblázata

Az így kapott dél-itáliai adattárát ezt követően Stephens (1988: 429) – a fentebb látható 4. táblázatában (Table 4) ábrázolt módon – morfo-fonológiai szempontok szerint is osztályozta, a rákövetkező magánhangzók típusa szerinti keveréseket a következő 3 csoportba rendezve: 1) azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után mindig *i* vagy *e* tehát palatális magánhangzó áll (’invariable [-back]’), mint pl. a *civis* vagy a *civitas* szó összes ragozott alakjában, 2) azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után palatális és veláris magánhangzó is állhat (’variable [+/-back]’), mint pl. a *vivus* ragozott alakjaiban, úgy mint *vivi, vivae, viva, vivo* stb.; és 3. azok az esetek, ahol a (B-nek elírt) V után mindig *a* vagy *o* vagy *u* tehát veláris magánhangzó áll (’invariable [+back]’), mint pl. az *avunculus* szóban.

Stephens szerint a 4. táblázatában (Table 4) ábrázolt 3 csoport arányszámai – amelyek azonban csoportonként itt is mindig a helyesen írt alakokhoz mért arányszámot jelentik! – egyértelműen jelzik a palatálisok előtti helyzet dominanciáját, amennyiben az első csoport, tehát a mindig palatálisok előtt álló V elírása B-be jelentősen, 47,87%-kal, vezet a másik két kategória előtt, nem szem elől tévesztve azt a tényt sem, hogy értelemszerűen a második kategória is tartalmaz palatálisok előtti tévesztéseket (hiszen *vivus, vivo, viva* mellett *vivi* és *vivae* is van ebben a csoportban; az *ae* ejtése egyébiránt ebben a korban nyílt *e* volt). Szerinte ez a megfigyelt hierarchia a 4. táblázat 3 csoportja között, miszerint abban a csoportban a leggyakoribb a B/V-keverés, ahol a V mindig elölképzett, palatális magánhangzó előtt áll (1. *civis*-csoport), utána abban, ahol a V elölképzett, palatális magánhangzó előtt is állhat (2. *vivus/vivi*-csoport), és végül ott a legritkább, ahol a V sosem állhat elölképzett, palatális magánhangzó előtt (3. *avunculus*-csoport), teljes összhangban van elméletével, miszerint a palatalizáció mozdította elő a [w] > [β] változást.[5]

Ezután Stephens (1988: 430), hogy egy utolsó, döntőnek szánt érvvel is megtámogassa palatalizációs elméletét, ugyanazon az adattáron tesztjét úgy is

[5] Megjegyezzük: a dentálisok és gutturálisok vulgáris latin palatalizációja esetén egy ilyen kereszt-osztályozás nem alkalmazható, azaz értelmetlen, mert a tényleges palatalizáció csak palatális magánhangzók, illetve az ezekből magánhangzó előtt keletkezett *j* előtt következett be.

elvégezte, hogy – a 4. táblázat 1. (’invariable [-back]’) csoportját kettébontva – az /i(:)/ és /e(:)/ előtti keveréseket elkülönítette egymástól (Table 5). Ezt azzal a céllal tette, hogy megvizsgálhassa: a kapott megoszlások tükrözik-e azt a tipológiai evidenciát, miszerint a felső (nyelvállású) elölképzett magánhangzók, tehát a rövid és hosszú *i* nagyobb mértékben mozdítják elő a palatalizációt, mint a középső (nyelvállású) elölképzett magánhangzók, tehát a rövid és hosszú *e*.[6]

Ahogy Stephens (1988: 430) fentebb is látható 5. táblázata (Table 5) mutatja, a V → B helyettesítés tekintetében a felső (nyelvállású) elölképzett /i(:)/ magánhangzók előtti betűcsere 55,36%-os fölényét lehetett megállapítani a középső (nyelvállású) elölképzett /e(:)/ magánhangzók előtti betűcsere 36,84%-os arányával szemben (természetesen a százalékszámok itt is a megfelelő helyesen írt alakokhoz mért hibaarányt mutatják). Stephens szerint az általa mért eredmény teljes összhangban áll a palatalizációs hatékonyság tipológiailag igazolt hierarchiájával, így a felső (nyelvállású) elölképzett /i(:)/ magánhangzók előtti V → B helyettesítés 55,36%-os dominanciája „igen erős bizonyítéknak tekinthető a palatalizációs elmélet mellett”.[7]

Zárásképpen Stephens így fogalmazta meg konklúzióit: „Összegzésül: Dél-itáliai feliratokról rögzített V helyetti B írásmódok fonetikailag és morfológiailag keresztosztályozott arányszámainak statisztikailag ellenőrzött kiértékelése, egyéb anyagokkal kiegészítve megerősíti azt a fonetikai és tipológiai meggondolásoktól motivált elméletet, miszerint palatalizáció mozdította elő különféleképpen a magánhangzóközi [w] réshanggá válását a latinban.”[8]

2. Stephens palatalizációs elméletének főbb problémái

E határozott konklúzió ellenére, Stephens palatalizációs elmélete, az annak hátteréül szolgáló gyakorisági vizsgálattal egyetemben több okból is felülvizsgálatra szorul.

Egyrészt a [b] – [w] fúzió jellegéből fakadóan a vizsgálatot ki kell terjeszteni a V helyetti B (V → B) írásmódokon túl a B helyetti V írásmódokra (B → V) is, továbbá az intervokális keveréseken túl a többi, így a mássalhangzó utáni és a szóelején bekövetkezett B/V keverésekre is, mert azok szintén a [b] – [w] fúzió következtében jöttek létre (ráadásul a szóeleji keverések többsége fonoszintaktikailag intervokális helyzetűnek nyilvánítható).

Másrészt Stephens tesztjei során a V helyetti B-k írásának gyakoriságát minden esetben Barbarino (1978) ma már meghaladottnak bizonyult (vö. Adams 2007: 626 skk. és Adamik 2012: 128 skk.) módszere szerint, tehát a helyesen írt

[6] Stephens (1988: 421) jelölésében a (:) jelentése ’hosszú vagy rövid’.
[7] Stephens (1988: 430): „very strong evidence in favor of the palatalization hypothesis”.
[8] Stephens (1988: 431): „statistically controlled evaluation of phonetically and morphologically cross-classified data on the rates of the spelling substitution V → B in inscriptions from South Italy, supplemented by other material, confirms the hypothesis motivated by phonetic and typological considerations that palatalization differentially promoted the fricativization of intervocalic [w] in Latin.”

megfelelőkhöz mért arányában (V = V : V → B) határozta meg, így minden további, erre épített következtetése problémásnak bizonyulhat az elsősorban a helyesírási színvonalat és nyelvhelyességi viszonyokat (azaz kulturális tényezőket is) mérő (és éppen ezért torzító hatású) módszer alkalmazása miatt.

Harmadrészt a Stephenstől megfigyelt (és 5. táblázatában ábrázolt) megoszlás, miszerint a V helyetti B írásmódok (V → B) sokkal, statisztikailag szignifikánsan gyakoribbak /i(:)/, mint /e(:)/ előtt, minden ebből levont következtetéssel együtt, semmitmondónak és lényegtelennek bizonyulhat. Stephens ugyanis (Barbarinot követve) dél-itáliai keresztény latin feliratokról gyűjtötte adatait, amelyek így egy olyan kései vulgáris latin nyelvállapotot tükröznek, amelyben – az ún. *e/i* hangfúzió keretében[9] – az eredetileg rövid /i/, hosszú /e:/ és (hangsúlytalan) rövid /e/ már egyetlen zárt /e/-be olvadt egybe: azaz nem sok értelme van *e* és *i* közötti különbségtételről beszélni a vélelmezett palatalizációs hatékonyság tekintetében, ha egyszer mindkét hangot zárt *e*-nek ejtették. Mivel a dél-itáliai (új)latinságban (miképp a későbbi újlatin nyelvterület legnagyobb részén, Sardinia kivételével) csak a hosszú /i:/ maradt meg /i/-nek, pusztán a hosszú /i:/ előtti helyzetet lehetne felhasználni egy az *e* és *i* típusú hangok közti hatékonyság-különbségre épülő palatalizációs vizsgálat kapcsán: viszont éppen ez a hosszú /i:/ fordul elő legritkábban szövegeinkben.[10] Egy ilyesfajta vizsgálat következésképpen csak a sardiniai latin anyagon végezhető el, mert egyedül a sardiniai latin nyelvváltozatban nem következett be a fent említett *e/i* fúzió.

Végül nem kapunk semmiféle információt arról, hogy az *i* előtti B/V-keverések Stephenstől megfigyelt gyakorisága, kiugró aránya hogyan viszonyul a *bi/vi*-szótagok általános gyakoriságához a különféle latin szövegtípusokban (különös tekintettel a feliratos korpuszokra), holott az előbbi az utóbbi nélkül nem igazán állapítható meg és – Herman Józsefnek köszönhetően (vö. Herman 1968=1990) – az ilyesfajta hangstatisztikai vizsgálatok már régóta létjogosultságot nyertek a vulgáris latin fonológiai kutatásokban.

Ebből következően a Stephens (1988: 428–430) által (dél-itáliai keresztény feliratokon) elvégzett, a V helyetti B-k írásának a rákövetkező magánhangzótípusok szerinti gyakoriságát mérő tesztjét is újra el kell végezni más, a kulturális tényezőket kizáró, így torzításokat nem okozó módszerrel. Erre leginkább a helyesen írt megfelelőkre tekintettel nem lévő, a különböző hibatípusok egymáshoz viszonyított gyakoriságát, megoszlását vizsgáló Herman-féle módszer tűnik a legalkalmasabbnak, amelyet a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa is alkalmaz.[11]

Ezen túlmenően a vizsgálatot egy olyan terület anyagán is el kell végezni, amely az *e*/*i* fúziótól nem volt érintett, azaz Sardinia feliratos anyagát is

[9] Ehhez vö. Herman (2003: 33–36) és Tamás (1978[3]: 42–44).

[10] Ahogy Stephens (1988: 430) maga is megjegyzi: „the rarity of /i:/ and /e:/ in the sample precludes reliable estimation of the V → B rates before them".

[11] A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisára (http://lldb.elte.hu/) a továbbiakban (LLDB-) Adatbázisként hivatkozunk.

célszerű górcső alá venni, Lupinu (2000) megbízható és gazdag adattárának felhasználásával. Továbbá a B/V-keverések *i* előtti kiugró gyakoriságát szembesíteni kell a *bi/vi* szótagoknak a különféle latin (különösképpen a feliratos) szövegtípusokban mérhető általános gyakoriságával is, hogy eldönthessük, valós, avagy látszólagos gyakorisággal állunk-e szemben.

Végül az eddig a kutatásban teljesen elhanyagolt kronológiai szempontot, azaz a diakróniát is érvényesíteni kell a vizsgálatban, hiszen a Kr.u. 4–7. századok nyelvállapotát tükröző keresztény feliratos anyag mellett a Kr.u. 1–3. század, keresztény korszak előtti (pogánynak is nevezhető) anyagát is vizsgálatba kell vonni, tekintettel arra, hogy az Adatbázisunkban rögzített B/V-keverések mintegy negyede ebből a korai korszakból származik.

A következőkben tehát Stephens palatalizációs elméletét teszteljük le, mégpedig a B/V keverések összes típusának a magánhangzó-környezetre is tekintettel lévő, a Herman-féle módszertant követő, fonémagyakorisági szempontokat is érvényesítő elemzésével, a jelenség szempontjából releváns kora- és későcsászárkori területek feliratairól (az Adatbázisban és Lupinu monográfiájában) rögzített adatokra támaszkodva.

3. A szóeleji és szóbelseji helyzet egyenrangúsága Stephens elmélete szempontjából

Mielőtt saját vizsgálati eredményeinket vitára bocsátanánk, ki kell térnünk Stephens tanulmányának arra a tudománytörténeti részére, ahol elméletének előzményeit röviden bemutatja. Ebben a részben Stephens elsősorban Baehrens 1922-es *Appendix Probi*-kommentárjának vonatkozó megjegyzéseivel foglalkozik, minthogy Baehrens volt az első, aki először tulajdonított jelentőséget a rákövetkező magánhangzónak, közelebbről az *i*-nek, a V → B helyettesítés által megjelenített hangváltozás bekövetkeztében: „Egy másik csoportban a rákövetkező magánhangzó okozta a *v* > *b* hangváltozást… Különösen az *unibyria* mutatja, hogy… az *y*-vé vált *i* okozta a *v* > *b* hangváltozást”.[12]

Minderről Stephens így vélekedett: „Baehrens megfigyelése az *i* előtti V → B helyettesítés egyértelmű gyakoriságáról gondolatébresztő, s ugyanakkor meglepő, hogy eddig nem vetették alá megfelelő statisztikai vizsgálatnak. Baehrens azonban olyan esetekre épít, ahol a [w] szóeleji helyzetben vagy összetett szavak második elemének elején található. Ezért talán azt gyanították, hogy pusztán csak a *vixit, vivus, vir* stb. típusú szavak nagy felirati gyakorisága okozta a rákövetkező *i* dominanciájának illúzóját, jóllehet a helyettesítés aránya ugyanakkora lehetett kevésbé gyakori szavaknál, amelyeknél más magánhangzó követte a [w]-t. Valójában ez a helyzet a szó eleji [w] esetében.”[13] Stephens itt

[12] Baehrens (1922) 80: „In einer anderen Gruppe hat der gleichfolgende Vokal den Lautwandel *v* > *b* veranlaßt… Besonders *unibyria* zeigt, daß ... das zu *y* gewordene *i* den Lautwandel *v* > *b* verursachte.” (*unibyria* = *univiria* ’egyférjű (asszony)’).

[13] Stephens (1988: 426) „Baehrens’ observation of the evidently quite frequent substitution V → B before *i* is suggestive, and it is surprising that it has never been subjected to an adequate statistical

nyilván Baehrens következő megfigyelésére támaszkodott: „A szóleji *v* > *b* összes példájának mintegy a felét a feliratokon gyakori *bivus* = *vivus* és *bixit* = *vixit* teszik ki; leggyakrabban azonban a *bivus* fordul elő, mégpedig a *se bivo* és *se bivus* rögzült kifejezésekben ... és a *bixit* gyakran áll a *qui bixit annos* megfogalmazásban”.[14]

Baehrens megfigyeléseihez végül Stephens hozzátette: „ezeket az eredményeket azonban nem szabad automatikusan a szóbelseji helyzetre alkalmazni”.[15] Stephens ugyanakkor nem indokolta meg, hogy miért nem, csak folytatta érvelését a rákövetkező magánhangzó típusának fontosságáról a szóbelseji, jobban mondva magánhangzóközi helyzetű V → B helyettesítés kapcsán.

Vessünk azonban egy pillantást az 1. táblázatban a Lupinu (2000) adattára alapján készült, a kései (4–6. századi) sardiniai B/V-keverések rákövetkező magánhangzófajta szerinti megoszlását magánhangzóközi helyzetben ábrázoló 1a) és szóeleji helyzetben megjelenítő 2a) diagramokra, és vessük ezeket egybe a B/V keverést tartalmazó releváns szavak gyakoriságát mutató 1b) és 2b) diagramokkal, amelyek szintúgy magánhangzóközi és szóelejei helyzet szerinti bontásban és a rákövetkező magánhangzó szerinti megoszlásban jelenítik meg a B/V-keverésben érintett szavak előfordulási arányait.

1a) Sardinia, 4–6. sz., magánhangzóközi, 69 = 100%

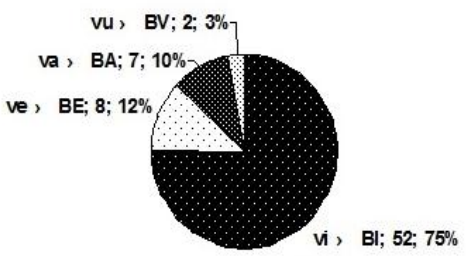

1b) Sardinia, 4–6. sz., magánhangzóközi, 69 = 100%

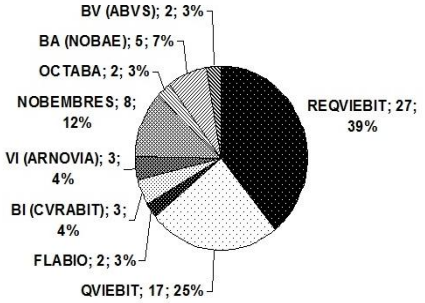

test. Baehrens relies, however, on cases of [w] in word initial position or in the initial position of the second elements of compounds. Perhaps it was suspected that the high frequency of words such as *vixit, vivus, vir*, etc. in inscriptions merely created the illusion of a predominance of a following *i*, whereas the rate of the substitution might be the same in the less frequent words with other vowels following [w]. This in fact turns out to be the case for word initial [w].”

[14] Baehrens (1922: 80): „Etwa die Hälfte sämtlicher Beispiele für anl. *v* > *b* bilden die inschriftlich häufigen Formen *bivus* = *vivus* und *bixit* = *vixit*; vor allem findet sich nun aber *bivus* in der festen Formel *se bivo* und *se bivus* … und *bixit* steht nicht selten in der Verbindung: *qui bixit annos* …” (*vivus*, *se vivo* = ’életében’, *vixit* = ’élt’).

[15] Stephens (1988: 427): „These results, however, cannot be extended automatically to word medial position.”

2a) Sardinia, 4–6. sz., szóeleji, 50 = 100%

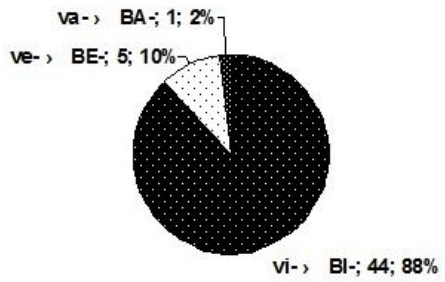

2b) Sardinia, 4–6. sz., szóeleji, 50 = 100%

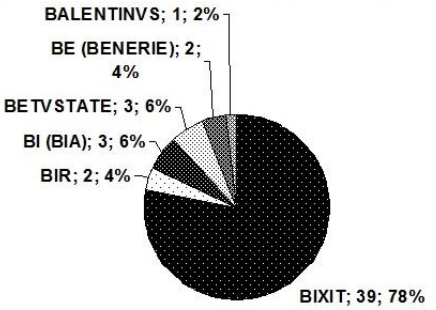

3a) Sardinia, 4–6. sz., minden helyzetben, 128 = 100%

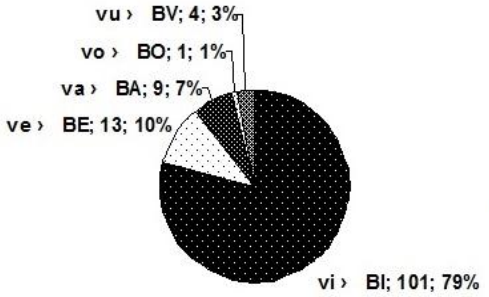

3b) Sardinia, 4–6. sz., minden helyzetben, 128 = 100%

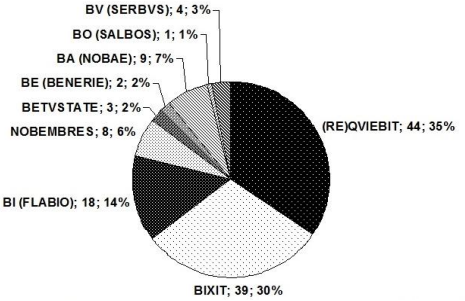

1. táblázat: B/V keverések (a) és B/V keverést tartalmazó szavak (b) megoszlása rákövetkező magánhangzó-típus szerint a kései sardiniai feliratokon

Az egybevetésből azonnal kiviláglik, hogy a kései sardiniai anyagban az *i* előtti magánhangzóközi V → B helyettesítést elsősorban és döntően a *(re)quievit* helyetti (RE)QVIEBIT (’itt nyugszik’) alakok képviselik. A QVIEBIT (25%) és a REQVIEBIT (39%) együttes 64%-os kiemelkedő aránya az 1b) diagramon ugyanazt a nagyságrendet képviseli, mint a *vixit* helyetti BIXIT 78%-os gyakorisága a 2b) diagramon, különösen, ha egyesített diagramon ábrázoljuk őket:[16] a 3b) diagramon, amely a 3a) diagrammal megegyezően szóbeli helyzettől függetlenül, tehát minden szóbeli helyzetet (tehát a mássalhangzó utáni eseteket is) egyesítve ábrázolja a viszonyokat, a (RE)QVIEBIT aránya 36%, a BIXIT aránya pedig 30%, ami jól mutatja, hogy Stephens nem járt el helyesen, amikor a gyakori szavak okozta illúzió hatása alól kivette a szóbelseji, magánhangzóközi helyzetet, és annak hatását csak a szóeleji helyzetre korlátozta.

[16] Az egyszer-kétszer előforduló szavakat összesítve közöljük, egyetlen szemléletes példa zárójeles közlésével: a 3b) diagramon a „BI (FLABIO); 18” annyit tesz, hogy 18 esetünk van erre a kategóriára, 2 *Flabio*, 1 *probinciae*, 1 *curabit* stb.

Persze ezt csak a sardiniai anyag ismeretében, Lupinu 2000-es disszertációjának köszönhetően, utólag tudjuk ilyen biztosan: de mi a helyzet más területekkel? A sardiniai trend természetesen nem tartható automatikusan átvihetőnek más területek hasonló korú anyagára, a (feltehetőleg a) *hic situs/sita est* formulát Sardiniában leváltó *quievit* vagy *requievit* igék helyett más területeken más kifejezések is használatba kerülhettek, gondolok itt akár a perfectumi *requievit* jelen idejű *(re)quiescit* megfelelőjére, vagy a *depositus / deposita* / *depositio* szavak változataira (mindegyiknek kb. 'itt nyugszik' a jelentése). Figyelemre méltó, hogy míg a balkáni Dalmatia és a dél-itáliai Apulia et Calabria keresztény feliratairól csupán 1–1 *requievit* alakot ismerünk, mindkétszer elírt REQVIEBIT formában (Apulia et Calabria: LLDB-28415, Dalmatia: LLDB-3142), addig a jelen idejű *(re)quiescit* dalmatiai keresztény feliratokon tizenhétszer, Apulia et Calabria-beli keresztény feliratokon hatvankilencszer fordul elő, a *deposit*-típusú megfogalmazás pedig dalmatiai keresztény feliratokon százhatvanhatszor, Apulia et Calabria-beli keresztény feliratokon hatvanhétszer adatolt (EDCS adatai alapján).

A sardiniai helyzetet tehát nem szabad általánosítanunk a többi terület vonatkozásában, különösen azért nem, mert az 1–1 REQVIEBIT alakot felmutató Dalmatia és Apulia et Calabria kései B/V-keveréses anyagát a rákövetkező magánhangzó fajtája szerint csoportosító 1a) és 2a) diagramok a 4. táblázatban (Dalmatiát ott a székhelye, Salona képviseli) elég hasonló mintázatot mutatnak a REQVIEBIT típusú alakoktól hemzsegő kései sardiniai anyag ugyan ilyen típusú megoszlását megjelenítő 3a) diagramjával (amely az 1. és a 4. táblázatban is szerepel).

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a szóhasználati divatok mögött sokkal általánosabb szabályok lehettek felelősek a rákövetkező *i* magánhangzó kiugró gyakoriságáért a B/V keverések (tehát a V → B és B → V helyettesítések) tekintetében.

4. Hangstatisztikai szempontok bevonása a kutatásba

Ez a meggondolás vezetett el bennünket a latin (*a, e, i, o, u*) magánhangzók (jelen vizsgálatban a magánhangzó-kvantitásra és hangsúlyra tekintettel nem lévő) általános gyakoriságának, azaz latin szövegekben mérhető előfordulási megoszlásának kérdéséhez. Hangstatisztikai vizsgálatokat először Herman József alkalmazott vulgáris latin fonológiai kérdések (az *e–i* és *o–u* fúzió viszonyának) tisztázására,[17] melynek során, 1968-ban közölt tanulmányában (Herman 1968=1990), egy Cicero válogatott leveleiből álló, kb. 25000 fonémát tartalmazó korpusz vizsgálata során megállapította, hogy a különböző magánhangzófajták előfordulási gyakorisága, megoszlása eléggé egyenlőtlen, ahogy ezt a 2. táblázat 1a) és 1b) diagramja mutatja.

[17] Herman (1968=1990: 196) „statistique de phonèmes"-nek nevezi (alapvetően hangstatisztikai, illetve betűstatisztikai) vizsgálati módszerét.

1a) Cicero leveleiben, elkülönítve: *a, e, i, o, u*

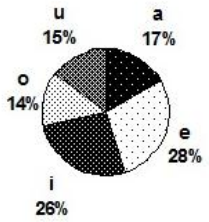

1b) Cicero leveleiben, összevonva: *a, e–i, o–u*

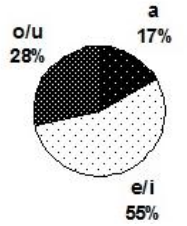

2. táblázat: Magánhangzók általános megoszlása a latin nyelvben (Herman 1968=1990)

Persze Hermant elsősorban az az eredmény érdekelte, hogy az *e, i* palatális magánhangzók lényegében kétszer olyan gyakoriak (1b: 55%) a latinban mint az *o, u* veláris magánhangzók (1b: 28%), és ebből azután különféle következtetéseket vont le az *e–i* és az *o–u* vulgáris latin magánhangzó-fúziók lezajlása tekintetében. Bármennyire izgalmasak is Herman fonémagyakorisági vizsgálatai, egy az egyben a mi anyagunkra alkalmazva egyáltalán nem magyarázzák meg a B/V keverések *i* előtti magas arányát: a kései sardiniai feliratokon tapasztalható 79%-os *i* előtti B/V-keverési arány (1. táblázat, 3a diagram) és az *i* Cicero-korpuszban mért (2. táblázat, 1a diagram) általános 26%-os aránya között semmiféle összefüggés nem fedezhető fel. Végeredményben Hermannak ez a hanggyakorisági vizsgálati eredménye inkább Stephens palatalizációs elmélete melletti érvéként lenne felhozható.

Mielőtt azonban elkeserednénk, meg kell tennünk a következő logikai lépést, hiszen nekünk nem általános, a hangtani környezetet figyelmen kívül hagyó hanggyakorisági vizsgálatra van szükségünk, hanem ennek egy speciális, adaptált változatára, amely azt a hangtani környezetet is figyelembe veszi, amelyben a magánhangzók előfordulnak. Mivel mi itt a B/V keverések gyakoriságát, megoszlását a rákövetkező magánhangzó típusa szerint vizsgáljuk, és Stephens is ezt tette, nekünk egy olyan speciális hangstatisztikai vizsgálatra van szükségünk, amely csak a *b* és *v* utáni magánhangzó-gyakoriságot vizsgálja. Csak egy ilyen vizsgálat eredményének ismeretében lehet egyáltalán arról beszélni, hogy egy adott magánhangzó előtt a B/V-keverés ritka, avagy gyakori, és ez a következőkből remélhetőleg kiviláglik.

1. Cicero (Epistulae ad Atticum 1. könyv, 1. fej.)

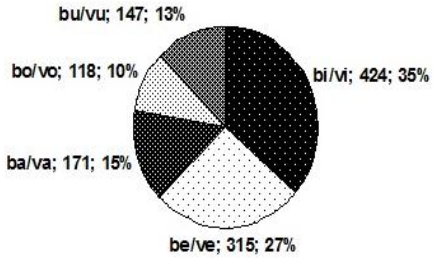

2. Caesar (Bellum Gallicum 1. könyv)

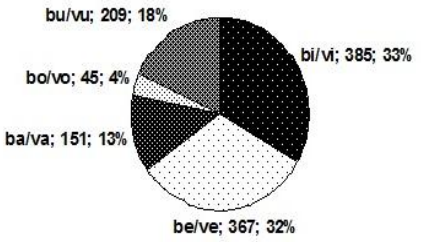

3. Augustus (Res Gestae Divi Augusti)

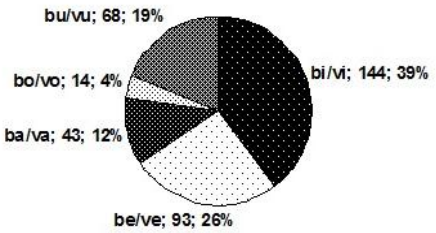

4. Augustinus (Contra Iulianum 1. könyv)

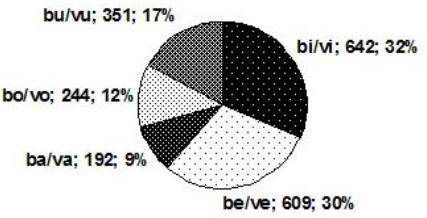

5. Hieronymus (Contra Ioannem)

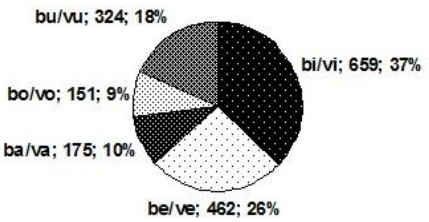

6. Egeria (Itinerarium peregrinatio 1)

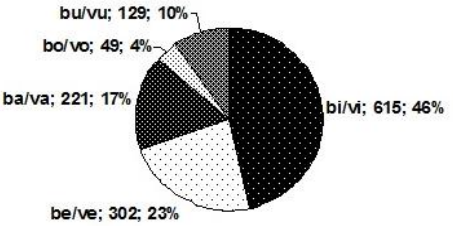

3. táblázat: Magánhangzók megoszlása *b* vagy *v* után latin szövegekben

Minthogy ilyen speciális vizsgálati eredményt a szakirodalomban még nem közöltek, ezt az elemzést magunknak kellett elvégeznünk különféle korpuszokon.[18] Ha a 3. táblázat vonatkozó diagramjait megtekintjük, akkor rögtön levonhatjuk az első tanulságot: *b* és *v* után az *i* magánhangzó jóval gyakoribb, mint az *e* hang, szemben az általános gyakoriság Herman-féle mérési eredményével, ahol Cicero leveleiben az *e* bizonyult a leggyakoribb magánhangzónak 28%-kal, amit az *i* követett 26%-kal (2. táblázat, 1a diagram). Ha csak a *b* és a *v* utáni gyakoriságot vizsgáljuk, megállapítható, hogy Cicero leveleiben (3. táblázat, 1. diagram) az *i* áll az élen 35%-kal (megelőzve a 27%-os

[18] Az elemzéshez a szövegeket a Latin Library (http://www.thelatinlibrary.com/) elektronikus korpuszából vettük.

e-t), ahogy Caesar Gall háborújában (3. táblázat, 2. diagram) is az *i* vezet 33%-kal (kicsivel megelőzve a 32%-os *e*-t). S hogy a klasszikus korra még egy szöveget bevonjunk, Augustus császár feliratos formában ismert Res Gestájában (3. táblázat, 3. diagram) is az *i* áll az élen 39%-kal (megelőzve a 26%-os *e*-t). Mivel azonban kései feliratokkal (is) foglalkozunk, érdemes néhány kései szöveget is megvizsgálnunk: Szent Ágoston Julianus ellen írt munkájában (3. táblázat, 4. diagram) ugyancsak az *i* vezet 32%-kal (kicsivel megelőzve a 30%-os *e*-t) és Szent Jeromos Johannes ellen írt művében (3. táblázat, 5. diagram) is *i* áll az élen 37%-kal (megelőzve a 26%-os *e*-t). Ha a most tárgyalt diagramok megoszlási mintázatait egybevetjük, akkor látható, hogy a magánhangzófajták *b* és *v* utáni megoszlása egyáltalán nem véletlenszerű, hanem éppenséggel rendszerszerű, és ráadásul diakrón szempontból is konstansnak nyilvánítható.

Bár a *b* és *v* utáni *i*-k aránya a vizsgált (kéziratos hagyományozású, irodalmi) szövegekben mindenhol magas (32% és 39% közötti), még sem elég magasak ezek a százalékszámok ahhoz, hogy megindokolják az *i* előtti B/V-keveréseknek a kései feliratokon mért ennél jóval magasabb arányait, mint pl. Apulia et Calabria 46%-os, Róma 54%-os, Dalmatia 63%-os és a csúcstartó Sardinia 79%-os i előtti B/V-keverési százalékszámát (vö. 4. táblázat 1a–4a diagramok).

Pusztán egyetlen, kései kéziratos hagyományozású szövegben tudtunk hasonló nagyságrendű, *b/v* utáni *i*-gyakoriságot mérni, talán nem véletlenül a vulgáris latin kutatás számára aranybányát jelentő Egeria-féle útinaplóban, ahol az *i* gyakorisága *b/v* után 46%-ra rúgott (3. táblázat, 6. diagram), amely éppenséggel azonos mértékű az *i* előtti B/V-keverések Apulia et Calabria keresztény feliratain mért arányával, amely szintén 46% volt (vö. 4. táblázat 1a diagramját).

5. Hangstatisztikai módszer alkalmazása késő császárkori feliratos korpuszokon

Mindezek a felfedezések és meggondolások végül arra ösztönöztek bennünket, hogy *b* vagy *v* utáni *i, e, a, o, u* magánhangzók gyakoriságát azokban a feliratos korpuszokban is megvizsgáljuk, ahonnan magukat a B/V-keveréseket is kigyűjtöttük, rögzítettük. Mivel a szakirodalomban ilyen megoszlási elemzést végképp nem találtam, magam végeztem el ezt a feladatot, a következőképpen. Az egyik internetes felirati adatbázisból, az EDCS-ből kiemeltem az adott terület keresztény (ill. a nem keresztény) feliratos anyagát, hol többet, hol kevesebbet,[19] a lehetőségekhez mérten, majd megvizsgáltam bennük a *bi/vi, be/ve, ba/va, bo/vo, bu/vu* hangsorok egymáshoz viszonyított előfordulási arányait.

[19] EDCS = Epigraphik–Datenbank Clauss / Slaby (http://db.edcs.eu/epigr/). Az EDCS-ből kiemelt szövegeket elemzés előtt természetesen megtisztítottam a nem latin elemektől (modern nyelvű bibliográfiai adatoktól etc.).

Így jöttek létre a 4. táblázat második oszlopának diagramjai, amelyek *b* vagy *v* utáni *i, e, a, o, u* magánhangzók gyakorisági megoszlását mutatják a kései korszakban (4–7. sz.) a dél-itáliai Apulia et Calabria 168, a dalmatiai Salona városának 727, Sardinia 199 és Róma 916[20] keresztény feliratán. Bár a kiválasztott területek korpuszai különböző méretűek, a korpuszméret láthatóan lényegtelen (egy nyilvánvaló minimális méret felett), mert egyrészt a *b* vagy *v* utáni *i, e, a, o, u* gyakoriságának megoszlási mintázatai egyértelműen rendszerszerűnek mutatkoznak, másrészt mert a párhuzamos, a B/V-keverések megoszlását szintén a rákövetkező magánhangzófajta szerint ábrázoló (4. táblázat, 1. oszlopában található) diagramokhoz rendkívül hasonlatosak.[21]

1a) Apulia et Calabria (55 = 100%)

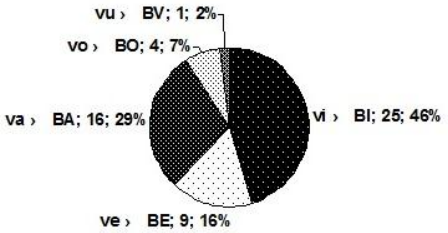

1b) Apulia et Calabria (272 = 100%)

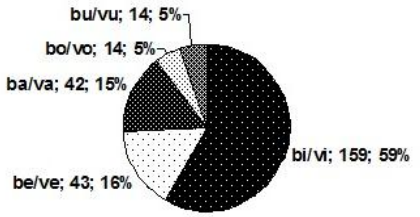

2a) Dalmatia, Salona (55 = 100%)

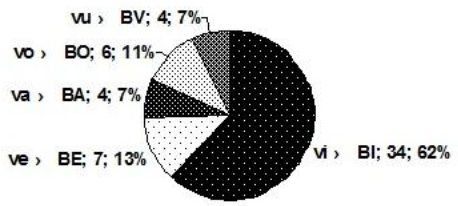

2b) Dalmatia, Salona (897 = 100%)

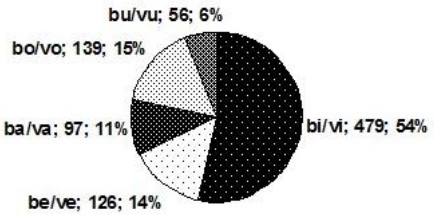

3a) Sardinia (128 = 100%)

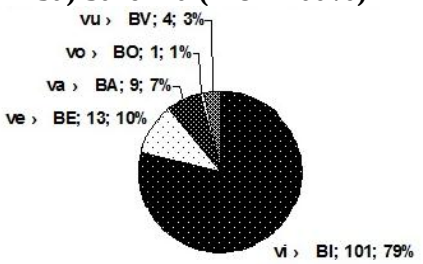

3b) Sardinia (452 = 100%)

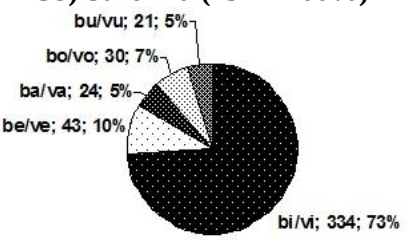

[20] Róma városa esetében pusztán az ICUR 2. kötetének 4100–4999 számú feliratairа támaszkodtunk, minthogy a B/V keverések itt figyelembe vett adatai is ugyanebből a kötetből származnak; ICUR 2 = Silvagni, Angelus, (1935), *Inscriptiones Christianae Urbis romae septimo Saeculo Antiquiores* 2, Romae.

[21] A B/V-keverések adatai, kivéve Sardiniát, amelynek adatait ti. Lupinu (2000)-ből vettük, az Adatbázisból származnak (http://lldb.elte.hu/).

4a) Róma (182 = 100%)

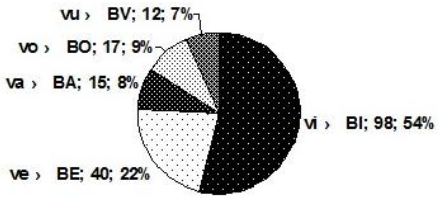

4b) Róma (1832 = 100%)

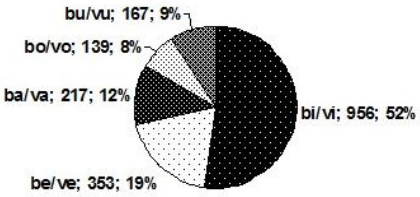

4. táblázat: B/V keverések (a) és *b/v* előfordulások (b) megoszlásai rákövetkező magánhangzó-típus szerint a kései korszakban (4–7. sz.)

A Stephens által is elemzett keresztény feliratos anyagot illetően tehát a következő konklúziókat vonhatjuk le Stephens palatalizációs elméletével kapcsolatban, legalábbis a kései, keresztény korszakra vonatkoztatva. A dél-itáliai Apulia et Calabria tekintetében (4. táblázat, 1a és 1b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 46%-os aránya jóval (-13%-kal) alatta marad a *b* és a *v* utáni *i* 59%-os gyakoriságának, ami önmagában cáfolhat bármiféle palatalizációs elméletet, hiszen bármennyire domináns is az *i* előtti B/V-keverések aránya (46%), az mégis jóval (13%-kal) a *bi/vi* hangsorok 59%-os előfordulási gyakorisága alatt marad. [22] A B/V-keverések aránya akkor is a *bi/vi* hangsorok gyakorisága alatt marad (szintúgy 8%-kal), ha az i és *e* magánhangzók előtti helyzetet mindkét kategóriánál egyesítjük, tekintettel arra, hogy a korban ugyanúgy, tehát zárt *e*-nek ejtették őket: 1a: (46%+16%=) 62% vs. 1b: (59%+16%=) 75%. A dalmatiai Salona esetében (4. táblázat, 2a és 2b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 62%-os aránya ugyan már meghaladja a *b* és a *v* utáni *i*, tehát a *bi/vi* hangsorok 54%-os gyakoriságát, de a különbség 10% alatt marad: +8%. Ha itt is egyesítjük az *i* és *e* előtti helyzetet, (62%+13%=) 75% (54%+14%=) 68% a különbség kicsit tovább, 7%-ra csökken, tehát nem nevezhető jelentősnek (értve ez alatt itt a 10% feletti eltérést). Sardinia esetében (4. táblázat, 3a és 3b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 79%-os aránya mindössze 6%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 73%-os gyakoriságát, tehát jelentős különbségről itt sem beszélhetünk (a palatálisok egybevonása itt nem indokolt, mert a sardiniai latinságban az *e* és *i* hangok külön maradtak, esetükben itt hangfúzió nem következett be). Végül Róma városában (4. táblázat, 4a és 4b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 54%-os aránya már csak 2%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 52%-os gyakoriságát, és ez a különbség a palatálisok egybevonásával is csupán 5%-ra nő (4a: 54%+22%= 76% és 4b: 52%+19%= 71%).

[22] Itt inkább az *a* előtti keverés magas, 29%-os aránya a feltűnő, különösen ha egybevetjük a *ba/va* 15%-os gyakoriságával a vonatkozó feliratokon. Ezt azonban magyarázhatja a VIVAS (’élj’) szó gyakorisága a kései keresztény szövegekben, amelyet nyolcszor írtak el BIBA-nak e terület kései feliratain.

Végeredményben tehát, a 4. táblázatban, a két oszlop diagramjainak megfelelő arányszámai között pusztán elhanyagolható különbségek jelentkeznek, és ennek következtében a párhuzamos diagramok megoszlási mintázatai rendkívül hasonlóak egymáshoz. És ez nem azért van, mert a B/V keveréses hibák és a (hibás és a hiba nélküli alakokból kiemelt) *bi/vi* etc. hangsorok lényegében ugyanabból a korpuszból származnak, hanem azért, mert a [w] és a [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziója a hanggyakoriság szempontjából kiegyenlítetten zajlott le, azaz a rákövetkező magánhangzó fajtájától teljesen függetlenül!

A kései, keresztény korszakra tehát nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy szemben Stephens állításával, a palatalizáció semmiféle szerepet nem játszott sem a labioveláris félhangzó [w] sem a bilabiális zöngés zárhang [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziójában.[23]

6. Hangstatisztikai módszer alkalmazása kora császárkori feliratos korpuszokon

Mielőtt végső konklúzióinkat megfogalmaznánk, a következőket kell leszögeznünk: eddig csak a keresztény, tehát kései (4–7. századi) feliratos anyagot szólaltattuk meg, holott a B/V-keverésre vonatkozó, adatbázisban rögzített adataink több mint egy negyede (327 = 28%) a korai (1–3. századi), nem keresztény, avagy pogány korszakból származik.[24] A keresztény korszak (72%-ot kitevő) 858 esetéhez képest ez nem tűnik soknak. Mindenestre a keresztény korszakban tárgyalt területek a korai korszak tekintetében sem hagynak teljesen cserben bennünket, ahogy ez rögtön látható lesz az 5. táblázat diagramjain. A B/V keverések tekintetében Apulia et Calabria éppen a minimális 25, a Salonát is magába foglaló Dalmatia már 36, Sardinia ennek majd a dupláját, azaz 65, míg (a messze nem teljes feldolgozottságú) Róma egyenesen 152 esetet szolgáltatott elemzésünkhöz. A *b* vagy *v* utáni *i, e, a, o, u* gyakoriságának megoszlási mintázatait pedig Apulia et Calabria esetében kb. 5000, Dalmatia esetében kb. 7900, Sardinia esetében kb. 1200 és Róma esetében kb. 5000

[23] Egyúttal itt is bebizonyosodott, hogy a tipológiai érvek teljesen esetlegesek és másodlagosak egy adott nyelvi változás magyarázatakor, így Stephens vonatkozó érveit is ennek tükrében kell értékelni; pl. Stephens (1988: 424): „Now I believe that the typology of the fricativization of [w] in the world's languages provides a key to the early stages of [-w-]> [-β-] in Latin, namely the saliency of a contiguous front vowel in addition to syllable initial position"; ennél óvatosabban fogalmaz a 426. oldalon: „the cross-linguistic data which proves that palatalization, while not a necessary condition, frequently leads to the fricativization of [w]"; jellemző a 431. oldal (és egyben a tanulmány) zárómondata is: „The present article, thus, is evidence for the heuristic value of linguistic typology for research on languages even as long and thoroughly studied as Latin."

[24] A 2016.08.15-ig adatbázisban rögzített 1247 B/V-keveréses adatlap közül kizártuk a 37 datálatlan, és a 25, be nem illeszthető datálású (ti. 3–4. századi) adatlapot, így lett a 100% 1185 lap, amelyek közül kései korba 858 (72%), koraiba pedig 327 (28%) lap került.

keresztény korszak előtti, a CIL 6-ban közölt feliraton[25] vizsgálhattuk ugyancsak az EDCS segítségével.

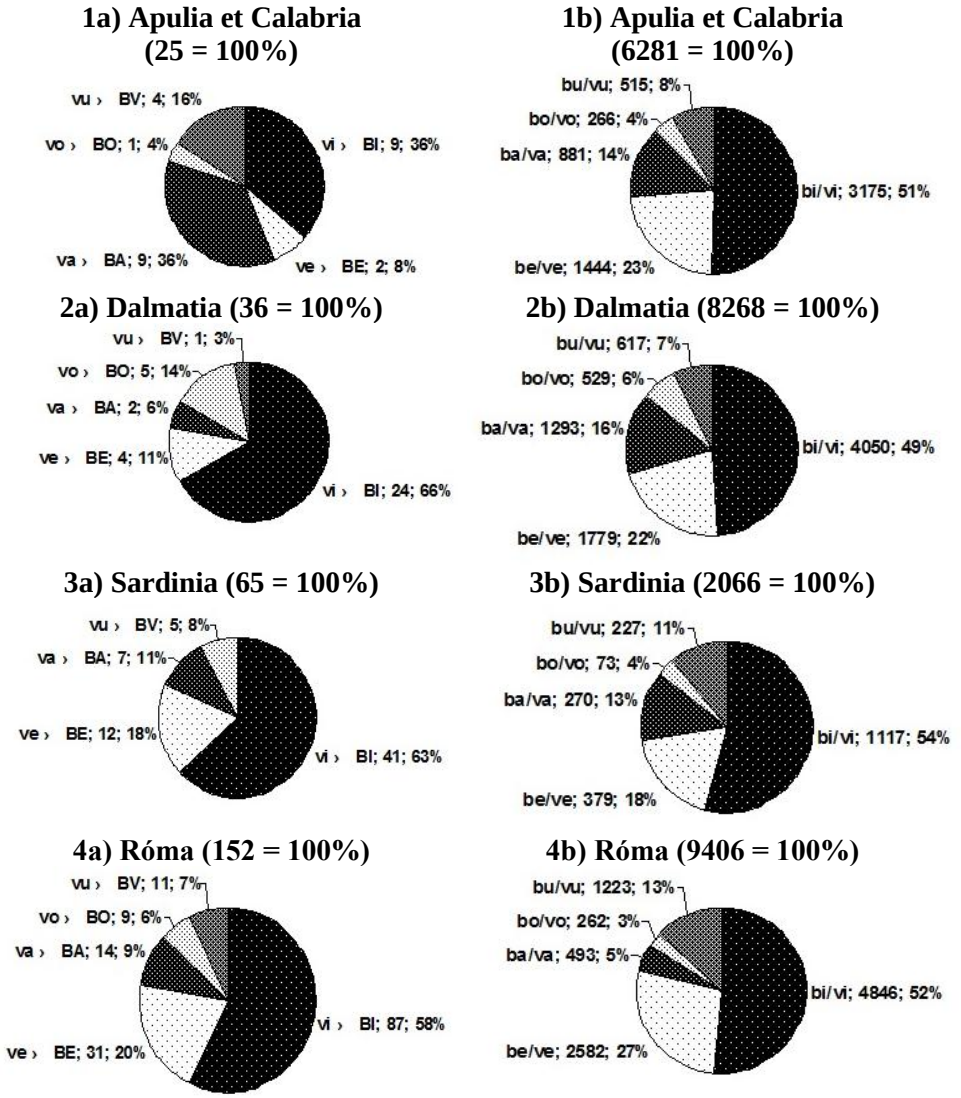

5. táblázat: B/V keverések (a) és *b/v* előfordulások (b) megoszlásai rákövetkező magánhangzó-típus szerint a korai korszakban (1–3. sz.)

Nézzük először a korai dél-itáliai Apulia et Calabria (5. táblázat, 1a–1b diagramok) tanúbizonyságát: az *i* előtti B/V-keverések 36%-os aránya jóval (-

[25] CIL 6 = *Corpus Inscriptionum Latinarum vol. VI Inscriptiones urbis Romae Latinae Pars I–*. Berlin 1876–.

15%-kal) alatta marad a *b* és a *v* utáni *i* 51%-os gyakoriságának, ami – a terület keresztény korszakbeli mintázatához hasonlatosan – a palatalizációs elmélet ellen szól, hiszen az *i* előtti B/V-keverések aránya (36%) már nem is nevezhető dominánsnak, mert azonos az *a* előtti B/V-keverések szintúgy 36%-os arányával, és amúgy is jóval (15%-kal) a *bi/vi* hangsorok 51%-os előfordulási gyakorisága alatt marad.[26] Természetesen az alacsony (25) adatszám miatt ez a részmegállapítás óvatosan kezelendő. A korai Dalmatiában (5. táblázat, 2a–2b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 66%-os aránya viszonylag jelentősen, 17%-kal haladja meg a *b* vagy *v* utáni *i* 49%-os gyakoriságát, ami így első ránézésre Stephens palatalizációs elméletét látszik támogatni: de egyrészt az alacsony (36) adatszám itt is óvatosságra int, másrészt ez a különbség a palatálisok egybevonásával jelentősen, 6%-ra csökken (2a: 66%+11%= 77% és 2b: 49%+22%= 71%). A korai sardiniai feliratokon (5. táblázat, 3a és 3b diagram) az *i* előtti B/V-keverések 63%-os aránya 9%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 54%-os gyakoriságát, tehát igazán jelentős (értsd 10% feletti) különbségről itt sem beszélhetünk. A palatálisok egybevonása itt nem indokolt, mert a sardiniai latinságban az *e* és *i* hangok külön maradtak, esetükben hangfúzió nem következett be; egyébként a 9%-os különbség így is megmaradna: 63%+18%=81% vs. 54%+18%=72%. Végül, Róma városában (5. táblázat, 4a és 4b diagram) a korai korszakban az *i* előtti B/V-keverések 58%-os aránya csak 6%-kal haladja meg a *bi/vi* hangsorok 52%-os gyakoriságát, és ez az amúgy sem jelentős különbség a palatálisok egybevonásával mindössze 1%-ra csökken, tehát lényegében eltűnik (3a: 58%+20%= 78% és 3b: 52%+27%= 79%).

Mint látható, az 5. táblázat két oszlopának a korai korszak viszonyait ábrázoló párhuzamos diagramjai hasonló mintázatot mutatnak: leginkább Róma és Sardinia esetében állítható ez biztonsággal, ahonnan egyébként a legtöbb adattal rendelkezünk. E két terület ugyanígy volt ezzel egyébként a kései korszak viszonyait tekintve is, ha visszaidézzük a 4. táblázat vonatkozó diagramjait. A dél-itáliai Apulia et Calabria speciális esetnek bizonyult, egyértelműen kilóg a többiek közül, hiszen mindkét vizsgált korszakban az *a* előtti B/V-keverések viszonylag magas aránya jellemzi (korai 36% és kései 29%), olyannyira, hogy a korai korszak tekintetében nem is lehet az *i* előtti B/V-keverés dominanciájáról beszélni.

A korai korszak tekintetében tehát csak Dalmatiáról lehetett azt megállapítani (5. táblázat, 2a–2b diagram), hogy az *i* előtti B/V-keverések 66%-os aránya viszonylag jelentősen, 17%-kal haladja meg a *b* és a *v* utáni *i*, tehát a *bi/vi* hangsorok 49%-os gyakoriságát, ami elsőre Stephens palatalizációs elméletét támogathatná. Rámutattunk ugyanakkor arra is, hogy ha egyesítjük az *i* és *e* előtti helyzetet mindkét diagramon, és így a 2a) diagramon (66%+11%=) 77%-ot, míg a 2b) diagramon (49%+22%=) 71%-ot kapunk, a különbség 17%-

[26] A B/V-keverések aránya akkor is a *bi/vi* hangsorok gyakorisága alatt marad (immár 20%-kal), ha a palatális *i* és *e* magánhangzók előtti helyzetet mindkét kategóriánál egyesítjük: 1a) 36%+8%=44% vs. 1b) 51%+23%=74%.

ról mindössze 6%-ra csökken, ami így már nem nevezhető jelentősnek (értve ez alatt itt megint a 10% feletti eltérést).

Mármost kérdéses lehet, hogy jogunk van-e Dalmatia korai korszaka tekintetében a palatálisok egyesítését megtenni? A válaszunk erre egyértelmű igen, mert a korai dalmatiai B/V-keveréses adatok 89%-a (36-ból 32) a második század közepe és a harmadik század vége közti (151–300) időszakból származik,[27] amikor az *e/i* hangfúzió (*í, é:* és *i, e:, e* > zárt *e*) már javában zajlott a provinciában, amit az ugyanabból a 2–3. századi időszakból rögzített számos (74) dalmatiai E/I-keveréses példa egyértelműen igazol.[28] Tehát nincs értelme megkülönböztetnünk itt sem az *e* és az *i* előtti helyzetet B/V-keverések tekintetében, mert mind a DONABIT (LLDB-30394) I-jét, mind a IVBENI (LLDB-34892) E-jét zárt *e*-nek ejtették (ahogy ez a *civis* helyetti CIBES írásmódban is tükröződhet LLDB-9228).

7. Végkövetkeztetés: Stephens elméletének tarthatatlansága

Összegezve az eddigieket, a korai, 2–3. századi időszak tekintetében, köszönhetően az akkoriban már intenzíven zajló *e/i* hangfúziónak, lényegében ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint a kései, keresztény korszak esetében: nincs értelme az *e* és *i* közötti különbségtételnek egy feltételezett palatalizációs hierarchia felállítása céljából. Pusztán az *e/i* hangfúziótól nem érintett Sardinia maradna meg egyfajta mentsvárként Stephens palatalizációs elmélete számára, de éppen ez a sziget mond csődöt ebben a tekintetben: hiszen itt sem a kései, sem a korai korszakban nem lehet az *i* előtti B/V-keverés dominanciájáról beszélni. Nemcsak a kései, keresztény, hanem a korai, pogány korszakot illetően is megállapíthatjuk, hogy a [w] és a [b] bilabiális zöngés spiránsba [β] történő fúziója a hanggyakoriság szempontjából kiegyenlítetten, azaz a rákövetkező magánhangzó fajtájától teljesen függetlenül zajlott le: következésképpen Stephens palatalizációs elméletét el kell vetnünk. Végeredményben kijelenthetjük, hogy a „rákövetkező *i* dominanciájának illúziója", amely Stephens szerint Baehrenst félrevezette, végül is magát Stephenst is becsapta.

Hivatkozások

Adamik Béla 2012. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105 (= Adamik, Béla 2012. In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence. In: Biville, Frédérique–Lhommé, Marie-Karine–Vallat, Daniel (szerk.): *Latin vulgaire – latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le*

[27] A maradék négy eset közül három az 1–2., egy pedig a 2–3. századra datálható.

[28] Az Adatbázis adatai szerint az *e/i* hangfúzióra utaló, tisztán fonetikai hátterű 90 (= 100%) korai dalmatiai E/I-keverés közül 74 (82%) a 2–3. századra, 14 (16%) az 1–2. századra, 2 (2%) pedig az 1–3. századra datálható.

latin vulgaire et tardif, Lyon, 6 – 9 septembre 2009. Maison de l'Orient e la Méditerranée. Lyon. 123–139).

Adamik Béla 2017. A vulgáris latin [b] és [w] fúziójának összefüggése a magánhangzóközi [w] kiesésével a feliratos anyag tükrében in: *Scientia – Ethica. Hereditas Graeco–Latinitatis IV*. Szerk. Tóth Orsolya. Debrecen 2017 (= Adamik, Béla 2017. On the Vulgar Latin merger of [b] and [w] and its correlation with the loss of intervocalic [w]: Dialectological evidence from inscriptions. *Pallas* 103: 25-36).

Adams, James Noel 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press. Cambridge.

Baehrens, Willem Adolf 1922. *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinsichen Appendix Probi*. Niemeyer. Halle (Saale).

Barbarino, Joseph Louis 1978. *The Evolution of the Latin /b/–/u̯/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B–V Alternation in Latin Inscriptions*. Chapel Hill.

Herman, József 1968=1990. Statistique et diachronie: essai sur l'évolution du vocalisme dans la latinité tardive. in J. Herman 1990, 196–203.

Herman, József 1990. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. Sándor Kiss). Niemeyer. Tübingen.

Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.

Lupinu, Giovanni (2000*). Latino epigrafico della Sardegna. Aspetti fonetici*. Ilisso Edizioni. Nuoro.

Stephens, Laurence D., (1988), The Role of Palatalization in the Latin Sound Change /w/ > /β]. *Transactions of the American Philological Association* 118: 421–431.

Tamás Lajos (1978[3]). *Bevezetés az összehasonító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Adamik Béla
MTA Nyelvtudományi Intézet
***Lendület* Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport**
adamik.bela@nytud.mta.hu

Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett

1. Bevezetés[1]

A természetes nyelveket szokás annak alapján jellemezni, hogy mondataik fő összetevői – alany (S), tárgy (O) és ige (V) – milyen sorrendi elrendezést követnek. Ennek során ideális esetben olyan mondat szórendjét szokták alapul venni, amely egy kijelentő módú, nem beágyazott, pragmatikailag jelöletlen tranzitív mondatra jellemző. Amikor egy adott nyelv azonban egy bizonyos szituációt tagmondatként megjelenít, a kódolandó diskurzusgrammatikai tulajdonságok többféleképpen vetülhetnek a szintaktikai formára. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a pragmatikai jelöltség ennek a jelöletlen, ún. alapszórendi mintának a változását okozza azáltal, hogy a jelölt mondatrészt egy szintaktikailag kiemelt pozícióba helyezi (vö. Lambrecht 1994).

A szakirodalom beszámol arról, hogy – hasonlóan bármely más alapszórendi mintázatot követő nyelvhez – az SOV nyelvek is megengednek e szórendi mintázat mellett egyéb elrendezéseket is, így akár olyat is, amelyben valamelyik összetevő az ige mögött áll. Ilyen VX mintázatú mondatokat találhatunk többek között például a japánban, a törökben, a tamilban, a mongol bizonyos nyelvjárásaiban vagy a hindiben (vö. Simpson–Choudhury 2015). Öztürk (2013) és Simpson–Choudhury (2015) vizsgálják a VX mintázat mögött húzódó pragmatikai motivációkat, valamint rámutatnak arra, hogy még egymással közeli rokonságban álló SOV nyelvek esetében sem szükségképpen ugyanaz a mechanizmus felelős az összetevők posztverbális helyzetben való megjelenéséért. Tehát hogy mi az a pragmatikai motiváció, amely egy összetevő ige utáni megjelenését kiválthatja, és hogy mi az a szintaktikai művelet, amelynek eredményeként az adott elem az ige után kerül, nem jósolható meg még egymással közeli rokonságban lévő nyelvek esetében sem.

Emellett SVO szórendű mondatok diakrón folyamatok eredményeként is felbukkanhatnak alapvetően SOV szórendű nyelvekben: kontaktushatás vagy

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 30–62.

[1] Köszönjük írásunk névtelen lektorainak segítőkész kérdéseiket, javaslataikat, javításaikat. A kutatás az ERC_HU_15 118079 sz. pályázat keretében zajlott.

egyéb változás hatására ilyenkor egy új nyelvtan jelenik meg az adott beszélőközösségben, azaz ilyenkor az SVO minták nem az SOV alapszórendből vezethetők le, hanem egy másik alapszórendet képviselnek.

Írásunkban megvizsgáljuk három, hagyományosan SOV alapszórendűként számon tartott uráli nyelvben – a tundrai nyenyecben (északi szamojéd), a szurguti hantiban (keleti hanti, obi-ugor) és az udmurtban (permi) –, hogy kialakulhat-e az alapszórendi SOV szerkesztéstől eltérő VX elrendezésű mondat, tehát olyan szerkezet, amelyben a véges ige után következik valamely összetevő. Megpróbáljuk felderíteni azokat a tényezőket, amelyek ennek az elrendezésnek a használatát motiválják az általunk vizsgált nyelvekben, ugyanakkor a poszt-verbális összetevők szintaktikai levezetésével itt nem foglalkozunk.

2. A vizsgálat tárgya

Az uráli alapnyelv a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint következetes SOV típusú nyelv lehetett (l. pl. Hajdú 1981; Bereczki 2003). A szurguti hanti és a tundrai nyenyec mai változatai többé-kevésbé következetesen meg is őrizték az SOV nyelvekre jellemző szórendi sajátosságokat (vö. Honti 1984: 88; Nikolaeva 1999: 38, 57; Schmidt 2008: 64–66, valamint Salminen 1998: 543; Dalrymple–Nikolaeva 2011: 136; Nikolaeva 2014: 214). Ezekben a nyelvekben az SOV mintázattól való eltérést általában két tényezővel, a hozzáfűzés jelenségével, illetve orosz hatással magyarázzák (Nikolaeva 1999: 57.; Schmidt 2008 i.h.; Nikolaeva 2014 i.h.). A mai udmurt az általános nézet szerint nem-szigorú SOV nyelv, amelyben a nem-igevégű mondatok pragmatikailag jelölt jelentéstartalmat fejeznek ki (l. pl. Csúcs 1990; Vilkuna 1998; Winkler 2001, 2011), néhány újabb tanulmány szerint pedig bizonyos mértékű elmozdulást mutat az SVO-nyelvtípus felé (Ponarjadov 2010; Tánczos 2013; Asztalos 2016).

Kutatásunk során az elérhető legkorábbi, (több mint) száz évvel ezelőtt gyűjtött, valamint mai adatokban tapasztalt sémákat hasonlítjuk össze (i) egy nyelven belül a régi és a modern szövegek esetében, valamint (ii) mindhárom vizsgált nyelv régi és új adataiban, arra a központi kérdésre keresve a választ, hogy az így kapott mintázatok miben térnek el egymástól nyelvenként és koronként. Az eredmények ismertetése előtt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az általunk bemutatandó eltérések a régi és az új szövegek között nem tekinthetők automatikusan egy nyelvi változás bemeneti és kimeneti állapotának, azaz az egyes nyelvek itt vizsgált régi és új szövegei között megfigyelhető különbségek nem kizárólag a közöttük lévő időbeli különbséggel járó tényezőkkel (generációk közötti nyelvátadás, illetve az eltelt idő során a nyelveket érő különböző típusú hatások) magyarázhatók. A korai gyűjtők elsősorban folklórszövegeket jegyeztek fel, ezek pedig a szövegtípusukból adódóan részben eltérő grammatikai tulajdonságokat mutathatnak, mint a beszélt nyelv. Továbbá a régi szövegek adatközlőinek szociolingvisztikai jellemzőit feltárni a szükséges adatok hiányában szinte lehetetlen, így többek között nem tudhatjuk, hogy az informánsok két- vagy többnyelvűek voltak-e, és ha igen, akkor milyen megoszlásban használták a nyelveket. Mindenesetre nem jelent-

hetjük ki, hogy az általuk valaha a mindennapi kommunikációban használt nyenyec/hanti/udmurt nyelv interferenciajelenségektől mentes volt. Mivel azonban a folklórszövegek, akár rögzített fordulatok formájában is, de inkább őrzik az archaikus vonásokat, tekinthetjük az ezek által megismerhető mondatszerkesztési mintákat egy konzervatívabb mondattan lenyomatának. Ez az a viszonyítási alap, amelyhez képest azt próbáljuk vizsgálni, hogy a mai beszélt nyelvi, illetve ahhoz közeli szövegekben megjelenő minták különböznek-e a régi szövegekben megjelenőktől, és ha igen, a különbségek milyen tényezőkkel magyarázhatók.

3. A vizsgált nyelvek, a korpuszok és az adatok

A vizsgálandó nyelvek kiválasztása során az egyik szempontunk az volt, hogy a nyelvek az uráli nyelvcsalád főbb ágait képviseljék (tehát az uráli nyelvcsaládon belül egy-egy nagyobb csoportot reprezentáljanak), így – genetikai távolságuk ellenére (vagy éppen annak köszönhetően) – lehetővé tegyék egyazon nyelvcsaládon belül a szórend változásának párhuzamos vagy éppen eltérő mintázatának feltárását. Ezzel összhangban arra is törekedtünk, hogy a választott nyelvek areálisan és nyelvpolitikai helyzetük tekintetében is mutassanak eltéréseket.

Ennek megfelelően választásunk a tundrai nyenyec, a szurguti hanti és az udmurt nyelvekre esett. A tundrai nyenyec nyelv az uráli nyelvcsalád szamojéd ágához tartozik (azon belül is az északi szamojédhoz), így genetikailag meglehetősen távol esik a másik két, a finnugorághoz tartozó nyelvtől. A finnugor nyelvcsaládon belül továbbá a szurguti hanti és az udmurt is viszonylag távoli rokonságban állnak egymással: a szurguti hanti az obi-ugor ágat, az udmurt pedig a permit képviseli. Az udmurt emellett területi és nyelvpolitikai helyzete miatt élesen elkülönül a másik két vizsgált nyelvtől: az ugyanis a Volga-Káma régióban található Udmurt Köztársaságban az orosz mellett hivatalos nyelv, míg a tundrai nyenyec és a szurguti hanti – noha őshonos kisebbségi nyelvek északnyugat-, illetve nyugat-Szibériában – nem számítanak az Oroszországi Föderáció hivatalos nyelvei közé.[2]

Továbbá mindhárom nyelv esetében erős orosz nyelvi kontaktushatás figyelhető meg, amelyet – mivel az oroszt általában VO/VX szórendű nyelvként jellemzik, l. pl. Bailyn (2012) – a nyelvhasználatban megfigyelhető VO/VX szórendű mondatok megjelenésének egyik okaként tartanak számon (vö. Bulicsov 1947; Nikolaeva 1999; Schmidt 2008; Tánczos 2010 stb.).

Annak ellenére, hogy a szóban forgó uráli nyelvek lejegyzése már a 17–18. században elkezdődött (amely korszakból szójegyzékek és rövid nyelvtani jegyzetek maradtak fenn), nyelvészeti szempontú dokumentálásukra és szisztematikus vizsgálatukra egészen a 19. század végéig – 20. század elejéig nem került sor. Szintaktikai vizsgálatok végzésére alkalmas nyelvi anyagok –

[2] Az udmurt nyelv hivatalos státusza mindazonáltal a gyakorlatban nem jelenti azt, hogy az Udmurt Köztársaságban az udmurtot minden nyelvhasználati színtéren az orosszal egyenrangú módon lehetne használni.

mint például összefüggő narratív szövegek lejegyzései – tehát legkorábban a 19. század legvégéről, valamint – a nyenyec és a hanti esetben – a 20. század elejéről érhetők el. Vizsgálatunk során ezeket a megközelítőleg száz évvel ezelőtt lejegyzett szövegeket tekintettük régi, történeti adatoknak (tanulmányunkban régi szövegekként/adatokként fogunk hivatkozni ezekre a forrásokra). Ezek az ún. régi szövegek mindhárom nyelv esetében a legrégibb folklórgyűjtések közül kerültek ki. A szövegeket *Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* elnevezésű OTKA-projektum keretében készülő korpuszból választottuk.[3] Az 1. táblázatban foglaljuk össze a vizsgált régi szövegek forrását és lejegyzési idejét.[4]

Nyelv	**Forrás**	**Lejegyzés ideje**
tundrai nyenyec	Lehtisalo (1947)	1911–1912
szurguti hanti	Vértes (2001)	1901
udmurt	Munkácsi (1887)	1885
	Wichmann (1901)	1891–1892

1. táblázat: A vizsgálatba bevont régi szövegek

Míg a régi szövegek esetében kizárólag folklórszövegekből származó adatokra tudtunk támaszkodni, az újabb szövegek kiválasztása során – figyelembe véve, hogy ezeknél mind műfaj, mind mennyiség tekintetében jóval gazdagabb forrásanyag állt rendelkezésünkre – a fő szempontunk az volt, hogy a szövegek minél informálisabb, a beszélt nyelvet minél pontosabban tükröző írott regiszterekből származzanak. Így újságokban és nyomtatott formában megjelent interjúkat, valamint blogok és közösségi oldalak bejegyzéseiből származó szövegrészleteket vontunk a vizsgálatunkba. A 2. táblázat ezen szövegek forrásait és műfaját tartalmazza.[5]

[3] A szurguti szövegek az Obugric Database elnevezésű korpuszban már szerepeltek digitálisan, innen kerültek át (az OUDb készítőinek szíves hozzájárulásával) az OTKA-projekt korpuszába. A korpuszokról bővebb leírás található A*z uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* elnevezésű projektum oldalán (http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/urali/adatbazisok.html), továbbá az OUDb korpusz ismertetését l. Wisiorek–Schön (2016).

[4] A régi szövegekből válogatott korpuszok méretét és a szerkezetek előfordulási gyakoriságát az egyes nyelvekről szóló vonatkozó alfejezetekben tárgyaljuk.

[5] Hasonlóan a régi szövegekben megtalált adatokhoz, az új szövegekből válogatott korpuszok méretét és a szerkezetek előfordulási gyakoriságát az egyes nyelvekről szóló vonatkozó alfejezetekben tárgyaljuk.

Nyelv	Forrás	Műfaj	Lejegyzés/ megjelenés ideje
tundrai nyenyec	*Narana ngaerm* c. újság	interjú	1998, 1999, 2011
	V kontakte c. közösségi oldal	bejegyzés	2012–2016
szurguti hanti	Pesikova – Volkova (2013)[6]	interjú	2000, 2004
	Csepregi (1998)	irányított elbeszélés	1994
udmurt	*Mįnam malpanjosį* c. blog[7]	bejegyzés	2016
	Marajko. Marjalen zareźez c. blog[8]	bejegyzés	2015, 2016

2. táblázat: A vizsgálatba bevont új szövegek

A nyelvi példák átírása során a következőképpen jártunk el. A tundrai nyenyec régi adatokat nem az eredeti, latin alapú Lehtisalo-féle átírásban közöljük, hanem annak egy, a Hajdú (1968)-ban összefoglalt egyszerűsített változatában. A Hajdú-féle átírást használtuk az eredetileg cirill betűs új szövegek esetében is, azzal a módosítással, hogy elhagytuk a magánhangzók hosszúságának jelölését, mivel azt az eredeti cirill szöveg sem tartalmazza. A szurguti hanti adatokat (forrástól függetlenül) egységesen a Csepregi Márta által 2016-ban kidolgozott átírási rendszerben közöljük (Csepregi 2016: 136); ezen kívül a Paasonen-féle fonetikus átírás helyett fonematikus átírást alkalmaztunk. Az udmurt esetében a folklórszövegekből idézett (eredetileg az adott gyűjtő saját átírási rendszerében lejegyzett) és a blogokról származó (eredetileg cirill betűs) adatokat is a Csúcs (1990)-féle transzkripcióban adjuk meg.

Tekintettel arra, hogy kutatásunknak egy kéziratot (Gugán–Sipos, megjelenés alatt) leszámítva tulajdonképpeni előzménye nincsen, vizsgálatunkat az alábbi szerkezetekre korlátoztuk:

1. kijelentő mondatok
2. nem tagadott véges igei állítmányú szerkezetek

Következésképpen kizártuk vizsgálatunkból a kérdő, a felszólító és a felkiáltó mondattípusokat, mivel e mondatokban a szórendet az általunk vizsgált mondattani és információs szerkezeti szereptől függetlenül további tényezők is befolyásolhatják, például a kiegészítendő kérdések esetében a kérdőszó kitüntetett

[6] A továbbiakban Pes.-ként rövidítve, míg a Paasonen – Vértes kötet rövidítése az alábbiakban PV.
[7] Elérhető az udmurto4ka.blogspot.hu oldalon (2016.02.07.).
[8] Elérhető a marjamoll.blogspot.hu oldalon (2016.02.07.).

szintaktikai szerkezeti helyet is elfoglalhat. Nem vizsgáltuk továbbá a tagadott igét tartalmazó szerkezeteket sem, mivel a tagadás hatóköre befolyással lehet a mondat szórendjére.

Emellett különbséget tettünk a korpuszunkban az egyszerű és az összetett mondatok között is. Az egyszerű mondatokat, valamint a mellérendelt tagmondatokat és az alárendelt tagmondati bővítménnyel megjelenő főmondatokat a fenti kritériumok alapján vontuk be a vizsgálatba. Kizártuk azonban az összes olyan alárendelt tagmondatot, amelyben nem-finit az állítmány, mert ezekben a szórendet a morfoszintaxis determinálja. Ezek esetében csak azt vizsgáltuk, hogy a nem-finit alárendelt mellékmondat megelőzi-e vagy követi azt a véges igét, amelynek bővítménye. Pontosan ellenkező módon kezeltük a véges igét tartalmazó alárendeléseket: ezeknek a tagmondaton belüli szórendjét figyelembe vettük, az innen nyert adatok szerepelnek az összesítésben, főmondathoz viszonyított elhelyezkedésük azonban nem. Egyrészt ebben az esetben több változat van, mint bármilyen más bővítmény esetében (az alárendelt tagmondat nemcsak megelőzheti, illetve követheti a főmondat véges igéjét, hanem a főmondat maga is beékelődhet az alárendelt mellékmondatba). Másrészt finit alárendeléseknél nagyobb szerepet játszhat a mellékmondat bővítettsége (és ezáltal grammatikai súlya).[9]

4. A tundrai nyenyec VX szórend

Ahogyan a bevezetőben már említettük, az uráli nyelvek szisztematikus vizsgálatán alapuló első nyelvtani leírások jellemzően a 20. század első feléből származnak. Ilyen munkákat a szamojéd – és így a tundrai nyenyec – nyelvek esetében leginkább a 20. század közepétől találhatunk (l. Tyerescsenko 1956; Kuprijanova et al. 1957; Almazova 1961; stb.). Ezek a nyelvtanok még elsősorban a nyelv fonológiai és morfológiai tulajdonságaira összpontosítanak, míg mondattani kérdéseket (is) tárgyaló nyelvtani leírásokat inkább a század második felétől publikáltak (pl. Décsy 1966; Hajdú 1968; Tyerescsenko 1973). E nyelvtanok a tundrai nyenyec nyelvet szigorú szerkesztésű SOV nyelvként jellemzik, ám utalnak arra is, hogy ritkán ettől eltérő mintázatok is megfigyelhetők, tehát a mondatokban az ige után is állhatnak összetevők. Arról azonban, hogy milyen összetevők jelenhetnek meg posztverbális helyzetben, valamint e mondatszerkesztésnek milyen oka(i) lehet(nek), nem számolnak be ezek a források. A modern szakirodalom is egyöntetűen azt tartja, hogy még ma is többé-kevésbé szigorú SOV alapszórendű nyelv a tundrai nyenyec (vö. Salminen 1998; Dalrymple–Nikolaeva 2011; Nikolaeva 2014). Az SOV mintázat mellett Nikolaeva (2014) megfigyelt többek között olyan szerkezeteket is, amelyekben VX mintázat tapasztalható, tehát amelyekben a véges ige után megjelenik valamilyen összetevő. Nyelvtanában ezeket a szerkezeteket úgy

[9] Bár, mint ez később kiderült, a bővítettség mértéke a nem-finit alárendelések esetében is szerepet játszhat.

magyarázza, hogy az ige mögött előforduló mondatrész ún. hozzáfűzés, tehát kiegészítő információ. Az alábbiakban áttekintjük, hogy a VX mintázatnak milyen előfordulásait tapasztaltuk a tundrai nyenyec régi és új szövegekben.

4.1. Régi szövegek

Amint arról a 3. részben szó volt, a tundrai nyenyec régi szövegek Toivo Lehtisalo 1947-ben közreadott gyűjtéséből származnak. Ez a kötet a szerzőnek az 1911–1912 között Szalehardban (korábban Obdorszk) folytatott terepmunkája során gyűjtött anyagait tartalmazza. A korpusz, amely 5057 token nagyságú, összesen 1079 olyan mondatot tartalmaz, amely megfelel a korábbiakban leírt kritériumoknak (tehát egy véges, nem tagadott igei állítmányt tartalmaz). Ebből az 1079 vizsgált mondatból 24 mondatban – ami az összes vizsgált mondat 2,22%-a – tapasztaltunk VX szórendet. A 3. táblázat az ige mögötti mondatrészek mondattani szerepét és előfordulásuk számát mutatja.

Típus	LOC[10]	O	Manner	Inf	Com	PSD	PSR
Darab	9	8	2	2	1	1	1

3. táblázat: A tundrai nyenyec régi szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása[11]

A fenti táblázat adatai azt mutatják, hogy az ige után gyakorlatilag bármely fő mondatösszetevő, így tárgy, valamint szabad, illetve kötött bővítményként funkcionáló határozó is állhat. Alanyi szerepű összetevő posztverbális pozícióban való előfordulására ugyan nem volt példa a vizsgált szövegekben, mivel azonban – ahogyan arról a későbbiekben szó lesz – nem feltételezünk szintaktikai funkció szerinti megkötést, ti. úgy gondoljuk, hogy nem az összetevő mondattani szerepével függ össze annak posztverbális helyzete, ezt a hiányt az adatok kevés számával magyarázzuk.

Az (1) mondatban az ige után következik a tárgyi összetevő, így ez a mondat XVO szórendet reprezentál:

[10] A VX mintázatú mondatokban a posztverbális helyzetű helyhatározók lehetnek szabad vagy kötött bővítmények. Mivel azonban a tundrai nyenyec igei argumentumszerkezetet szisztematikusan vizsgáló mű napjainkig nem született, tanulmányunkban nem vállalkoztunk arra, hogy a helyhatározói bővítményeken belül megkülönböztessünk szabad és kötött bővítményeket.

[11] Tanulmányunkban nem térünk ki arra, hogy a különböző szintaktikai szerepű elemek milyen arányban fordulnak elő ige előtti pozícióban a tundrai nyenyec nyelvben. Ennek az az oka, hogy a VX mintázatú mondatok száma – amely a régi szövegek esetében 1079/24, a modernek esetében pedig 543/2 – annyira alacsony, hogy nem feltételezünk ebben az arányban összefüggést, vagy egy egyértelmű mintázatot. A hanti esetében pedig csak azoknál a mondatrészeknél számoltuk ki az ige mögötti előfordulások arányát az összes előforduláshoz viszonyítva, amelyek (viszonylag) nagyobb számban fordultak elő az ige mögött.

(1) *tād pīnʔ tarpara-ŋājū-dūʔ t'ikī ŋaćeke-xeʔ.*
azután ki visz-DU-3PL>DU ez gyerek-DU.ACC
'Azután kivezették ezeket a gyerekeket.' (Lehtisalo 1947: 7)

A fő mondatrészeken kívül az infinitívuszi bővítmény ige utáni előfordulására is találunk 2 példát a VX mintázatú mondatok között. Ezekben az esetekben olyan nem-véges szerkezettel kifejezett célhatározói mellékmondat kerül a főmondat utáni helyzetbe, amely – ahogyan a szurguti hanti kapcsán arról bővebben szó lesz – a főmondathoz képest utóidejűséget fejez ki (l. pl. a (2) mondatot). Így tehát a két mondat közti időviszony magyarázhatja azok sorrendjét.

(2) *t'ikā-nta xāsawa ńājū xaje, xāda-bā pāda.*
az-GEN.3SG férfi -hoz megy.3SG megöl-CONT.INF 3SG
'Akkor visszament a férfihoz megölni őt.' (Lehtisalo 1947: 110)

Amint az továbbá a táblázat alapján látható, 2 mondatban módhatározói szerepű összetevő kerül posztverbális helyzetbe. Mindkét mondatban ugyanaz a módhatározó, ti. *sombowna* 'jól' jelenik meg az ige után (az egyiket l. (3)).

(3) […], *ŋāńiʔ śā-ḿiʔ te-ŋā-dmʔ sombo-wna.*
és arc-1SG töröl-CO-1SG jó-PROL
'[…] és az arcomat jól megtöröltem.' (Lehtisalo 1947: 437)

A (3) mondatban tapasztalt szórendi változat azért szokatlan, mert a tundrai nyenyecben a módhatározók tipikusan közvetlenül ige előtti helyzetben szoktak megjelenni semleges mondatokban. Azonban egyik idézett mondatban sem tulajdonítható a posztverbális módhatározónak kitüntetett információs szerkezeti szerep, ti. nem értelmezhetők fókuszként vagy (kontrasztív) topikként a kontextusuk alapján. Mivel mindkét példa ugyanabból a szövegből, ugyanattól az adatközlőtől származik, nem zárható ki, hogy az adatközlő egyéni nyelvváltozatában jelentkezik ez a szórendi változat.

Végül pedig 2 mondatban találunk olyan összetevőt, amely egy szétszakított birtokos szerkezet egyik tagja. A (4) mondatban az ige mögé a genitívuszi esetraggal ellátott birtokos, ti. *t'ikī xäebid'e jīdʔ* 'annak a szent víznek' kerül. A szerkezet alaptagja, a birtokos személyragos birtokszó, ti. *tewānta* 'érkezésének', amely a mondat alanyi szerepét tölti be, az ige előtt áll.

(4) *t'edaʔ ŋāńiʔ te-wā-nta jol'će-ŋäe xaje t'ikī xäebid'e jī-dʔ.*
most megint jön-AN-GEN.3SG idő-ESS megy.3SG az szent víz-GEN
'Most ismét eljött a szent víz érkezésének ideje.' (Lehtisalo 1947: 15)

Az (5) mondatban ezzel szemben a birtokos szerkezet alaptagja, vagyis a birtokos személyraggal jelölt birtokszó, ti. *ńāxart'eˈ jeśerta* 'három vitorlája', az, ami posztverbális helyzetben áll. Míg a szerkezet bővítményeként szolgáló birtokos, ti. *ŋanoda* 'csónakja', megelőzi a véges igét.

(5) *jerw xūpatow ŋano-da ŋad'iḿe, ńāxar-t'eˈ jeśer-ta.*
gazda Xupatow csónak-3SG feltűnik.3SG három-LIM vitorla-3SG
'Xūpatow úr csónakjának három vitorlája feltűnt.' (Lehtisalo 1947: 427–428)

Mindkét fenti esetben a ige mögé kihelyezett összetevő pragmatikai szerepe az, hogy utólagosan magyarázza, pontosítsa a mondatban elhangzott információt.

Amint az a 3. táblázatban szereplő számadatok alapján megállapítható, az összetevők ige mögötti előfordulása nem függ össze azok mondattani szerepével, vagyis úgy tűnik, hogy bármilyen mondattani szerepet betöltő összetevő megjelenhet ige után. Azonban, ha megvizsgáljuk az ige mögött előforduló kifejezések mondattani kategóriáját, akkor kirajzolódik egyfajta összefüggés, amelyet a 4. táblázatban foglaltunk össze.

Kategória	PossP	DP	NumP	NP	PostP	AdvP	VP
Darab	6	5	2	5	2	2	2

4. táblázat. A tundrai nyenyec régi szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani kategóriája és előfordulása

Azt látjuk, hogy az összes előfordulásból 13 esetben olyan kifejezés szerepel ige mögött, amely tipikusan határozott vagy referenciális olvasatú. Ilyenek a birtokos szerkezetek, a determinánsi és a számnévi alaptagú kifejezések (l. fent az (1) és (4) mondatokat). A posztverbális összetevők között szerepel még 5 főnévi és 2 névutós kifejezés, amelyeken ugyan morfológiai jelölés nem utal határozottságra vagy referencialitásra, a kontextus alapján mégis arra következtethetünk, hogy ezek ismert, a megelőző diskurzusból kikövetkeztethető információkat fejeznek ki, ahogyan azt a (6) mondat mutatja.

Kontextus: A mesélő hazafelé az út mentén találkozik két rénszarvaspásztorral és leülnek poharazni. A mesélő elalszik, és mire felébred, eltűnik a szánja és minden holmija.

(6) *mań taŕemʔ jādā-dmʔ śexeŕ mū-mńe.*
1SG így gyalogol-1SG út -on-PROL
'Így aztán gyalogolok az út mentén.' (Lehtisalo 1947: 423)

Tehát a 24 VX szórendű mondatnál 20 esetében találunk a diskurzusból kikövetkeztethető, információs szerkezeti szerepét tekintve régi, ismert információt kifejező posztverbális összetevőt. A fennmaradó 4 mondatból 2-2 a már

fent ismertetett utóidejű infinitívuszi szerkezetet, továbbá a módhatározót tartalmazza. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a tundrai nyenyec régi szövegekben megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy az összetevő, amely ige utáni pozícióban megjelenhet, a diskurzusból már ismert, kikövetkeztethető információt fejez ki.

4.2. Új szövegek: összes mondat/VX mondat aránya

A tundrai nyenyec korpusz új szövegeit a *Narana ngaerm* c. újság 1998–2011 között megjelent számaiban közölt interjúkból, valamint a *V kontakte* c. orosz közösségi oldal 2012–2016-os évből származó nyenyec nyelvű bejegyzéseiből válogattuk ki. A korpusz 4580 token nagyságú – 3493 származott az újságokból és 1087 a bejegyzésekből. A korpuszban előforduló mondatok közül összesen 543 – 466 az újságokból és 77 a bejegyzésekből – felelt meg a vizsgálatunk kritériumainak. Már ebből a számból is látszik, hogy annak ellenére, hogy az új szövegeket tartalmazó korpusz mérete nem tér el jelentősen a régi szövegeket tartalmazóétól, jóval kevesebb a vizsgálati kritériumoknak megfelelő, így a vizsgálatba bevonható mondatok száma. Ebből az 543 mondatból továbbá összesen 2 olyat találunk, amelyben az ige után szerepel valamilyen összetevő. Mindkét mondatban a posztverbális összetevő helyhatározói szerepű, magyarázó/pontosító szerepű információt fejez ki (közülük az egyiket a (7) mondat ábrázolja).

(7) *śejaxa* *xojxana* *soja-we-dm?* *Ńejto*
sátor.bejárat.melletti.része tundra-LOC születik-INFER-1SG Nyejto
xæw-xana.
oldal-LOC
'Sátorban, a tundrán születtem, Nyejto mellett.' (*V kontakte* 2014)

Annak, hogy a modern szövegeket tartalmazó korpusz összes vizsgált mondatának nagyjából 0,37%-ában találtunk VX mintázatot, nem az az oka, hogy a tundrai nyenyec mostanra „konzervatívabbá" vált és szigorúbban tartja az SOV mintázatot. Ennek okát – véleményünk szerint – sokkal inkább a regiszterek típusában és egy erős nyelvhasználati norma általi utólagos szabályozásban kell keresni. Az a generáció, amely az újságokat, blogbejegyzéseket írja, bentlakásos iskolarendszerben végezte tanulmányait. Az általános oktatás ezen módja ugyan már az 1980-as évektől jóval rugalmasabban kezeli a kisebbségi nyelvek oktatását, mint az azt megelőző évtizedekben, ti. nagyjából az 1950-es évek végétől az 1980-as évekig kifejezetten tiltották az orosztól eltérő anyanyelv használatát az iskolákban. Tehát már többek között kisebbségi nyelvoktatás is zajlik az iskolákban (vö. Liarskaya 2013). A kisebbségi gyerekek azonban így is nagyjából 6 évesen elkerülnek az anyanyelvi közegükből. Ugyanebben a közegben sokszor még stabil kétnyelvűként megtanulják a tundrai nyenyecet az orosz mellett – tehát anyanyelvi beszélők –, az iskolába kerülve azonban minden nyelvtan azt tanítja, hogy a tundrai nyenyec

nyelvben – ellentétben az orosz nyelvvel – a mondatok végén mindig az ige áll.[12] Így az SOV szórendi mintázat tanult normává vált. Feltehetően ebből következik, hogy ha az egyes beszélők egyéni regiszterében még él is a VX mintázat, tudatos nyelvhasználatukban már az igevégűség a szabály, amely szabály arra késztet(het)i őket, hogy az írott szöveget utólagosan kijavítsák és az esetleg előforduló VX mintázatot felülírják, megszerkesszék.

5. A szurguti hanti VX szórend

A hanti nyelvjárások közismert, igen jelentős eltérései miatt eléggé problematikus összefoglalni a szurguti hanti szórendi kérdésekkel foglalkozó szakirodalmat, hiszen több nyelvtanra igaz az, hogy egy nyelvjárás alapján íródtak, és az abban összefoglaltak nem feltétlenül érvényesek a szurguti hantira is (hiszen, mint azt már a bevezetőben említettük, az ige után megjelenő mondarészeknek a pragmatikai szerepe és a szintaktikai funkciója is különböző lehet még közeli rokon nyelvek esetében is). Emellett a korai nyelvtani feljegyzések nem is igen foglalkoztak szintaktikai kérdésekkel. Karjalainen munkája több hanti nyelvjárás, így a tremjugáni[13] változat hangtanáról és alaktanáról is igen gazdag információforrás, mondattani jelenségekre azonban inkább csak indirekt módon, részben a közölt paradigmákhoz fűzött megjegyzések, részben a példamondatok alapján lehet következtetni (Karjalainen–Vértes 1964). Ugyanez érvényes Paasonen grammatikai feljegyzéseire is, mely a kondai mellett a szintén a szurguti csoporthoz tartozó jugániból közöl számos paradigmát, mondattani megjegyzések azonban nincsenek benne (Vértes 1965). A szurguti hanti szórendi kérdéseket részletesen tárgyaló leírás ma sincs, témánk szempontjából fontos azonban megemlíteni, hogy legújabban Csepregi (megjelenés alatt) elemzett egy olyan szurguti hanti szöveget, mely orosz forrásszöveg fordítása, és feltehetően ennek köszönhetően igen sok benne az ige mögötti mondatrész. Amikor azonban grammatikalitási ítéletet kért anyanyelvi beszélőktől az ige utáni mondatrészeket tartalmazó mondatokról, azokat az informánsok nagyrészt hibásnak minősítették.

A bevezetőben említett forrásokon túl[14] még érdemes kitekinteni a szintén keleti nyelvjárásként számon tartott vahi, illetve vaszjugáni alnyelvjárásokra, bár ezek is igen sok tekintetben különböznek a szurgutitól. Filchenko (2010: 365-369) a keleti hantira[15] dominánsnak és meglehetősen szigorúnak

[12] A szerzők ezen megfigyelése a tundrai nyenyec nyelvű nyelvtan könyvekben szereplő példamondatok szerkezetén, valamint a könyvekben szereplő instrukciókon alapul (l. pl. Barmics–Naruj 2007, 2008, 2009).

[13] Azaz tulajdonképpen tromagáni, mely a szurguti nyelvjárás egyik változata; a tremjugáni / tromagáni viszonyáról l. Csepregi 1998: 10–11.

[14] Honti Chrestomathia ostiacica c. műve (1984), mely összefoglalóan ír a hanti nyelvjárásokról, ill. Nikolaeva (1999) nyelvtana az északi csoporthoz tartozó obdorszkiról és Schmidt (2004) kresztomátiája a szintén az északi nyelvjárásokhoz tartozó serkáliról.

[15] Idézett művében Filchenko egy csoporthoz tartozónak veszi a vahi, az alexandrovói és a jugáni változatot, és ezeket hívja együttesen keleti hantinak. Az általunk követett megközelítés szerint a

tartja az SOV szórendet, bár azt is megjegyzi, hogy a szórendi kérdésekről inkább skaláris, mint kategorikus megállapításokat lehet tenni, azaz itt is számolni kell variációs lehetőségekkel. Filchenko a nominális módosítóknál (ezen belül a vonatkozó mellékmondatoknál) jegyzi meg külön a nem OV-harmonikus elrendezés lehetőségét (azaz hogy a mellékmondat követi azt a főnevet, amire vonatkozik), és ezt a kérdéses összetevő grammatikai súlyával magyarázza, de azt is említi, hogy szórványosan még melléknevek is állhatnak az általuk módosított főnév mögött (i.m. 144). Emellett arra is kitér, hogy abban az esetben, amikor a tárgy ismert, előfordulhat OSV, ritkábban SVO szórend is, s ezt az elrendezést az erősödő orosz hatással magyarázza (i.m. 330).

5.1. Régi szövegek

Tekintettel arra, hogy a régi szurguti hanti szövegek részletes elemzése (a szinjai hanti szövegekkel összevetve) megjelenés alatt áll (Gugán–Sipos, megjelenés alatt), cikkünkben ennek a vizsgálatnak az eredményeit csak igen vázlatosan foglaljuk össze. A Paasonen által gyűjtött négy mesében az ismertetett szempontok szerinti szűréssel 824 vizsgálható tagmondat maradt, melynek 9%-ában szerepelt valamilyen mondatrész a véges ige mögött.[16] Az 5.a táblázat azt tartalmazza, milyen számban fordulnak elő a különböző szintaktikai szerepű elemek az ige mögött, az 5.b pedig azt, hogy a nagyobb számú ige mögötti előfordulással rendelkező elemek összes előfordulásának hány százaléka ige mögötti.

Típus	S	Inf	Com-Instr	LOC_{Lat}	O	Temp	Cvb	Ag
Darab	15	15	13	9	3	3	3	3

Típus	Pv	Prs.Ptcp+Postp	Manner	Part	LOC_{Abl}	LOC_{Loc}	Qnt
Darab	2	2	2	1	1	1	1

5.a táblázat: A régi szurguti hanti szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása[17]

keleti hantin belül külön csoportot alkot a vahi-vaszjugáni és a szurguti (Csepregi 1998: 7), ezek között olyan jelentős különbségek vannak, mint például a magánhangzó-harmónia megléte, ill. hiánya, ill. a vahi-vaszjugáni négy múlt idővel szemben a szurgutiban meglévő egyetlen. A jugáni változat a szurguti nyelvjáráshoz tartozik.

[16] Az adatok azért különböznek kismértékben a hivatkozott kéziratban megjelent számoktól, mert abból a vizsgálatból nem voltak kizárva a tagadó mondatok.

[17] A táblázatban szereplő LOC megnevezésen nem lokatívuszi esetragot, hanem bármely tetszőleges helyviszonyt kifejező bővítményt értünk. Ennek a bővítménynek az alsó indexben szereplő ablatívuszi, lokatívuszi és latívuszi specifikációja pedig itt sem és az udmurt esetében sem egy konkrét esetragot viselő elemet jelöl, hanem a *hol?, honnan?* ill. *hová?* kérdésre felelő

Típus	Com-Instr	Inf	Lat	S.Def
Ige mögött	39,4%	32,6%	8,7%	4,7%

5. b táblázat: A régi szurguti hanti szövegekben nagyobb számú ige utáni előfordulással rendelkező elemek ige utáni előfordulásának aránya az összes előfordulásukhoz képest

Mint azt az 5.a táblázat mutatja, nagyon sokféle típusú összetevő szerepelhet az ige mögött, de ezek közül csak azokat volt érdemes részletesebben elemezni, melyeknél nagyobb számú adat került elő az adott típusra. Az ilyen, azaz nagyobb számú előfordulással rendelkező típusok közül két esetben, a latívuszi bővítménynél és az infinitívusznál részben magából a mondattani szerepből következhet a bővítmény ige mögötti helyzete. A latívusz és az infinitívusz átfedő funkciója, hogy gyakran jelennek meg mozgásigék mellett a mozgás célját kifejező argumentumként; a két kategória funkcionális, és ezt tükröző nyelvtörténeti kapcsolata jól ismert (l. pl. Cristofaro 2005: 176, ill. Ylikoski 2003). A vizsgált szövegekben az összes infinitívuszos szerkezet 32,6%-a szerepel a főige mögött (a latívuszi bővítményeknél ugyanez az arány 8,7%), s mivel a célhatározói mellékmondat utóidejű a főmondathoz képest, esetükben a finit ige utáni elhelyezés tükrözheti ezt az időviszonyítást. A szurguti adatokban – szemben a serkáliakkal, v.ö. Gugán–Sipos (megjelenés alatt) – nem látszott olyan szempontú megoszlás, hogy a bővítettebb infinitívuszos szerkezetek kerültek volna az ige mögé, és a kevesebb bővítményűek vagy bővítmény nélküliek az ige elé.

Az ige utáni infinitívuszos kifejezések esetében az is feltűnő volt, hogy az esetek többségében a szövegben korábban már ige előtt is előforduló szerkezet kerül későbbi említésében az ige mögé (8).

Kontextus: „Én (=a férfi főszereplő) csónakfát keresni megyek.”[18]

(8) *iki* *mənn-əs* *ryt-juw* *kənč-čayə.*
férfi megy-PST.3SG csónak-fa keres-INF
’A férfi ment csónakfát keresni.’ (PV: 18)

határozót (akár esetraggal, akár névutós szerkezettel fejeződik ki); a társhatározó értelmezését l. alább.

[18] A kontextust megadó mondatok olyan értelemben nem nyersfordítások, hogy a hanti szöveg morfoszintaktikai megformáltságát nem tükrözik teljesen pontosan (hiszen az helyenként magyarul agrammatikus szerkezeteket eredményezne), viszont a mondatrészek sorrendje pontosan tükrözi az eredeti sorrendet.

A latívuszi bővítmények általában szintén a szövegben korábban már bevezetett információt hordozva jelennek meg az ige után. Ennek egyértelmű jele, ha az ige mögött álló latívuszi bővítmény egy az ige előtt megjelenő másik latívuszi bővítmény jelentését pontosítja:

(9) *tŏwə jŏwt-əs ťu qåt-a.*
oda ér-PST.3SG az ház-LAT
'Odaért ahhoz a házhoz.' (PV: 68.)

Más esetekben a közvetlen szövegelőzményben már előforduló latívuszi bővítmény ismétlődik meg néhány tagmondattal később az ige mögött.

Kontextus: Következő nap a fiát odaküldte. „Fiú, a köszörűkövem ott maradt."

(10) *păγ mənn-əs tŏwnam.*
fiú megy-PST.3SG oda
'A fiú odament.' (PV: 18)

Nagyobb számú adat a fenti típusokon kívül még ige utáni alanyokra és ige utáni társhatározókra[19] volt. Első ránézésre nem sok közös tulajdonsága van ennek a két típusnak. Egyrészt ha összes ige utáni előfordulásukat az összes előfordu-láshoz viszonyítjuk, az látszik, hogy míg a társhatározók esetében jelentős az ige utáni előfordulás aránya (az összes társhatározó 39,4%-a ige utáni), az alanyok esetében[20] ez mindössze 4,7%. Másrészt a társhatározó eleve nem olyan gyakran jelenik meg a szövegekben, mint az alany, és a magas ige utáni előfordulást magyarázhatja a szövegek jellege: egy meseszövegben többször ismétlődik ugyanaz a szerkezet különböző alanyokkal, de ezzel az elrendezéssel.

Kontextus: Egy helyen a rókát ahol találta,

(11) *jəm uɬəm wär-s-əγən wŏqi-nat.*
jó álom csinál-PST-3DU róka-COM
'elköszöntek egymástól a rókával.' (PV: 24)

Az ige mögötti alanyok mind olyan argumentumok voltak, amelyek már korábban előfordultak az adott szövegegységben, bár a határozottságnak nem mindig van olyan grammatikai jelölője, mint az alább idézett példában (12).

[19] A társhatározó jelen esetben nagyon tágan van értelmezve: egyrészt beletartozik minden, ami ténylegesen ebben a funkcióban jelenik meg, bármilyen morfológiai eszközzel legyen is ez kifejezve, másrészt viszont szerepel közöttük – a morfológiai megformáltságból kiindulva – *-nat*-ragos eszközhatározó is. Egy részük vonzat, más részük szabad határozó.

[20] Ráadásul, mivel ige után csak határozott, a szövegben korábban már bevezetett szereplők jelennek meg, ezért az összes alany közül is csak a határozottakkal történt az összevetés.

Kontextus: „A hét rőf vastag házat egy ujjra helyezd!” A házat helyezte egy ujjra. Azzal lépdelt.

(12) *pa lat-a åmət-s-i ťu qåt.*
más gödör-LAT helyez-PST-PASS.3SG az ház
’Más gödörbe helyeztetett az a ház.’ (PV: 50)

Az ige mögé tehát a már ismert alanyok kerülnek, s ez ugyanígy jellemző az ige mögötti társhatározókra is: szinte kivétel nélkül csak olyanok kerülnek az ige mögé, amelyek a szövegben korábban már bevezetett referensűek. Egyes társhatározók abban is hasonlítanak az alanyra, hogy valamilyen szinten maguk is végrehajtói az adott eseménynek, csak kevésbé fontosak a történetben, mint maga az ágens (ezt jeleníti meg grammatikailag az állítmány duális ragozása a (11)-es példában).

A teljesség kedvéért meg kell még említeni, hogy két olyan tagmondat is volt, melyben az ige több bővítménye is az ige mögé került. Az egyik esetben két latívuszi bővítmény áll az ige mögött, egy ragos névszó és egy határozószó[21] (13); az ige mögötti latívuszi határozók itt ugyanúgy a szövegelőzményben korábban már előforduló információt ismételnek meg, mint a (10)-es példa esetében.

Kontextus: „A házhoz menjünk!” A medve vele (=a hőssel) ment, a farkas vele ment, a róka és a nyúl vele mentek, a rozsomák vele ment.

(13) *mənt-s-ət qåt-a pərγi.*
megy-PST-3PL ház-LAT vissza.
’Mentek vissza a házba.’ (PV: 24)

A másik példában az infinitívusz ige mögötti megjelenése magyarázható a korábbiakhoz hasonlóan, az azonban érdekes, hogy egy olyan időhatározó is az ige mögé kerül, amely funkciójánál fogva – úgynevezett keretet adó mondat-határozó, amely megadja az adott esemény térbeli és / vagy időbeli elhelyezését – jellemzően a tagmondat élén szokott állni. A közvetlen szövegelőzményben ugyanakkor többször elhangzott már, hogy a fiúnak másnap el kell mennie a köszörűkőért, ilyen szempontból tehát ez az eset is hasonlít a (13)-as példa-mondatra, illetve végső soron az sem kizárható, hogy a határozószó nem a véges ige, hanem az infinitívusz bővítménye.

Kontextus: „A köszörűkövemet, fiú, nekem elhoztad?” Fia mondja: „A nagy ember nem adta. A kezében tartotta. Holnap odaadni mondta [=Azt mondta, hogy holnap odaadja].” [...]

[21] Vagy igekötő; a két kategória nem válik szét élesen (Csepregi 1998: 37).

(14) *jəγ-əł-nə* *păγ* *kit-s-i* *pyrə* *qătł* *łistan*
apa-3SG-LOC fiú küld-PST-3SG.PASS következő nap köszörűkő
kənč-čaγə.
keres-INF
'Másnap az apa elküldte a fiát, hogy megkeresse a köszörűkövet.'/ 'Az apa elküldte a fiát, hogy másnap keresse meg a köszörűkövet.' (PV: 20)

S végezetül azt sem lehet elhallgatni, hogy bár nagyon kevés példával, de képviselteti magát a régi szövegekben az az elrendezés is, amikor új információ jelenik meg az ige mögött.

Kontextus: „Aranyat találtál?"

(15) *ŏjəγt-Ø-əm* *məta* *pul-əli.*
talál-PST0[22]-1SG valami darabka
'Találtam valami darabkát.' (PV: 52)

A régi szurguti hanti szövegek tehát azt mutatják, hogy jellemzően a szövegben már ismert információt kifejező mondatrészek jelennek meg az ige mögött, illetve – az infinitívuszok esetében – egyéb típusú, de szintén funkcionális motivációja is lehet annak, ha egy bővítmény az ige mögött jelenik meg.

5.2. Új szövegek

Bár a feldolgozott új szövegek nem rövidebbek, mint a régiek, mégis sokkal kevesebb a bennük az itt alkalmazott szempontok szerint vizsgálható tagmondat: mindössze 499. Ezt elsősorban a régi és az új szövegek típusának különbsége magyarázza. Az új szövegekben ugyanis két riport és egy szabadabb elbeszélés van (ez utóbbiban az adatközlő mesél az életéről), és főként a riportokban nagyon gyakoriak az elliptikus tagmondatok, amelyek a jelen kutatás szempontjából nem vizsgálhatók.[23]

[22] Bár alapvetően nem szegmentáljuk azokat a kategóriákat, amelyek morfológiailag jelöletlenül jelennek meg a vizsgált nyelvekben (nominatívusz, kijelentő mód, jelen idő, E/3), a szurguti hanti jelöletlen múlttal kivételt teszünk, tekintettel arra, hogy ebben a nyelvjárásban a jelen idő a morfológiailag jelölt kategória, és a múlt (ill. a régi szövegekben az egyik múlt idő) a jelöletlen.

[23] Meg kell jegyezni, hogy a szövegeket kiadó A.S. Pesikova, aki maga is résztvevője volt ezeknek a beszélgetéseknek, a lejegyzés során időnként kiegészítette a tagmondatokat, de az általa utólag betoldott szavakat zárójelbe tette. Bizonyos esetekben ezek a szövegek értelmezését segítik elő, más esetekben azonban az elliptikus mondatokat egészítik ki. Végül úgy döntöttünk, hogy ezeket a mondatokat sem hagyjuk ki a vizsgálatból, mert végső soron szintén anyanyelvű adatközlőtől származnak, és míg ezek a javított mondatok a feldolgozható tagmondatok számát növelik, az XV – VX mondatok arányát nem módosítják lényegesen.

A vizsgált tagmondatok közül 39-ben áll valamilyen elem az ige mögött,[24] ez az összes adat 7,82%-a, ami azt mutatja, hogy az új szövegek egyáltalán nem mutatnak nagyobb arányú nem-igevégű tagmondatot, mint a régiek. A két táblázatot (5.a és 6.a) összehasonlítva jól látszik, hogy az új szövegekben más mondatrészek kerülnek nagyobb számban az ige mögé.

Típus	Loc_{Loc}	Part	Inf	Loc_{Lat}	O	Temp	Ptcp+Postp
Darab	7	6	4	4	4	4	3
Típus	Com	Ag	Cvb	Manner	S	Postp	
Darab	2	1	1	1	1	1	

6.a táblázat: Az új szurguti hanti szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

Loc_{Loc}	Inf	Loc_{Lat}	O	Temp
8,75%	33,3%	9,09%	5,13%	3,77%

6.b táblázat: Az új szurguti hanti szövegekben nagyobb számú ige utáni előfordulással rendelkező elemek[25] ige utáni előfordulásának aránya az összes előfordulásukhoz képest

A régi szövegekben nagyobb számú példával megjelenő, már bevezetett referensű alanyok és társhatározók az új szövegekre nem jellemzők, ezekben jellemzően új információt fejeznek ki az ilyen típusú mondatrészek ige utáni helyzetben.

Kontextus: Apámmal élünk. Apámnál és néném nél lakunk, a sógorommal.
(Csepregi Márta fordítása)

[24] További 9 esetben pedig a feltételes alárendelő kötőszó, amelynek azonban ez a szabályos pozíciója, ez tehát nem szerepel a táblázatban és az arányokban. A partikulák ige előtt és ige után is előfordulhatnak, a táblázatban emiatt szerepelnek, de elhelyezésük feltehetően nem az itt vizsgált tényezőktől függ.

[25] Az 5.a táblázattal szemben a 6.a táblázatban még (viszonylagosan) kiugró értékek sincsenek, így itt önkényesen vontuk meg a határt, és a négynél több posztverbális előfordulású mondatrésztípus összes megjelenését vizsgáltuk.

(16) *ťut owti-nə os məŋ quť-ŋiw-nə wał-ł*
ez felszín-LOC is 1PL hely.vmi.mellett-1PL-LOC él-PRS.3SG
ma măńi-ł-am.
1SG öcs-PL-1SG
'Ezen felül az öcséim is nálunk élnek.' (Csepregi 1998: 56)

Kontextus: „Te ahhoz a házhoz jöttél." „Nem, erre a dologra nem emlékszem."

(17) *jŏwtił-Ø-ən, weł*i*-nat aŋk-en-nat.*
jön-PST0-2SG rén-COM anya-2SG-COM
'Jöttél, rénnel és anyáddal.' (Pes. 2013: 22)[26]

Az ige mögött előforduló kevés számú infinitívusz között vannak olyanok, amelyek az ige kötött bővítményei, és vannak szabad célhatározói bővítmények, ezeknek az esetében az ige utáni elhelyezés motivációja is ugyanaz lehet, mint a régi adatok esetében. Az alábbi példában nem mozgásige, hanem késztetést kifejező ige kötött bővítménye az infinitívuszos szerkezet, melynek különlegessége, hogy kötőszó, méghozzá kölcsönzött kötőszó vezeti be.

(18) *əseγ ŏt-uw-nə pirt-Ø-ojmən,*
öreg dolog-2PL-LOC tanácsol-PST-PASS.2DU
ťenə jə-t-ał iłpinə,
így válik-PRS.PTCP-3SG előtt
štoby tem məγ-a jü-taγə.
hogy ez föld-LAT jön-INF
'Az öregünk tanácsolta, mielőtt meghalt, hogy erre a földre jöjjünk.'
(Pes.2013: 23)

Az ige mögötti latívuszi bővítmények vagy ugyanúgy egy a tagmondatban korábban már megjelenő latívuszi elem jelentését pontosítják (19), vagy a predikátumfókusz részeként új információt hordoznak (20).[27]

[26] Írásunk egyik lektora felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben a példában azért előzi meg az ige a két bővítményt, mert a mondat verum fókuszt tartalmaz. Jelen esetben tehát a propozíció igaz volta lehet hangsúlyos, és ez motiválhatja az ige mondatkezdő helyzetét, azaz valójában itt akár magának az igének a mozgatása miatt jelenhetnek meg a kérdéses bővítmények az ige mögött. Ezt az értelmezést a mondat kontextusa is támogatja, és esetleg hasonló lehet az ige mondatkezdő helyzetének motivációja a (15)-ös példában is. Mivel azonban cikkünkben a posztverbális összetevőt tartalmazó mondatok szintaktikai levezetésével nem foglalkozunk, és a fő osztályozási szempont az, hogy az ige mögötti összetevő ismert vagy új információt fejez-e ki, ez a típus egyelőre az utóbbi csoportba sorolódik, hiszen az ige mögötti bővítmények maguk is mindkét esetben új információt hordoznak. A későbbiekben azonban, ha a VX- szórendű mondatok szerkezetének vizsgálata lesz a fő szempont, ezek feltehetően más csoportba kerülnek majd, mint pl. a (16)-os mondat.

[27] Predikátumfókusznak a mondat azon szakaszát tekintve, amely a mondat előfeltételezett részéről, azaz a mondat topikjáról tesz valamilyen állítást (Lambrecht 1994: 222).

(19) *łiməŋ åŋ-a ťi kisł-Ø-ət, əj låt-a.*
Ljamin torkolat-LAT EMP költözik-PST0-3PL egy hely-LAT
'A Ljamin torkolatához költöztek, egy helyre.' (Pes. 2013: 89)

(20) *pa łat-nə os vertoľot jŏwət-ł tem pälək łår-a.*
más idő-LOC is helikopter jön-PRS.3SG ez fél tó-LAT
'Máskor meg helikopter jön a tónak erre a felére.' (Pes. 2013: 36)

Az a néhány példa tehát, amelynek mondatrészi szerepe ugyanaz, mint a régi szövegben gyakrabban előforduló típusoknak, csak részben magyarázható úgy, mint a régi szövegeknél: az infinitívuszok esetében feltételezhető funkcionális motiváció, illetve az ige mögötti régi információ mellett megjelenik az ige mögött új információ is.

Ugyanez érvényes az újabb szövegekben előforduló gyakoribb típusokra: az ige mögötti lokatívuszi helyhatározók között szintén van pontosítást kifejező funkciójú, de olyan is, amely a predikátumfókusz része.

(21) *ťit čajə ma škola-nə ŏnəłtəγł-Ø-əm, ťi łiməŋ åŋ-nə.*
ez valóban én iskola-LOC tanul-PST0-1SG az Ljamin torkolat-LOC
'Még az iskolában tanultam, a Ljamin torkolatánál, [...]..'
(Pes. 2013: 95)

(22) *aŋkťeť-em əj łatnə küťť-Ø-'i,*
nagyapa-1SG egy időben berúg-PST0-PASS.3SG
jirnam ăłał-Ø qŏraŋ səran riytnə.
oldalvást fekszik-PST0.3SG ponyvás csónak-LOC
'A nagyapám egyszer berúgott, oldalán feküdt a ponyvás csónakban'
(Pes. 2013: 92)

Van azonban az időhatározóknak és a helyhatározóknak egy olyan csoportja, amelyek a tagmondatban kifejezett esemény helyét (23) és idejét (24) adják meg, és ezek jellemzően – keretet adó határozóként – a tagmondat élén állnának. A korai szövegekben is volt arra egy példa, a mai szövegekben pedig több is, hogy ezek a határozók kerülnek az ige mögé.

(23) *åłəŋ łatnə qut wełi tŏj-Ø-uw, tem tåγi-nə.*
kezdet időben hat rén birtokol-PST0-1PL ez hely-LOC
'Kezdetben hat rénünk volt, ezen a helyen.' (Pes. 2013: 37)

(24) *ťenə ťi wŏł-Ø-i ťu łatnə.*
így EMP él-PST0-PASS.3SG az időben
'Ím így éltek abban az időben.' (Pes. 17)

Ebben a forráscsoportban is van példa arra (összesen három), hogy több bővítmény is az ige mögött áll. Ezek között van olyan is, amelyben már korábban említett információ áll az ige mögött és egy keretet adó határozó, de olyan is, amikor csupa új információt vezet be a beszélő az ige mögött.

Kontextus: Ez a mi lakóházunk, a gyerekeinkkel lakó házunk. Tíz évnél többet ott éltünk.

(25) *ťit əjka wŏł-Ø-uw ťi qåt-nə, tət wan-nə.*
így együtt él-PST0-1PL az ház-LOC, itt közel-LOC
'Együtt éltünk ebben a házban, itt a közelben.' (Pes. 2013: 27)

Kontextus: „A szent városban jártatok?" „Bizony járunk, mi mindig járunk. Odaérkezéskor áldoztunk, valami szerző idején [=ha szereztünk valamit]. A régi időkben milyen értékes dolog szerezhető?!"

(26) *ťit min kårnyj-nam wičə nŏriəγəł-Ø-mən måqi,*
így 1.DU Gornij-APRX mindig járkál-PST-1DU régen
bensin uč pətan, tət wăł-m-amən łatnə.
benzin dolog miatt itt él-PST.PTCP-1DU idején
'Így mi régen mindig Gornijba jártunk benzinért, amikor itt éltünk.'
(Pes. 2013: 30)

Az újabb szövegek tehát nem abban különböznek a régebben gyűjtött meséktől, hogy nagyobb arányban lennének bennük VX szórendű mondatok, hanem hogy jelentősebb az ige utáni mondatrészek között azoknak az aránya, amelyek új információt hordoznak. Ez a jelenség valószínűleg tekinthető orosz hatásnak – az oroszban ugyanis az információsfókusz-szerepű összetevők az ige után helyezkednek el (vö. Bailyn 2012: 275–278), s a vizsgált új szövegekben egyéb típusú interferencia-jelenségek is megfigyelhetők.

6. Az udmurt VX szórend

Az első, szórendi kérdéseket is érintő udmurt nyelvészeti munkák a múlt század húszas éveiben (vagyis néhány évtizeddel a jelen tanulmányban is vizsgált folklórszövegek keletkezése után) íródtak. Szerzőik, Glezgyenyev és Bausev szerint az udmurt nyelvre a kötött *módosító–módosított* sorrend és – ezzel összefüggésben – a szigorúan igevégű mondatok jellemzőek (Glezgyenyev 1921, Bausev 1929). Az udmurt szórendet is vizsgáló legkorábbi írások tehát – mai terminussal élve – szigorú SOV nyelvként definiálják az udmurtot.

Úgy tűnik azonban, hogy Glezgyenyev és Bausev kijelentései valószínűleg már az adott korban sem a tényleges nyelvállapotot, hanem inkább a húszas években uralkodó normatív tendenciákat tükrözték. Az udmurt szórendről írott első monográfia (Bulicsov 1947) szerzője ugyanis rámutat, hogy

az állítmány már a Wichmann által gyűjtött, 19. század végi folklórszövegek mondatainak 28,4%-ában sem a mondat legvégén helyezkedik el (1947: 79, 82). Bulicsov az udmurt szórend lazulásáról mint a közelmúltban megkezdődött és azóta is folyamatban lévő nyelvi változásról beszél; az udmurt mondat szigorú igevégűségének mítosza szerinte már rég a múlté. A nem-igevégű mondatok a szerző szerint azonban valamilyen pragmatikailag jelölt jelentéstartalmat fejeznek ki (a mondat elején például tipikusan akkor jelenik meg az állítmány, ha az logikailag hangsúlyos); az udmurt mondat „általános", „normális" szórendjének Bulicsov az SXV szórendet tartja (1947: 33). Bulicsov tehát voltaképpen nem-rigid SOV nyelvként írja le az udmurtot.

Ez a felfogás – ti. hogy az udmurt nem-rigid SOV nyelv – a későbbi deskriptív (Krivoscsekova–Gantman 1967; Gavrilova 1970; Sutov 1988, 1993; Csúcs 1990, Winkler 2001, 2011), tipológiai (Suihkonen 1990; Vilkuna 1998; Tyimerhanova 2011) és transzformációs-generatív (Tánczos 2010) keretben íródott tanulmányok nagy részében is tartja magát. Az általános nézet szerint tehát az udmurtban SOV (SXV) az alapszórend, a nem-igevégű permutációk pedig pragmatikailag – jellemzően az információs szerkezet tekintetében – jelöltek. Az ige után megjelenő összetevőknek speciális diskurzusfunkciójuk van: vagy a kontextusból már ismert, de háttérbe helyezett téma szerepét töltik be (Vilkuna 1998; Ponarjadov 2010), vagy pedig új információt fejeznek ki rémaként (Ponarjadov 2010) vagy fókuszként (Tánczos 2010; Tyimerhanova 2011). Az új információ posztverbális helyzetben való megjelenése feltehetően orosz hatásra alakult ki (Ponarjadov 2010; Tánczos 2010). Ami a VO szórend, illetve a nem-igevégű mondatok előfordulásának gyakoriságát illeti, ezzel kapcsolatban Suihkonen (1990) és Vilkuna (1998) végeztek korpusz-vizsgálatokat: Suihkonen folklórszövegekből álló korpuszában a tranzitív mondatok 30,5%-a mutatott VO szórendet (Suihkonen 1990: 264), Vilkuna szépirodalmi szövegeiben pedig 25,7% a nem-igevégű mondatok aránya (Vilkuna 1998: 186).

Az udmurt szórendet tárgyaló munkák egy harmadik csoportja szerint az udmurt nem tiszta szórendi típust képvisel, az SVO nyelvekre jellemző vonások is kimutathatóak benne (vö. Ponarjadov 2010; Tánczos 2013; Asztalos–Tánczos 2014; Asztalos 2016). Asztalos–Tánczos (2014) és Asztalos (2016) rámutat, hogy a mai udmurtban a nem-igevégű mondatok – a korábbi állásponttal szemben – akár diskurzusneutrálisak is lehetnek. A szóban forgó munkák tehát amellett érvelnek, hogy az udmurt jelenleg SOV > SVO típusváltáson megy keresztül, vagyis az udmurt nem SOV, hanem inkább SOV-SVO nyelvként klasszifikálható.

6.1. Régi szövegek

A mintegy 4000 tokennyi szövegben 549 tagmondat felelt meg a 3. pontban ismertetett kritériumoknak, és ezeknek mintegy 35%-a mutat VX szórendet. Ez az érték lényegesen magasabb, mint amekkora a régi nyenyec (vö. 3.1.) és hanti (4.1.), illetve az új hanti (4.2.) szövegekben volt a nem-igevégű mondatok

aránya. A VX szórendű mondatok megoszlásában ugyanakkor markáns nyelvjárási különbség mutatkozott: míg az északi nyelvjárásokból származó mondatoknak több mint a fele – 52%-a –, a déli nyelvjárási területről származóaknak csupán a 18%-a nem-igevégű (az ún. periferikus déli nyelvjárási szövegek 33%-os értékükkel egyfajta köztes állapotot mutatnak). (Hagyományosan az északi nyelvjárásokat tartják a leginkább eloroszosodottnak; a VX szórendű mondatok kiugróan magas értéke az északi szövegekben vélhetően összefüggésbe hozható ezzel.)

6.1.1. A posztverbális összetevők szintaktikai szerepe

A régi szövegekben az igei állítmány után alany, tárgy, illetve vonzatszerepű és szabad bővítményként álló határozók egyaránt előfordulnak; tehát bármely mondattani szerepet betöltő összetevő kerülhet az állítmány mögé. A különféle szintaktikai funkciók azonban eltérő hajlamot mutatnak a posztverbális helyzetben való megjelenésre. A 7. táblázat néhány szintaktikai funkció kapcsán szemlélteti, hogy azok összes (igét megelőző, illetve azt követő) szövegbeli előfordulásának hány százaléka áll posztverbális helyzetben.

Típus	Temp	LOC_{Loc}	S	LOC_{Lat}/Dat	O_{Mar}	O_{Unm}	Manner	Inf
Darab	1	3	54	58	32	9	4	19
Arány	0,9%	10%	19%	37%	53%	12%	15%	44%

7. táblázat: A régi udmurt szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

Az értékekből kirajzolódik egyfajta, az egyes szintaktikai funkciók neutrális pozíciójával összefüggést mutató mintázat.[28] Glezgyenyev 1921-ben írott udmurt grammatikája szerint a logikailag hangsúlyos elemet nem tartalmazó (vagyis lényegében a neutrális) mondatok szórendje – némileg leegyszerűsítve – a következőképpen alakul az udmurtban:

(26) időhatározó – alany – igevonzatok – tárgy – (mód)határozó – ige
(Glezgyenyev 1921: 45–47 alapján)

Amint az a 7. táblázatból látható, a mondateleji alaphelyzetű időhatározók mutatják a legcsekélyebb hajlamot az ige utáni megjelenésre. A *hol?* kérdésre felelő helyhatározók, illetve az alany szintén viszonylag alacsony arányban

[28] A szintaktikai funkciók és a hozzájuk kapcsolódó értékek ezért – a szurguti hantinál és a tundrai nyenyecnél alkalmazott eljárástól eltérően – a 7. táblázatban nem gyakorisági sorrendben, hanem e mintázatnak megfelelően vannak felsorolva.

fordulnak elő posztverbális helyzetben. Az időhatározók és a *hol?* kérdésre felelő helyhatározók ugyanis gyakran ún. keretet adó mondathatározók (vagyis olyan határozók, amelyek a mondat egészét módosítják, annak tartalmát térben és időben elhelyezik), a mondat élén való megjelenésük tehát kellően motivált. Ami az alanyt illeti, ez gyakran megegyezik azzal a mondatrésszel, amelyről a mondat többi része állítást tesz, mondateleji megjelenése tehát szintén indokolt. A neutrális mondatszerkezet közepe felé haladva adataink szerint az elemek ige utáni megjelenésre való hajlama nő; a gyakran vonzatszerepet betöltő, és – alapesetben – az alany és az ige között elhelyezkedő részeshatározók, illetve a közelítést kifejező helyhatározók már nagyobb arányban kerülnek az ige mögé, a morfológiailag jelölt tárgyaknak pedig több mint a fele posztverbális helyzetben jelenik meg a szövegekben. A jelöletlen tárgyak és a módhatározók azonban újfent csekély hajlamot mutatnak az ige mögött való megjelenésre. Ezek ugyanis rendszerint a közvetlenül preverbális pozíciót preferálják (vö. Vilkuna 1998: 187–188, 204), mondatbeli pozíciójuk – legalábbis a szövegek keletkezésének időszakában – tehát szintén viszonylag kötött lehetett. (Az állítmánynak alárendelt infinitívuszok és infinitívuszi szerkezetek szintén meglehetősen gyakran állnak az ige mögött; ez célhatározói szerepű infinitívuszok esetén feltehetően a tundrai nyenyecnél és a szurguti hantinál is említett ikonikus motivációval, bővített infinitívuszi szerkezeteknél pedig a szerkezet grammatikai súlyával magyarázható.)

6.1.2. A posztverbális összetevők információs szerkezeti szerepe

A VX szórendű mondatoknak megközelítőleg 67%-ában régi, a kontextusból már ismert szereplő vagy információ áll az ige mögött, l. pl. (27):

Kontextus: A róka lopott egy tyúkot, egy libát, egy kost és egy ökröt.

(27) *wań-ze ik, kureg-ze no ǯaźeg-ze no taka-ze no*
mind-3SG.ACC PTCL tyúk-3SG.ACC is liba-3SG.ACC is kos-3SG.ACC is
oš-se no vand-em ǯiči̯.
ökör-3SG.ACC is levág-PST2.3SG róka
'Mindannyiukat: a tyúkot is, a libát is, a kost is, az ökröt is levágta a róka.' (W24)

A nem-igevégű mondatok mintegy 25%-ában a posztverbális összetevő azonban – argumentumfókuszként (28), vagy a predikátumfókusz részeként (29) – új szereplőt vezet be a diskurzusba:

Kontextus: Az ember és a medve megbeszélik, hogy együtt ültetnek marharépát.

(28) *mon baśt-o vįžį-ze, ton, gondįr, jįl-ze.*
1SG kap-FUT.1SG gyökér-3SG.ACC 2SG medve szár-3SG.ACC
'Én a gyökerét kapom, te, medve, a szárát.' (W23)

Kontextus: Egy szegény udmurt elment mezőgazdasági munkásnak szolgálatba.

(29) *śures vįlįśen pumita-m ńulesmurt-ez.*
út -rÓl találkozik-PST2.3SG erdei.szellem-ACC
'Az úton összetalálkozott az erdei szellemmel. ' (W30)

VX szórend ritkábban mondatfókusz esetén (vagyis olyan esetekben, amikor a mondat egésze új információt fejez ki), azaz neutrális információszerkezetű, tipikusan szövegkezdő mondatokban is megjelenik:

(Szövegkezdő mondat)

(30) *odig udmort vetl-em jarmaŋa-je.*
egy udmurt jár.PST2.3SG piac-ILL
'Egy udmurt elment a piacra.' (W25)

A nem-igevégű mondatok 23,5%-ában – vagyis majdnem egynegyedében – egynél több összetevő áll az állítmány után. A posztverbális összetevők ezekben a mondatokban vagy valamennyien régi, a diskurzusban már ismert szereplőre utalnak (31), vagy pedig egy részük régi, másik részük pedig új információt fejez ki (32). Úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben az összetevők egymáshoz viszonyított sorrendjét szintaktikai és információs szerkezeti tényezők együttesen alakítják ki: ha csak régi információt kifejező összetevők állnak az ige mögött, akkor azok sorrendje jellemzően a neutrális sorrendjükkel egyezik meg: az alany például jellemzően megelőzi a tárgyat és a határozókat (31). Ha azonban régi és új információ egyaránt szerepel az ige mögött, a régi információt kifejező összetevő szintaktikai funkciójától függetlenül az összes példában az új információ előtt áll, l. pl. (32).

(31) *vož-ze potį-sa vera-z gondįr aďami-lį:* […]
harag-3SG.ACC kimegy-CVB mond-PST.3SG medve ember-DAT
'Mérgesen mondta a medve az embernek: […]' (W23)

(32) *uj-įn ʒ̑ičʼį vat-em kureg-ze,*
éj-INE róka elrejt-PST2.3SG tyúk-3SG.ACC
kur-em so ponna ʒ̑aźeg-ez.
kér-PST2.3SG 3SG -ért liba-ACC
'Éjszaka a róka elrejtette a tyúkját, kért cserébe (őérte) egy libát.' (W24)

6.2. Új szövegek

A mintegy 2000 token számú szövegben a vizsgálati kritériumainknak megfelelő 591 tagmondat 44%-a VX szórendű, vagyis a nem-igevégű mondatok aránya csak kis mértékben növekedett a régi szövegekhez képest (ez az arány ugyan-akkor továbbra is jóval magasabb, mint a másik két nyelv esetében).

6.2.1. A posztverbális összetevők szintaktikai szerepe

Az állítmány után – akárcsak a régi szövegekben – a jelzőt kivéve bármilyen szintaktikai funkciójú összetevő előfordulhat. A régi szövegekhez képest az időhatározók, a lokatívuszi helyhatározók, az alany, a datívuszi-latívuszi bővítmények, valamint a jelöletlen tárgyak és módhatározók posztverbális megjelenése gyakoribbá vált, az egyes szintaktikai funkciók alaphelyzete és ige mögötti megjelenésének gyakorisága közötti összefüggések (l. 5.1.1.) azonban – ahogyan azt a 8. táblázat szemlélteti – nem rajzolódnak ki olyan egyértelműen.

Típus	Temp	LOC_{Loc}	S	LOC_{Lat}/Dat	O_{Mar}	O_{Unm}	Manner	Inf
Darab	7	12	75	40	23	12	8	11
Arány	12%	35%	29%	54%	32%	29%	20%	28%

8. táblázat: Az új udmurt szövegekben előforduló posztverbális összetevők mondattani szerepe és előfordulása

6.2.2. A posztverbális összetevők információs szerkezeti szerepe

A régi szövegekhez hasonlóan mind régi (33), mind új (argumentumfókuszként (34) vagy predikátumfókusz részeként megvalósuló) információt kifejező összetevők megjelenhetnek az ige mögött, valamint mondatfókuszos, azaz diskurzusneutrális mondatok (35) is előfordulnak VX szórenddel.

(33) *aśme duńńe-ja-my ul-iśkom mi (…).*
maga.1PL világ-INE-1PL él-1PL 1PL
'A magunk világában élünk mi (…)' (Marajko)

(34) *mon jegit avtor bere, verašk-o tuala-jez śariś.*
1SG fiatal szerző után beszél-FUT.1SG mai-DTR -rÓl
'Mivel fiatal szerző vagyok, mai dolgokról fogok beszélni.' (Marajko)

(Szövegkezdő mondat)

(35) *mertt-i ukno ula-m tęďj sireń.*
ültet-PST.1SG ablak alá-1SG fehér orgona
'Fehér orgonát ültettem az ablakom alá.' (Marajko)

A régi információt kifejezőké posztverbális összetevők aránya azonban a régi szövegekhez képest majdnem a felére, 67%-ról 36%-ra csökkent, az új információt kifejezőké pedig a kétszeresére, 25%-ról 50%-ra nőtt. Az utóbbi jelenség – akárcsak a szurguti hanti új szövegek esetében, l. 5.2. – vélhetően az orosz nyelv hatásával magyarázható (az oroszban az információs fókusz az ige után helyezkedik el (Bailyn 2012: 275–278), ahogyan azt az 5.2. alfejezetben már említettük). A több posztverbális összetevőt is tartalmazó VX szórendű mondatok aránya alacsonyabb, mint a régi szövegekben[29] (a nem-igevégű mondatok 13%-ában jelenik meg egynél több összetevő az ige mögött, szemben a régi szövegek 23%-os értékével). A posztverbális elemek egymáshoz viszonyított sorrendje az 5.1.2-ben már ismertetett szabályszerűségek szerint alakul.

7. Összefoglalás

A régi tundrai nyenyec szövegekben a VX szórendű mondatok aránya igen alacsony volt (2,22%); megjelenésüket elemzésünk szerint nem szintaktikai, hanem elsősorban információs szerkezeti tényezők motiválták: az esetek többségében régi, a megelőző kontextusból már ismert információt kifejező összetevők fordultak elő az ige után. Ezen kívül infinitívuszi bővítmények is megjelentek az ige mögött; ezek esetében feltételezésünk szerint egy más jellegű, funkcionális motiváció – az utóidejűség leképezésének igénye – állhat a posztverbális elhelyezkedés hátterében. Az új nyenyec szövegekben előforduló nem-igevégű mondatok mennyisége nem volt elégséges ahhoz, hogy bármilyen általánosítást megfogalmazhassunk.

A régi hanti szövegekben szintén alacsony – jóllehet a régi nyenyec szövegek értékénél több mint négyszer magasabb (9,2%) – volt a nem-igevégű mondatok aránya. Az összetevők posztverbális megjelenését itt is részben információs szerkezeti okok idézték elő: akárcsak a régi nyenyec adatokban, a hanti folklórszövegekben is főként a szövegelőzményből már ismert, régi információ került az ige mögé (noha szórványosan új információ is előfordult posztverbális helyzetben). A célhatározói infinitívuszi és a latívuszi bővítmények ige utáni megjelenését meglátásunk szerint azonban inkább a nyenyecnél fentebb már említett funkcionális motiváció indokolhatja. Az új hanti szövegekben a VX szórendű mondatok aránya (7,82%) nem nőtt a régi szövegekéhez képest, a posztverbális összetevők információs szerkezeti megoszlását illetően azonban minőségi változást tapasztaltunk: új információ – argumentumfókuszként vagy a predikátumfókusz részeként – ugyanis nagyobb arányban jelent meg az ige mögött, mint a régi szövegekben.

A régi udmurt szövegekben a vizsgált mondatok több mint egyharmada (35%-a) mutatott VX szórendet, ami jóval magasabb volt, mint a régi nyenyec és hanti, illetve az új hanti szövegek esetében. Az összetevők posztverbális

[29] Ez talán a vizsgált blogbejegyzések informális jellegével indokolható, ezekben ugyanis általában is jellemzőek voltak a rövid mondatok, valamint az elliptikus egységek.

megjelenésre való hajlama bizonyos mértékű összefüggést mutatott az adott összetevő szintaktikai szerepével és alaphelyzetével: legalacsonyabb arányban egyrészt a neutrális mondatokban tipikusan a mondat bal perifériáján elhelyezkedő, másrészt a közvetlenül preverbális alaphelyzetű, igemódosító-szerű elemek kerültek az ige utáni pozícióba, legmagasabb arányban pedig az – neutrális mondatokban – ezek között elhelyezkedő összetevők. Ami az ige mögötti elemek információs szerkezeti szerepeinek megoszlását illeti, a régi udmurt szövegek az új hanti szövegekre emlékeztettek abban, hogy a szövegelőzményből már ismert, régi információn kívül új információ is meglehetősen gyakran került az állítmány mögé (mind argumentumfókuszként, mind a predikátumfókusz részeként). A VX szórend ezenkívül egy további információs szerkezeti altípusban, a diskurzusneutrális (vagy mondatfókuszos) mondatokban is megjelent. Az új udmurt szövegekben a vizsgált mondatok igen nagy hányada, 44%-a volt nem-igevégű (ez az arány ugyanakkor csak kis mértékben volt magasabb, mint a régi szövegekben). Az összetevők szintaktikai szerepe/alaphelyzete és posztverbális megjelenésre való hajlama közötti összefüggés nem rajzolódott ki olyan egyértelműen, mint a régi szövegekben. Jelentősen nőtt azonban az új információt kifejező összetevők aránya a régi információt kifejezők rovására, illetve kisebb mértékben diskurzusneutrális VX szórendű mondatok is jelen voltak a szövegben.

A vizsgált szövegek VX szórendű mondatainak gyakorisági és információs szerkezeti elemzése alapján kirajzolódik egyfajta ív, amely feltételezésünk szerint akár az XV > VX típusváltás egy lehetséges folyamatának lenyomata lehet. A régi hanti és nyenyec szövegekben a nem-igevégű mondatok aránya igen alacsony volt, és posztverbális helyzetben jellemzően a szövegelőzményből már ismert információt kifejező összetevők álltak. Az új hanti szövegekben a régi információt kifejező összetevőkön túl – feltehetően orosz kontaktushatás eredményeként – új információ (argumentum-fókuszként vagy a predikátumfókusz részeként) is gyakran jelent meg az ige mögött. Ehhez hasonló mintázat volt megfigyelhető a régi udmurt szövegekben is, azzal a különbséggel, hogy ezekben szórványosan – és valószínűsíthetően szintén az orosz nyelv hatására (vö. Asztalos 2016) – diskurzusneutrális mondatokban is megjelent a VX szórend. A nem-igevégű mondatok aránya továbbá jóval magasabb volt, mint az új hanti szövegekben. Az új udmurt szövegekben – a régiekhez képest – pedig az ige utáni összetevők információs szerkezeti státuszában volt megfigyelhető egyfajta eltolódás, az új információt kifejező posztverbális elemek aránya ugyanis látványosan megnőtt a régi információt kifejezők rovására. A feltételezett változásnak ezt az ívét sematikusan a 9. táblázattal szemléltetjük.

		tundrai nyenyec		szurguti hanti		udmurt	
		régi	új	régi	új	régi	új
régi információ		+	(+)	+	+	**+**	+
új információ	argumentumfókusz	–	n.a.	(+)	+	+	**+**
	predikátumfókusz	–	n.a.	–	+	+	**+**
mondatfókusz		–	n.a.	–	–	+	+

9. táblázat: A posztverbális összetevők jellemző információs szerkezeti szerepe nyelvenként és szövegtípusonként

A VX szórend terjedése, általánosabbá válása adataink szerint tehát nem csupán a nem-igevégű mondatok gyakoribbá válását jelenti, hanem a posztverbális összetevők információs szerkezeti funkciókörének bővülését is magába foglalja. Mivel az oroszban az információs fókusz az ige után helyezkedik el, és a neutrális mondatok is VX szórendet mutatnak (v.ö. Bailyn 2012), kézenfekvő legalább részben az erősödő orosz nyelvi hatásnak tulajdonítani az új információ ige utáni hangsúlyosabb megjelenését az új hanti és udmurt, valamint a diskurzusneutrális VX szórendű mondatok jelenlétét az udmurt szövegekben. Kérdés marad ugyanakkor, hogy az általunk vizsgált nyelvekben pontosan milyen szintaktikai műveletek felelősek a különböző információs szerkezetű VX szórendű mondatok, illetve posztverbális összetevők megjelenéséért.

Rövidítésjegyzék

Ag	lokatívuszragos ágens (passzív mondatokban)
ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
AdvP	határozói kifejezés
AN	névszóképző
APRX	approximatívusz
CO	koaffixum
Com	társhatározó
COM	komitatívusz
CONT	folyamatosige-képző
Cvb, CVB	határozói igenév
Dat	datívuszragos határozó
DAT	datívusz
DP	determinánsi kifejezés

DTR	determinatív végződés
DU	kettes szám
EMP	nyomatékosító partikula
ESS	esszívusz
FUT	jövő idő
GEN	birtokos eset
ILL	illatívusz
Inf, INF	főnévi igenév
INFER	inferenciális
INE	inesszívusz
Instr	eszközhatározó
Lat	*hová?* kérdésre felelő helyhatározó
LAT	latívusz
LIM	korlátozó képző
LOC	lokatívusz
LOC	helyhatározó
LOC_{Abl}	*honnan?* kérdésre felelő helyhatározó
LOC_{Lat}	*hová?* kérdésre felelő helyhatározó
LOC_{Loc}	*hol?* kérdésre felelő helyhatározó
Manner	módhatározó
NP	főnévi kifejezés
NumP	számnévi kifejezés
O	tárgy
O_{Mar}	morfológiailag jelölt tárgy
O_{Unm}	morfológiailag jelöletlen tárgy
Part	partikula
PASS	passzív
PL	többes szám
PossP	birtokos kifejezés
PSD	birtoktárgy
PSR	birtokos
PostP	névutós kifejezés
PROL	prolatívusz
PRS	jelen idő
PST0	jelöletlen múlt idő
PST	múlt idő
PST2	2. múlt idő
PTCP	particípium

Pv	igekötő
Qnt	kvantor
S	alany
S.Def	határozott alany
SG	egyes szám
Temp	időhatározó
VP	igés kifejezés

Hivatkozások

Almazova A. V. [Алмазова, А. В.] 1961. *Самоучитель ненецкого языка*. Учпедгиз. Ленинград.

Asztalos Erika–Tánczos Orsolya 2014. *Competing Grammars in nowadays Udmurt*. Konferenciaelőadás. 7. Budapesti Uráli Műhely. 2014. február 3–5.

Asztalos Erika 2016. A fejvégű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 126–156.

Bailyn, John Frederick 2012. *The Syntax of Russian*. Cambridge University Press. Cambridge.

Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2007. *Ненецкий язык. Учебное пособие для 5 класса общеобразовательных учреждений.* Просвещения. Санкт-Петербург.

Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2008. Ненецкий язык. Учебное пособие для 6 класса общеобразовательных учреждений. Просвещения. Санкт-Петербург.

Barmics, Maria–Naruj, Valentina N. (Бармич, Мария Я. & Няруй, Валентина Н.) 2009. *Ненецкий язык. 7 класс. Учебное пособие для обще-образовательных учреж дений.* Просвещения. Санкт-Петербург.

Bausev, K. M. [Баушев, К. М.] 1929. *Синтаксический строй вотской речи и генезис частиц союзного порядка*. Государственное издательство. Москва/Ленинград.

Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Universitas Könyvkiadó. Budapest.

Bulicsov, M. N. [Булычев, М. Н.] 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Удмуртгосиздат. Ижевск.

Csepregi Márta 1998. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE Finnugor Tanszék. Szeged.

Csepregi Márta 2016. *Infinitivus a szurguti hantiban.* NyK. 112: 133-170.

Csepregi Márta 2017 (sajtó alatt). *Cseppben a tenger. Esettanulmány a szurguti hanti nyelvi helyzetről*. Urálisztikai Tanulmányok 21. Budapest.

Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Dalrymple, Mary–Nikolaeva, Irina 2011. *Objects and Information Structure* (Cambridge Studies in Linguistics 131). Cambridge University Press. Cambridge.
Décsy Gyula 1966. *Yurak chrestomathy* (Uralic and Altaic Series 50). Indiana University Press. Bloomington.
Filchenko, Andrey 2010. *Aspect of the Grammar of Eastern Khanty*. Tomsk State Pedagogical University. Tomsk.
Gavrilova, T. G. [Гаврилова, Т. Г.] 1970. *Порядок слов в удмуртском простом повествовательном предложении.* Записки Удмуртского НИИ истории, экономики, литературы и языка при. Совете Министров Удмуртской АССР. Ижевск.
Glezgyenyev, P. B. [Глезденев, П. Б.] 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата. Вятка.
Gugán Katalin–Sipos Mária, megjelenés alatt. Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. Kézirat.
Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Karjalainen, K.F.–Vértes, E. 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten.* Helsinki, MSFOu 128.
Krivoscsekova-Gantman, A. Sz. [Кривощекова-Гантман, А. С.] 1967. *Порядок слов в коми-пермяцково языка в сравнении с удмуртским*. Советское финно-угроведение 1967: 4. 267–274.
Kuprijanova Z. N.–Homics, L. V.–Scserbakova, A. M. [Куприянова, З. Н.–Хомич, Людмила В.–Щербакова, А. М.] 1957. *Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ*. Prosvescsenie. Leningrad.
Lambrecht, Knud 1994. *Information structure and sentence form.* Cambridge University Press. Cambridge.
Lehtisalo, Toivo 1947. *Juraksamojedische Volksdichtung* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 90). Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
Liarskaya, Elena 2013. Boarding school on Yamal: history of development and current situation. In E. Kasten (Ed.), *Sustaining indigenous knowledge: learning tools and community initiatives for preserving endangered languages and local cultural heritage* (pp. 159-180). Verl. der Kulturstiftung Sibirien/SEC Publications. Fürstenberg/Havel.
Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak* = Languages of the World/Materials 305. Lincom Europa. München.
Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets.* Mouton de Gruyter. Berlin.
Öztürk, Balkız 2013. Postverbal constituents in SOV languages, In: Biberauer, Theresa – Sheehan, Michelle (eds.). *Theoretical approaches to disharmonic word order.* Oxford University Press. Oxford. 270–305.

Paasonen, Heikki–Vértes, Edith 2001. *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan* = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.

Pesikova, A.S.–Volkova A.N. (2013) *Сказки, рассказы с реки Лямы. Фольклорный сборник на языке сугуртских ханты*. Юграфика. Ханты-Мансийск.

Ponarjadov, V. V. [Понарядов, В. В.] 2010. *Порядок слов в пермских языках в сравнительно-типологическом освещении (простое предложение)*. Сыктывкар.

Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. Routledge. London.

Schmidt Éva 2008. Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás), in Fejes László szerk.: Serkáli osztják chrestomathia = Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 13–75.

Simpson, Andrew–Choudhury, Arunima 2015. The nonuniform syntax of postverbal elements in SOV languages: Hindi, Bangla, and the Rightward Scrambling debate. *Linguistic Inquiry* 46: 533–551.

Suihkonen, Pirkko 1990. *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin.* = Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 207. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.

Sutov, A. F. [Шутов, А. Ф.] 1988. *Кудйзлэн кытын интыез*. Молот 12: 62–63.

Sutov, A. F. [Шутов, А. Ф.] 1993. Изучение порядка слов в пермских языках. In: *Вестник Удмуртского университета* 6: 27–30.

Tánczos Orsolya 2010. *Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban.* Nyelvtudományi Közlemények 107: 218–228.

Tánczos Orsolya 2013. *Hogy… hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban.* In: Agyagási Klára–É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 95–112.

Tyerescsenko, Natalia M. [Терещенко, Наталия М.] 1956. *Материали и исследования по языку ненцев.* Издательство Академии Наук. Москва/Ленинград.

Tyerescsenko, Natalia M. [Терещенко, Наталия М.] 1973. *Синтаксис самодийских языков*. Наука. Ленинград.

Tyimerhanova, N. N. [Тимерханова, Н. Н.] 2011. Особенность порядка слов в прозаических произведениях Г. Е. Верещагина и в современном удмуртском языке. In: *Типологические аспекты многоязычия в современном образовательном пространстве.* Издательство «Удмуртский Университет». Ижевск. 180–185.

Vértes, Edith 1965. *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen.* JSFOu. 66.

Vilkuna, Maria 1998. Word Order in European Uralic. In: Siewierska, Anna (szerk): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical

approaches to language typology 20–1. Mouton de Gruyter. Berlin/New York. 173–233.
Winkler, Ederhard 2001. *Udmurt*. = Languages of the World 212. Lincom Europa. München.
Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 81. Harrassowitz. Wiesbaden.
Wisiorek, Axel–Schön, Zsófia (2016) Obugric Database: Corpus and Lexicon Databases of Khanty and Mansi Dialects. In Tommi A. Pirinen–Eszter Simon–Francis M. Tyers–Veronika Vincze (Eds.) *Proceedings of the Second International Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages.* 109–120.
Ylikoski, Jussi 2003. Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.

Asztalos Erika
MTA Nyelvtudományi Intézet
Elméleti Nyelvészeti Osztály
ELTE BTK
asztalos.erika@nytud.mta.hu

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
gugan@nytud.hu

Mus Nikolett
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
mus.nikolett@nytud.mta.hu

Nominalizátorok az északi manysiban

Bíró Bernadett

1. Bevezetés[1]

Írásom célja, hogy általános áttekintést adjon azokról a leggyakoribb északi manysi főnevekről, amelyek főneveket létrehozó elemként, nominalizátorként is működnek. Célom e főnevek grammatikalizálódásának és szintaktikai viselkedésének bemutatása.

A manysi az uráli (finnugor) nyelvcsalád egyik legveszélyeztetettebb nyelve, kevesebb, mint ezer beszélővel. Az egyetlen ma is élő nyelvjárása az északi manysi, amelyet Nyugat-Szibériában beszélnek az Ob folyó és mellékfolyói mentén. A manysi irodalmi nyelv szintén e nyelvjáráson alapul.

Írásomban először áttekintem az északi manysiban használatos, főnevek képzésére is alkalmas főneveket (2), majd bemutatom ezek funkcióit (3). Ezután elemzem e főnevek mondattani viselkedését, és érvelek amellett, hogy ezek nominalizátorként grammatikalizálódtak az északi manysiban (4). Jelen dolgozatban csak az újabb manysi szövegekben megjelenő nominalizátorokra koncentrálok, és ezek közül is csak a leggyakrabban előfordulókra (*wārmaľ, ut*), valamint azokra, amelyeket a korábbi szakirodalom nem említ (*mā, ťēla ~ tēla*). Vizsgálatom szinte kizárólag írott forrásokon alapul, a jelen tanulmányhoz felhasznált korpusz a *Lujima Seripos* c. manysi újság 2015-ös évfolyamának 18 számából áll, ez összesen hozzávetőleg 110.000 szónyi szöveget jelent.[2]

2. Főnevek mint főnévképző elemek az északi manysiban

Az északi manysiban több olyan főnév is található, amely a névszóképzőkhöz igen hasonlóan működve főnevek létrehozására (is) szolgál. Riese (2001) névszóképzéssel foglalkozó művében ezek közül a következőket említi: *äś* 'ügy, dolog, munka', *ut* 'valami, holmi, izé', *χar* 'valami, dolog, lény', *nak* 'íz, tag, dolog, hely, tér', *wārmaľ* 'dolog, ügy, munka, tett' (Riese 2001: 142–147). E szavak, melyek még nem képzők, de már nem is csupán összetételi utótagok,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 63–74.

[1] Jelen kutatás az OTKA PD 116990 projekt keretében készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a cikk két előzetes lektorának is, hasznos megjegyzéseikért és észrevételeikért.

[2] A nominalizátorok teljesebb körű vizsgálatához szükséges lenne más típusú szövegek feldolgozása, illetve adatközlőkkel való konzultáció is, ez a tervezett további kutatás feladata.

általában melléknevekkel vagy melléknévi igenevekkel kapcsolódva hoznak létre konkrét vagy elvont főneveket, cselekvésneveket, pl.:

(1) *pəl* *wat-ne*[3]*-äś*
bogyó szed-PTCP.PRS-NMLZ
'bogyószedés'

(2) *mas-n-ut* (< *mas-ne-ut*)
öltözik-PTCP.PRS-NMLZ
'ruha'

(3) *sāli* *janmalta-n* *wārmaľ*
rén tenyészt-PTCP.PRS NMLZ
'réntenyésztés'
(példák: Riese 2001: 143–147)

Riesénél ugyan nem szerepel, de lehet hasonló funkciója a *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' szónak is, pl:

(4) *am* ***sāγra-ne*** ***mā-m-nəl***
én vág-PTCP.PRS NMLZ-Px1SG-ABL
jol-põjt-ēγum, *taw* *χortal-i*
megszűnik-1SG ő ugat-3SG
'Én abbahagyom a (fa)vágást, ő [a kutya] ugat.'
(Chrest. Vog.: 81)

Riesénél szintén nem szerepel, de az újabb szövegekben gyakran előfordul nominalizátorként a *ťēla* ~ *tēla* 'dolog, eset, munka, ügy' (< orosz *ďelo* 'id.') főnév is:

(5) *mā-wit* *ūrγala-n* *tēla*
föld-víz őriz-PTCP.PRS NMLZ
'környezetvédelem'

A nominalizátorok (nominalizers) olyan segédfőnevek („auxiliary nouns"), melyek főnevek létrehozására szolgálnak, és amelyek igeneves szerkezetekből

[3] A fent említett főnevek folyamatos és befejezett melléknévi igenevekkel egyaránt kapcsolódhatnak. Mindkét igenév képzőjének számos allomorfja létezik. A folyamatos melléknévi igenév képzője az *-n/-ne/-nə* (*n + nyelvjárásonként különböző hangszínű magánhangzó*) általában közvetlenül a szótőhöz kapcsolódik, de mássalhangzós tövek után előfordul kötőhangzóval ellátva is (általában *-ən* alakban) (vö. Sz. Kispál 1966: 67, Riese 2001b: 67). A befejezett melléknévi igenév képzője az *-m,* amely általában kötőhangzóval kapcsolódik a tőhöz (*ə ~ a*), és ha a képzőt újabb (mássalhangzóval kezdődő) toldalék követi, akkor a két toldalék között szintén megjelenhetnek kötőhangok (vö. Sz. Kispál 1966: 193–194, Riese 2001b: 68).

grammatikalizálódtak (vö. Skribnik 2008). Az újabb szövegek tanúsága szerint a leggyakrabban előforduló manysi nominalizátorok továbbra is a *wārmaľ* 'dolog, ügy, munka, tett' és az *ut* 'valami, holmi, izé'. Ezek mellett megjelent egy viszonylag új nominalizátor, a *ťēla* ~ *tēla* 'dolog, eset, munka, ügy' főnév is. Ugyan kevésbé gyakran, de továbbra is rendszeresen előfordul hasonló szerepben a *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' szó is. Ez a főnév a régebbi szövegekben sem tűnt fel túl gyakran nominalizátorként – valószínűleg éppen a *wārmaľ* és az *ut* nagy gyakorisága és általánossága miatt –, mivel azonban az újabb szövegek alapján e funkcióját továbbra is megőrizte, és mivel a korábbi szakirodalom a főnév eme funkciójáról nem tesz említést, ezt is hozzáveszem a tárgyalandó nominalizátorokhoz.

3. A leggyakoribb nominalizátorok funkciói

3.1. Konkrét főnevek létrehozása

A konkrét főnevek létrehozása az *ut* tipikus funkciója, a vizsgált korpusz alapján ezzel a nominalizátorral csak konkrét főnevek képezhetők, míg a többi nominalizátorra ez a funkció nem jellemző. Az *ut* elsősorban folyamatos melléknévi igenevekkel kapcsolódik (6), de előfordul befejezett melléknévi igenévvel is (7).

(6) *Aleksandr tot aṅ jīw-nəl*
Aleksandr ott PTCL fa-ABL
jonɣ-ən ut wār-əs.
játszik-PTCP.PRS NMLZ csinál-PST[3SG]
'Alekszander ott fából készített játékot.'
(LS 2015/1: 6)

(7) *Tot sāw mir-n wā-ne χuri-t pōsl-an*
ott sok nép-LAT ismer-PTCP.PRS kép-PL rajzol-PTCP.PRS
χum Ńikas Safronov ***pōsl-um ut-ane***
férfi Ny. Sz. rajzol-PTCP.PST NMLZ-Px3SG
māχum-n sussəlt-awē-s-ət.
nép-LAT megnéz-PASS-PST-3SG
'Ott a sokak által ismert festő, Nyikasz Szafronov festményeit sokan megnézték.' (LS 2015/2: 16)

Az *ut* a melléknévi igeneveken kívül – ritkábban – melléknevekkel is kapcsolódhat, és gyakran szolgál új tárgyak manysi nyelven való megnevezésére (8) és (9).

(8) *Sāwsir* ***iśχīp-əŋ ut-ət*** *ōńś-ēw –*
sokféle varázsol-ADJ NMLZ-PL birtokol-1PL
kompjuter-ət, internet ta manər.
számítógép-PL internet PTCL valami
'Sokféle digitális eszközünk van – számítógépek, internet stb.'
(LS 2015/6: 15)

(9) *Ta pora-t «Druzsba» nampa* ***nājiw*** ***sart-ne*** ***ut***
az idő-LOC Druzsba nevű tűzifa fűrészel-PTCP.PRS NMLZ
χuń ōl-əs, māχum kāt-əl
NEG[4] van-PST[3SG] nép kéz-INSTR
(nājiw sart-ne kēr-əl) sart-s-ət.
tűzifa fűrészel-PTCP.PRS vas-INSTR fűrészel-PST-3PL
'Abban az időben Druzsba nevű motoros fűrész nem volt, az emberek kézzel (kézi fűrésszel) fűrészeltek.' (LS 2015/9: 13)

Megjegyzendő azonban, hogy a (8)-as és (9)-es példákban az *ut* még jobban megőrizte eredeti, lexikális jelentését ('dolog'), hiszen ezek a szerkezetek szóösszetételeknek is tekinthetők, és így is fordíthatók: 'varázsló dolgok', 'tűzifa fűrészelő dolog'. (A 'tűzifa fűrészelő dolog' a motoros fűrész megnevezése szemben a hagyományos, kézi fűrésszel, melynek neve 'tűzifa fűrészelő vas'). Ezek a példák tehát mintegy átmenetet képeznek az *ut* lexikális és grammatikai jelentése (nominalizátori szerepe) között.

3.2. Elvont főnevek létrehozása

Elvont főnevek létrehozására – az *ut*-on kívül – mindegyik itt tárgyalt nominalizátor alkalmas. A nominalizátorok általában folyamatos melléknévi igenévvel kapcsolódva hoznak létre elvont főneveket.

(10) *Xūrumχujplow tāl-um tōwl-əs*
tizenhárom év-Px1SG eltelik-PST[3SG]
janəɣ ***χōntl-an*** ***wārmal'***
nagy harcol-PTCP.PRS NMLZ
ōwəltaχt-as.
kezdődik-PST[3SG]
'Tizenhárom éves lettem, és elkezdődött a nagy háború.'
(LS 2015/24: 14)

(11) *Māχum māńχāp-əl* ***kas-ne*** ***tēla***
nép kis.csónak-INSTR versenyez-PTCP.PRS NMLZ
urəl potərt-as-ət.
-ról beszél-PST-3PL
'Az emberek a csónakversenyről beszéltek.'
(LS 2015/12: 3)

[4] A *χuń* 'mikor? hogyan?' kérdőszó gyakran fejez ki tagadást a manysiban. Ez a fajta tagadás különösen jellemző a mai manysi nyelvhasználatra. (Sipőcz 2015: 214)

(12) *Tot aṅ* ***χōntl-ən*** ***mā-t***[5] *piɣ-ēn*
ott PTCL harcol-PTCP.PRS NMLZ-LOC fiú-Px3DU
porsl-uw-es.
bepiszkolódik-PASS-PST[3SG]
'Ott a háborúban a fiuk bepiszkolódott.' (eufemizmus, 'meghalt')
(LS 2015/24: 12)

Az új, elvont fogalmak megnevezésében szintén gyakran fordulnak elő a nominalizátorok, közülük is elsősorban a *ťēla ~ tēla* 'dolog, eset, munka, ügy'. Az új fogalmak manysi nevének első említésekor jellemzően orosz nyelvű fordítás vagy magyarázat is segíti a szókapcsolat jelentésének pontos megértését, egyértelműsítését, l. (13):

(13) ***pussən*** ***ma-w*** ***ūrɣal-an,*** ***wujant-an*** ***tēla-t,***
egész föld-Px1PL fenntart-PTCP.PRS elvisz-PTCP.PRS NMLZ-PL
ruś *śir-əl* *ke –*
orosz mód-INSTR ha
grazsdanszko *patriotyicseszkoje* *vospitanyije*
civil hazafias nevelés
'Egész földünket fenntartó, továbbvivő dolgok, orosz módon ha [mondanánk] – civil hazafias nevelés.'
(LS 2015/12: 5)

Az elvont főneveken belül a cselekvésnevek[6] létrehozásában szintén jelentős a szerepe a nominalizátoroknak az újabb szövegekben.

Míg korábban a cselekvésnévi szerepet a participiumok tipikusan önállóan (mindenféle nominalizáló elem nélkül) töltötték be (vö. Bíró 2014), addig a mai nyelvhasználatra a participium + nominalizátor szerkezet használata legalább ugyanannyira jellemző, különösen ha a cselekvésnevek alanyként vagy direkt tárgyként állnak a mondatban. A cselekvésnevek létrehozásában a nominalizátorok közül ma a leggyakoribb és legproduktívabb elem a *wārmaľ* 'dolog, ügy, munka, tett'. Ezt nemcsak a szövegek tanúsága alapján állapíthatjuk meg, hanem egy manysi adatközlővel folytatott konzultáció is erre enged

[5] A *mā* esetében a grammatikalizáció kiindulópontja a 'hely' jelentés lehetett, erről bővebben l. Bíró: Főnevek mint főnévképző elemek – egy grammatikalizációs folyamat az északi manysiban (megjelenés előtt).

[6] A cselekvésnevek igékből jönnek létre valamilyen meglehetősen produktív módon (akár képzés, akár inflexió útján), és eseményekre és/vagy tényekre utalnak. Tipikusan főnévi pozícióban megjelenő szóalakok, amelyek egyesítik magukban az igék és a főnevek szemantikai és diskurzusjegyeit, valamint morfológiájukban is kombinálódnak az igei és névszói tulajdonságok. (Koptjevskaja-Tamm 1993:6, 2005) Grimshaw (1990) nyomán ezek a deverbális főnevek a „komplex esemény" olvasatú főnevek, melyek megőrzik a képzésük alapjául szolgáló ige teljes argumentumszerkezetét, míg az „egyszerű esemény" és az „eredmény" olvasatú deverbális főnevekre ez nem jellemző.

következtetni. Néhány éve alkalmam nyílt konzultálni Szvetlana Gyinyiszlamovával a cselekvésnevek kapcsán.[7] A konzultáció során az adatközlő 20 cselekvésnevet tartalmazó orosz mondat manysira való fordítását is elvégezte, és a mondatokban szereplő cselekvésnevek (pl. *írás, tanulás, futás*) felét folyamatos melléknévi igenév + *wārmaľ* szókapcsolattal fordította le (l. (14)). (Két esetben a *wārmaľ* mellett megadta a *nak* 'íz, tag, dolog, hely, tér', illetve a *tēla* 'dolog, eset, munka, ügy' nominalizátorokat is: *joχtən wārmaľ/nak* 'érkezés' („érkező dolog") és *nēpak χasne wārmaľ/ tēla* 'a könyv megírása' („könyv író dolog").[8]

(14) ***Xańiśtaχt-ən*** ***wārmaľ*** *jōmas* *tēla.*
tanul-PTCP.PRS NMLZ jó dolog
'A tanulás jó/hasznos dolog.'
(Szvetlana Gyinyiszlamova, személyes közlés)

A *wārmaľ* mellett azonban a *ťēla ~ tēla* 'dolog, eset, munka, ügy' (15) és a *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' (16) is alkalmas cselekvésnevek létrehozására. Mindegyik nominalizátor jellemzően folyamatos melléknévi igenévvel kapcsolódik, habár a *mā* a régi szövegekben még előfordult befejezett melléknévi igenévvel is (igaz nagyon ritkán).

(15) *Tot* *jūnsχat-an* ***tūľa*** ***wār-ne*** ***tēla***
ott varr-PTCP.PRS gyűszű csinál-PTCP.PRS NMLZ
tūjt-im *ōś-we-s.*
titkol-CVB birtokol-PASS-PST[3SG]
'Ott a gyűszűkészítést titokban művelték.' (LS 2015/2: 11)

(16) *Jornkol* ***śōpit-an*** ***mā-nəl*** *āsti-nē-te*
nyírhéjsátor elkészít-PTCP.PRS NMLZ-ABL befejez-AN-Px3SG
jui-pālt *tān* *ľapa* *ūs-t* *sāləŋ* *sun-əl*
után ők közel város-LOC rénes szán-INSTR
māχum *totiɣl-aŋkw* *pati-janəl.*
nép hord-INF fog-PL.3PL
'Miután befejezték a nyírhéjsátor elkészítését, a közeli városban rénszarvasszánnal fogják hordani az embereket.'
(LS 2015/24: 13)

[7] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Szvetlana Gyinyiszlamovának a segítségéért.

[8] A lefordítandó mondatokban a cselekvésnevek alanyi szerepben álltak. Azokat a cselekvésneveket, amelyek manysi fordításában nem szerepelt a *wārmaľ* nominalizátor, igen változatosan fordította az adatközlő: vagy melléknévi igenévvel (*nēpak ūralt-an* 'a füzetek (ki)javítása'), vagy főnévi igenévvel (*χańiśtaχt-uŋkwe* 'taníttatás'), vagy lexikalizálódott képzett főnévvel (*χajtəp* 'futás' (< *χajti* 'fut')), illetve körülírással (*mowińt-an suj* 'nevetés' (tkp. „nevető zaj")). Természetesen ezek az eredmények mindössze egyetlen adatközlő nyelvhasználatát tükrözik, és viszonylag kevés példán alapulnak, így messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak.

4. A nominalizátorok mondattani viselkedése

A fentebb bemutatott nominalizátorokkal létrehozott főnevekhez az egyéb, nemképzett főnevekhez hasonlóan kapcsolódhatnak birtokos személyragok, esetragok és névutók. A ragok és névutók mindig a nominalizátorhoz kapcsolódnak, nem pedig a melléknévi igenévhez, és a participium és a nominalizátor közé nem kerül semmilyen más elem sem. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert mint fentebb említettem, az északi manysiban a participiumok önállóan is betölthetnek cselekvésnévi szerepet, és ezen funkciójukban felvehetnek birtokos személyragokat (17), esetragokat (bár korlátozottabb mértékben, mint a nemképzett főnevek) (18) és névutókat (19). (A birtokos személyragok ebben az esetben egyeztető funkcióval bírnak, azaz a cselekvésnév/participium bázisigéjének alanyára utalnak.) (Bővebben l. pl. Bíró 2011, 2014.)

(17) *piγriś kon* ***l'uś-ne-t*** *sujt-i*
fiú kint sír-AN[9]-Px3SG hallatszik-PRS[3SG]
'Kint egy fiú sírása hallatszik.'
(WogVolk. I: 253)

(18) *lū-majt tärä* ***pos-nä-iγ*** *pajta-we*
ló-máj át- fő-AN-TRANSL főz-PASS[3SG]
'A lómáját mindaddig főzik, míg teljesen szét/át nem főtt.' (VNGy IV: 419)

(19) *Ńāwram-əŋ-iγ* ***jēmt-m-ēn*** ***jui-pālt***
gyerek-ADJ-TRANSL lesz-AN-Px3DU után
Ās mōtpal-n *Šerkali pāwəl-n* *wāntl-əs-iγ.*
Ob másik.oldal-LAT Serkali falu-LAT költözik-PST-3DU
'Miután gyerekük lett, az Ob másik partjára, Serkali faluba költöztek (ők ketten).'
(LS 2011/45: 4)

Amennyiben a cselekvésnév/participium mind névutót, mind pedig birtokos személyragot felvesz, akkor az utóbbi a cselekvésnévhez kapcsolódik, nem pedig a névutóhoz (20):

[9] Ezek a szóalakok tehát ugyanúgy a folyamatos vagy a befejezett melléknévi igenév képzőjével vannak ellátva, de mivel a fenti mondatokban nem igenévi, hanem cselekvésnévi szerepben állnak, ezért a morfológiai elemzésben is cselekvésnévként (AN) jelölöm őket. Az, hogy egy nem-véges (non-finit) alaknak több funkciója is van, eléggé általános jelenség a világ nyelveiben, sőt, a nemvéges alakokra inkább az a jellemző, hogy több szintaktikai funkcióban is használatosak (vö. Ylikoski 2003: 187). A két funkció (participium vs. cselekvésnév) elkülönítésénél a manysiban e deverbális szóalakok szintaktikai pozíciója (főnévi jelző vs. főnévi fej, esetragokkal, névutókkal való kapcsolódás), valamint az időviszonyok kifejezésére való képesség megléte vagy hiánya lehet a segítségünkre (bővebben l. Bíró 2011, 2014).

(20) *Tuw* ***jal-nē-te*** ***porat*** *tānanəl-n ťērpi*
oda jár-AN-Px3SG idején ők-LAT orvosság
os māń ńāwram tēnut akwaγ totiγl-i.
és kis gyerek étel folyton hord, visz-PRS[3SG]
'Amikor ott jár, mindig visz nekik orvosságot és bébiételt.' (LS 2011/50: 2)

A cselekvésnevek vizsgálatához (Bíró 2014)[10] általam felhasznált több száz példában mindössze néhány olyan található, ahol a birtokos személyrag a névutóhoz kapcsolódik (21):

(21) *toχ* ***jōm-nə*** ***χal-əm-t*** *ńār lōptäŋ joməs*
így járkál-AN köz-Px1SG-LOC zöld levelű szép
ľōŋχ-nə vojle ōnle ti joχt-eγəm.
út-LAT medve PTCL érkezik-1SG
'Aközben, hogy így járok, zöld levelű szép útra érkezem ím «nagyságos állatocska».' (VNGy III: 240)

A particípium és a névutó közé tehát kerülhetnek más elemek (birtokos személyragok), a particípium és a nominalizátorok közé viszont nem.

A nominalizátori szerep igazolására – a toldalékok pozíciója mellett – egy másik teszt lehet a nominalizátorokkal létrehozott szókapcsolatok módosítóinak vizsgálata, hiszen a melléknévi igenevek határozói, míg a főnevek jelzői módosítókkal módosíthatók. Az első két csoport – a konkrét főnevek és a nem „komplex esemény" olvasatú elvont főnevek – esetén egyszerűbb a helyzet: látható, hogy ezek ugyanúgy melléknevekkel módosíthatók, mint a nem-képzett főnevek, l. (10)-es példa: *janəγ χōntl-an wārmaľ* (nagy harcol-PTCP.PRS NMLZ) 'nagy háború'. A cselekvésnevek esetén azonban ez a teszt nem

[10] A cselekvésneves szerkezetek vizsgálata során elsősorban a régebbi folklórgyűjtések (VNGy, Wog.Volk.) északi manysi szövegeit használtam fel. Egyrészt azért, mert a régi szövegekhez hasonló terjedelmű és reprezentativitású mai beszélt nyelvi anyag nem állt rendelkezésemre, másrészt pedig mivel a folklórszövegek által képviselt nyelvi állapot a nyelvi kontaktusoktól még inkább mentes nyelvállapot volt. A két említett folklórgyűjtés tulajdonképpen az összes rendelkezésre álló anyagot jelenti a 100 évvel ezelőtti manysi nyelvállapotra vonatkozóan, északi manysi szövegeik terjedelme összesen mintegy 160.000 szó. (Mivel a szövegek nincsenek teljes mértékben digitalizálva, ezért a terjedelmükre vonatkozóan csak becsült értéket tudok megadni.) Ezekből a forrásokból 700 példát gyűjtöttem a vizsgálat elvégzéséhez (a példák számát korlátoztam a gyakran ismétlődő, nagyrészt hasonló példák figyelmen kívül hagyásával). A kutatás kiegészítéseként megvizsgáltam kb. 62 800 szónyi újabb manysi szöveget is (a *Lujima Seripos* c. manysi újság 14 számát), és az ezekből gyűjtött 200 példa alapján egyfajta általános képet adtam az újabb manysi nyelvállapot cselekvésneves szerkezeteiről. Az újabb nyelvállapotot illető megállapításaim természetesen még kiegészítésre és finomításra szorulnak (nagyobb mennyiségű, nagyobb reprezentativitású anyag és több példa vizsgálata révén). E munka elvégzése jelenleg is folyamatban van.

működik, mivel a manysi cselekvésnevek határozószókkal, nem pedig melléknévi módosítókkal kapcsolódnak (l. Bíró 2014).[11]

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgált főnevek – *ut, wārmaľ, ťēla ~ tēla* és *mā* – az itt bemutatott szerkezetekben képzőszerű elemként grammatikalizálódtak. A grammatikalizáció első két lépése (Heine – Kuteva 2002: 2), a szemantikai kiüresedés és a szövegkörnyezet kiszélesedése megtörtént, ezeket az elemeket tagadhatatlanul új kontextusokban, új funkcióban kezdték használni. (Megjegyzendő azonban, hogy mindegyik itt bemutatott főnév ugyanakkor megőrizte eredeti, lexikális jelentését (’dolog, valami’, illetve ’hely, föld’) is, l. pl. (14).) Ezek az elemek a grammatikalizációs folyamat harmadik állomását, a dekategorializációt képviselik, fonetikai kopás azonban – a szövegek tanúsága szerint – még nem történt. Kategóriaváltásról tehát mindenképpen beszélhetünk, ezek az elemek a fenti példákban már nem önálló szavakként, de még nem is képzőkként, hanem „segédfőnevekként”, nominalizátorokként működnek.[12] A nominalizátorok – mint fentebb említettem – főnevek létrehozására szolgáló segédfőnevek, melyek igeneves szerkezetekből grammatikalizálódtak. A nominalizátorok alkalmazása nagyon gyakori a szibériai nyelvi areában, a legáltalánosabb nominalizátorok az ’ember, személy’, ’dolog’, ’hely’ és ’ügy, esemény’ jelentésű főnevek (vö. Skribnik 2008, 2010: 569–570). A nominalizáló technikák közül Skribnik szerint a nominalizátorok alkalmazása az uralkodó módszer az obi-ugor nyelvekben (a manysiban és a hantiban), valamint a szölkupban (déli szamojéd uráli nyelv), az északi szamojéd nyelvekre azonban ez kevéssé jellemző. A szibériai török nyelvekben és a mongóliai burjátban viszont szintén ez az egyik leggyakoribb nominalizáló technika (Skribnik 2010: 571–572). A dél-szibériai török nyelvek például a következő nominalizátorokat alkalmazzák:

kiži ’ember, férfi’, *čer* ’hely’, *kerek* ’ügy, teendő’,

és a következő, ’dolog’ jelentésű szavakat, amelyek névmási eredetűek:

altáj-kizsi *neme* ’dolog’ < *neme* ’(a)mi’,
tuvai *čüve* ’dolog’ < *čüü* ’(a)mi’,
hakasz *nime* ’dolog’ < *nime* ’(a)mi’ (Skribnik 2014: 263).

[11] A manysi cselekvésnevek – más nyelvek cselekvésneveihez hasonlóan – a főnévi és igei tulajdonságok keverékét mutatják, a határozói (igei) módosítókkal való kapcsolódás tehát egyike az igei tulajdonságaiknak (vö. Bíró 2014). A módosítók vizsgálatát emellett az is nehezíti, hogy a manysiban számos olyan szó van, amely egyaránt funkcionál melléknévként és határozószóként, pl. *χosa* ’hosszú; hosszan, sokáig’, *jomas* ’jó; jól’ stb.

[12] A *ťēla ~ tēla* kapcsán előfordult egy olyan példa, amely világosan mutatja, hogy az adott elem még nem képző, hiszen – a névutókhoz hasonlóan – két előtag esetén az első mellől elhagyható: *ńornkolt ūślaχtan os sāli sunil jalasan* ***tēla*** (LS 2015/2: 2) ’nyírhéjsátorban való pihenés és rénszarvasszánnal való utazás’ (tkp. „nyírhéjsátorban pihenő és rénszarvas szánnal utazó dolog”).

A nominalizátorok használata e nyelvi area jellegzetes vonása, a más területeken beszélt török nyelvek nem alkalmazzák őket (Skribnik 2014: 263). Skribnik felhívja rá a figyelmet, hogy ezek a nominalizátorok a manysiban, a hantiban és a szölkupban gyakran képzőkké fejlődnek, pl.: manysi *tēnut* 'étel' < *tē-ne ut* 'evő dolog'; Selkup *apsodimį* 'étel' < *ap-sodi mį* 'ennivaló dolog' ('thing to eat'). Ez a jelenség az uráli szubsztrátummal rendelkező dél-szibériai török nyelvekben is megtalálható, pl.: tofa *tïn-ar čüme* 'levegő' < 'lélegezni való dolog' ('thing to breathe') (Skribnik 2014: 268–269). A mongol nyelvekben viszont, hasonlóan az ezekkel a nyelvekkel érintkező dél-szibériai török nyelvekhez (pl. sor, hakasz, tuvai) más irányú a nominalizátorok további grammatikalizációja. Ezekben a nyelvekben ugyanis a nominalizátorok nem főnévképzőkké, hanem asszertív partikulákká válhatnak. (Vö.: „NCs (nominalizer constructions) are used as predicate nominals for purposes of focussing (the scheme 'I did it' > 'I am the person who did it'), which leads to grammaticalization of their NRs [nominalizers] as assertive particles" (Skribnik 2008).)

Az *ut*-tal valóban több, elég régen lexikalizálódott összetétel van az északi manysiban, a Skribnik által említett *tēnut* 'étel' mellett pl. *ajnut* (*aj-ne ut* 'ivó dolog') 'ital, innivaló', *masnut* (*mas-ne ut* 'öltöző dolog') 'ruha', *jonɣənut* (*jonɣ-n(e) ut* 'játszó dolog') 'játék' stb., ez a nominalizátor tehát a fentebb tárgyalt szerkezetekben is jó eséllyel képzővé válhat. Rövidségénél fogva a *mā* szintén alkalmas a képzővé válásra, és habár a másik két nominalizátor, a *wārmaľ* és a *ťēla ~ tēla* testesebb elemek, ez szintén nem feltétlenül akadályozza meg őket a képzővé válásban, hiszen a manysiban nem ritkák a két szótagos képzők sem (vö. Veenker 1969).

5. Összegzés

Az itt tárgyalt északi manysi főnevek – *wārmaľ* 'dolog, ügy, munka, tett', *ut* 'valami, holmi, izé', *ťēla ~ tēla* 'dolog, eset, munka, ügy' és *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' – melléknévi igenevekhez, illetve ritkábban melléknevekhez kapcsolódva alkalmasak új, elvont és konkrét főnevek létrehozására. A szakirodalom ezek közül csak a *wārmaľ* és az *ut* elemek kapcsán ír erről a funkcióról, de megállapítható, hogy a *mā* már a régi szövegekben is előfordult hasonló szerepben (habár nem túl gyakran), a *ťēla ~ tēla* pedig az újabb szövegekben tűnik fel főnévképzőhöz hasonló funkcióban. A konkrét főnevek létrehozása az *ut* feladata, míg a cselekvésnevek létrehozásában a *wārmaľ* fordul elő leggyakrabban. Ezek a főnevek nominalizátorokként grammatikalizálódtak az északi manysiban, és a grammatikalizáció harmadik állomását, a dekategorializációt képviselik. Szemantikai kiüresedésük megtörtént (habár mindegyik él eredeti, lexikális funkciójában is), és használati körük kiszélesedett, új kontextusokban jelennek meg. Önálló szavakból nominalizátorokká, képzőszerű elemekké váltak (azaz még nem képzők, de már nem is puszta összetételi utótagok). Emellett szól szintaktikai viselkedésük: a velük alakult szerkezetekben a birtokos személyragok, esetragok és névutók mindig a nominalizátorokhoz kapcsolódnak, nem pedig a melléknévi igenevekhez (vagy mellék-

nevekhez), és a particípiumok és a nominalizátorok közé nem kerülnek egyéb elemek sem. (Ezzel szemben ha a melléknévi igenevek önállóan szerepelnek cselekvésnévként, akkor a birtokos személyragokat ezek veszik fel, nem pedig a hozzájuk kapcsolódó névutó.) Az obi-ugor nyelvekben a nominalizátorok gyakran válnak képzőkké, az *ut*-tal például számos, lexikalizálódott alak található az északi manysiban, ez lehet tehát a grammatikalizáció további iránya.

Az itt bemutatott grammatikalizálódási folyamathoz nagyon hasonló folyamat figyelhető meg a szibériai nyelvi area más nyelveiben (keleti hanti, szibériai török nyelvek), valamint a szomszédos mongol areához tartozó burjátban is. Az obi-ugor nyelvekhez hasonlóan az uráli szubsztrátummal rendelkező dél-szibériai török nyelvekre is jellemző továbbá a nominalizátorok képzővé válása. Az esetleges areális kapcsolatok feltárása azonban további kutatást igényel.

Rövidítések:

ABL = ablatívusz, ADJ = melléknévképző, AN = cselekvésnév, CVB = határozói igenév, DU = duális, INF = főnévi igenév, NSTR = insztrumentálisz, LAT = latívusz, LOC = lokatívusz, NEG = tagadás, NMLZ = nominalizátor, PASS = passzív, PL = többes szám, PRS = jelen idő, PST = múlt idő, PTCL = partikula, PTCP.PRS = folyamatos melléknévi igenév, PTCP.PST = befejezett melléknévi igenév, Px = birtokos személyrag, SG = egyes szám, TRANSL = transzlatívusz.

Hivatkozások

Bíró Bernadett 2011. Cselekvésnevek a manysiban – Az északi manysi cselekvésnevek valenciája. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 3–33.

Bíró Bernadett 2014. Cselekvésneves szerkezetek a manysiban. (PhD-disszertáció) http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2304/

Bíró Bernadett (megjelenés előtt). Főnevek mint főnévképző elemek – egy grammatikalizációs folyamat az északi manysiban. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 9.* Szeged.

Chrest.Vog.: Kálmán Béla 1989. *Chrestomathia Vogulica* (3. kiadás). Tankönyvkiadó. Budapest.

Grimshaw, Jane 1990. *Argument Structure*. MIT Press. Cambridge.

Koptjevskaja-Tamm, Maria 1993. *Nominalizations.* Routledge. London – New York.

Koptjevskaja-Tamm, Maria 2005. Action nominal constructions. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library. München. Chapter 62. http://wals.info/chapter/62

LS: *Luima Seripos*. Manysi nyelvű újság. Hanti-Manszijszk. (http://www.khanty-yasang.ru/)

Riese, Timothy 2001a. *Historische Nominalderivation des Wogulischen.* Studia Uralica 10. Harrasowitz Verlag. Wiesbaden.

Riese, Timothy 2001b. *Vogul. Languages of the World/Materials 158.* Lincom Europa. München.
Sipőcz Katalin. 2015. Negation in Mansi. In *Negation in Uralic Languages*. Miestamo, Matti - Tamm, Anne - Wagner-Nagy, Beáta (eds.). John Benjamins Publishing Company. Amsterdam-Philadelphia. 191–218.
Skribnik, Elena 2008. South Siberian Turkic constructions with nominalizers and their further grammaticalization. (poszter-előadás) The 12th Biennial Rice University Symposium on Language. The Genesis of Syntactic Complexity: An Interdisciplinary Symposium. Poster Session. Houston, March 28, 2008.
Skribnik, Elena 2010. Die Nominalisatoren 'Mensch' und 'Ding' in den uralischen und türkischen Sprachen Südsibiriens: I, Lexikon und Wortbildung. FUM 32/33. Helmut Buske Verlag. Hamburg. 567–586.
Skribnik, Elena 2014. South Siberian Turkic languages in linguistic contact. Altay-kiži nominalizer constructions as a test case. In: Besters-Dilger, Juliane – Dermarkar, Cynthia – Pfänder, Stefan – Rabus, Achim (eds.): *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity.* De Gruyter. Berlin/Boston. 258–274.
Sz. Kispál Magdolna 1966. *A vogul igenév mondattana.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Veenker, Wolfgang 1969. *Vogul Suffixes and Pronouns: An Index a Tergo.* Indiana University Press Publications, Uralic and Altaic Series 110. Indiana University Press. Bloomington/The Hague.
VNGY: Munkácsi Bernát. 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV.* MTA. Budapest.
Wog.Volk.: Kannisto, Artturi & Matti Liimola & Vuokko Eiras 1982. *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I-VI.* Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki. MSFOu. 180.
Ylikoski, Jussi 2003. Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.

Bíró Bernadett
Szegedi Tudományegyetem BTK
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
birobernadett9@gmail.com

Az *-ik* kiemelőjel eredetéről

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés[1]

Írásomban amellett érvelek, hogy az általános, kérdő és határozatlan névmások és a fokozott melléknevek partitivusi jelentésű *-ik* toldaléka, valamint az *-ik* sorszámnévképző a többes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből grammatikalizálódott; eredetileg a *-jUk/Uk* toldalék egyik allomorfja volt.[2] Az egyes szám 3. személyű *-jA/A* birtokos személyjelölő esetében is megfigyelhető egy hasonló grammatikalizációs folyamat, ez azonban kevésbé előrehaladott; a *-jA/A* toldalék partitivusi funkciója sem formailag, sem jelentéstanilag nem különült el teljesen birtokosi funkciójától, néhány idiomatikus szerkezetet kivéve.

Tanulmányomban arra is kitérek, hogy a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való átértékelődése az uráli nyelvek tipikus jellegzetessége; a magyarban is megőrződött uráli sajátság. Kialakulásának feltétele a rejtett névmási birtokos lehetősége; a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való grammatikalizálódásának kulcsmomentuma a hangalak nélküli pro birtokos eltűnése a szintaktikai szerkezetből.

A cikk a következőképpen épül fel: a 2. rész az *-ik* toldalék mai funkcióival foglalkozik. A 3. rész az *-ik* eredetével kapcsolatos álláspontokat ismerteti. A 4. rész A magyar nyelv történeti nyelvtanának álláspontja (Korompay 1992) ellen érvel, Hegedűs (2014) javaslatára is kitérve, és Simonyi (1895) egy évszázaddal korábbi magyarázatát támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Az 5. rész a T/3. személyjelölőből partitivusi toldalékká váló *-ik* grammatikalizációs útjának főbb állomásait tekinti át. A 6. rész a *-jA/A* toldalék partitivusi használatát elemzi. A 7. rész az elemzett jelenségek uráli párhuzamaival foglalkozik. A 8. rész összefoglalás.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 75–90.

[1] Ez a tanulmány a 112057. számú OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom Rebrus Péternek és a cikk névtelen lektorának rendkívül alapos megjegyzéseikért és hasznos tanácsaikért.

[2] A birtokos egyeztető toldalékot a szakirodalom egy része birtokos személyragnak, más része birtokos személyjelnek nevezi. A 'birtokos személyjelölő' terminussal a Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia kötete Morfofonológiai jelenségek c. fejezetének (Rebrus 2000) terminológiáját követem.

2. Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban

Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban három – egymással rokon – funkcióban fordul elő. Egyrészt megjelenhet az általános, kérdő és határozatlan névmásokon. Csaknem minden általános és határozott névmásnak van *-ik*-es párja. Például:

minden	–	*mindenik, mindegyik*
mely	–	*melyik*
amely	–	*amelyik*
bármely	–	*bármelyik*
akármely	–	*akármelyik*
némely	–	*némelyik*
valamely	–	*valamelyik*
egy	–	*egyik*
más	–	*másik*

Míg az *-ik*-telen névmások határozatlanok, tárgyként alanyi ragozással járnak, az *-ik*-es változatok határozottak, tárgyas ragozást kívánnak:

(1) a. Mindent látok.
b. Mindeniket látom.

Az *-ik* toldalékos változatok jelentéstanilag abban különböznek *-ik*-telen párjuktól, hogy partitivusi értelműek; azt fejezik ki, hogy a névmás által jelölt változók a társalgási univerzumban már jelen lévő, ismert, korábban említett vagy a szituációban adott halmaz elemei. Igy például a *mindenik, mindegyik* általános névmás csak valamely ismert halmaz elemeire utalhat (2a); generikus értelemben, azaz, olyan kontextusban, amelyben egy egyén lényegi tulajdonságát általánosítjuk a faj egészére, nem használható (2b).

(2) a. **Mindenik/mindegyik** kollégám elkapta az influenzát.
b.%**Mindenik/mindegyik** ember halandó.

A (3) alatti minimális párban sem cserélhető fel a *bármely* és a *bármelyik*. A *bármely* a *bármilyen*-nel egyenértékű; a *bármelyik* viszont egy kontextuálisan meghatározott halmaz elemeire utal vissza, tehát partitivusi jelentésű:

(3) a. Lakást keresek; **bármely** megoldás érdekel.
b. Több javaslatom is van; **bármelyiket** választhatod.

Az *-ik* végű kérdő és vonatkozó névmások is partitivusi értelműek. Íme egy-egy tipikus *-ik*-es és *-ik*-telen modern magyar példa a Magyar történeti szövegtárból:

(4) a. S mely remek osztály, **melyet** itt most én képvisel-ek
(http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=284&session=5833220c39d1Mely)
b. Tudja, hogy mikor, **melyik** halfajtát a legjobb fogyasztani.
(http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=19&session=583323a33a1emelyik)

A (4a)-beli *mely* vonatkozó névmás egy egyetlen individuumot megnevező előzményre (*mely remek osztály*) utal. Ezzel szemben a (4b)-beli *melyik* egy többelemű halmaz elemeire vonatkozik, azaz, a *melyik halfajta* jelentése *a halfajták melyike* kifejezés jelentésével egyenértékű.

Az *-ik* toldalék fokozott mellékneveken is megjelenhet. A középfokú *-ik*-es melléknév a kontextusban vagy a szituációban adott kételemű halmaz egyik elemére, a felsőfokú *-ik*-es melléknév pedig egy többelemű halmaz egyik elemére utal:

(5) a. A **nagyobbik** szeletet/a nagyobbikat kérem.
b. A **legnagyobbikat** kérem.

Az *-od/ed/öd* törtszámnévképzőhöz járuló *-ik* toldalékot viselnek a sorszámnevek is: *második, harmadik, negyedik, ötödik*. Esetükben a partitivusi jelentés kevésbé nyilvánvaló; mindenesetre például *a harmadik versszak* egy legalább háromelemű halmaz egyik tagját, *a negyedik versszak* egy legalább négyelemű halmaz egyik tagját jelöli.

3. Korábbi nézetek az *-ik* toldalék eredetéről

Az *-ik* toldalék eredete a XIX. század óta foglalkoztatja a nyelvészeket. Simonyi (1895: 716), majd Melich (1918) úgy vélte, hogy az *-ik* eredetileg T/3. birtokos személyragként funkcionált. A személyes névmási eredetű *-i* képviselte a 3. személyt, a *-k* pedig többesjelként járult hozzá. A T/3. birtokos személyjelölő allomorfjai közül az *-ik* az eredeti; a Halotti beszédben is előfordul:

(6) mend w szentíi es unuttei cuzicun

Az *-ok/ëk/ök/uk/ük* illeszkedéssel keletkezett az *-ik*-ből.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1967) az *egyik* kapcsán szól az *-ik*-ről; Simonyi és Melich álláspontját átvéve azt állítja, hogy *-ik* végződése azonos az *-ɯk/ük* T/3. birtokos személyraggal; az *egyik* eredeti jelentése tehát 'egyikük'.

Ezzel szemben Korompay (1992) A magyar nyelv történeti nyelvtaná-ban tisztázatlan eredetűnek mondja az *-ik*-et. Az alábbi érveket sorakoztatja fel Simonyi (1895) és Melich (1918) véleményével szemben:

i. Az *-ik* azért nem keletkezhetett a T/3. birtokos személyjelből, mert annak szokásos formája az ómagyar korban *-ok/ëk/ök* alakú. A kiemelőjel és a birtokos

személyjel hasadása elvileg elképzelhető ugyan, de a fejlődésnek ez az útja nem adatolható. Pontosabban csak szórványosan találhatók erre utaló adatok, például:

(7) mykeppen zenth pal apostol ees mongya **egyek** epystolayaban (ÉrsK 569)

ii. Az adatok többségében az *egyik-másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik:

(8) Es **egyk masyknak** mondyauala (JókK 83)

iii. Ha az *-ik*-es névmások mégis birtokos szerkezet alaptagjai, nemegyszer birtokos személyjelet vesznek fel:

(9) 1616: kondor ferench hozta bornak **egyke** (RMNy. 2/2: 12)

iv. „Ha a kiindulópont a *kiknek egyik* típusban keresendő, akkor az egyeztető szerkezetet egészen általánosnak kell tekinteni; márpedig ez kevéssé valószínű." Értelmezésemben e megjegyzés arra utal, hogy többes számú birtokos esetén nem általános a többes számú birtokos személyjelölő; a *kiknek egyik* szerkezetnek a mai magyarban sem *kiknek egyikük,* hanem *kiknek egyike* felelne meg.

Korompay említ egy lehetséges alternatív magyarázatot is, de ezt nem fejti ki részleteiben: „Az *-ik* elemnek a T/3. birtokos személyjellel való összekapcsolását a latin minta is sugallhatta" (Korompay 1992: 353).

Korompay 2011-ben ismét visszatért az *-ik* eredetének kérdéséhez, és ekkor már megengedőbb Simonyi és Melich magyarázatával kapcsolatban. Mint írja, a magyart idegen nyelvként tanítva szembesült azzal a ténnyel, hogy az *-ik* toldalékos tárgy mindig határozott ragozást kíván, épp úgy, mint a birtokos személyjellel ellátott tárgy. Ennek fényében az *-ik* morfémának a T/3. birtokos személyjelből való eredeztetését valószínűbbnek tartja, mint korábban.

Hegedűs Attila (2014) morfológiai tényekkel érvel az *-ik* birtokos személyjelből való eredeztetése ellen: „a T/3. *-ik* személyjele nem lehet eredeti, a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, csak tőveghangzó/előhangzó és többesjel. Az *-ik* csak másodlagos, a T/3. személyjel változatai nem nyitódással, hanem záródási tendencia következtében alakultak ki (Benkő 1980: 196–202)." Hegedűs számszerű adatokkal és számos példával bizonyítja, hogy a kódexekben a T/3. birtokos személyjelölő az esetek túlnyomó részében középső nyelvállású. Ez igaz legelső kódexeinkre is, így a Jókai-kódexre (*ew lelkeknek, ruhajokban, ewuelek, ew bewczesegeknek*) és a Müncheni kódexre (*azocnac hutvkèt, v zemekèt, v gvlèkezètecben*). A Halotti beszéd T/3. birtokos személyjelölőt tartalmazó adatainak olvasata *(cuzicun, uimadsaguc-mia)* sem szükségszerűen felső nyelvállású. A beszélt nyelvhez közelebb álló regiszterekből származó nyelvtörténeti adatok is hasonló képet mutatnak; a személyjel alsóközépső nyelvállású változatainak gyakorisága mintegy húszszorosa a felső nyelvállású változatokénak. Ezért Hegedűs azt feltételezi, hogy a kiemelő jel a

két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrásával, nyomatékosító szerepű rag-halmozással jött létre.

4. A Simonyi (1895) álláspontja elleni érvek cáfolata

A nyelvtörténeti tények beható vizsgálatával arra következtethetünk, hogy Korompay (1992) Simonyi álláspontját cáfoló bizonyítékai közül a ii.-iv. pontban felsoroltak nem tarthatók. A Korompay által az i. pontban felsorolt, illetve a Hegedűs (2014) által bemutatott tényekkel kapcsolatban amellett fogok érvelni, hogy összeegyeztethetők Simonyi álláspontjával.

4.1.Valóban nem birtokos szerkezetben jelentkeznek az ómagyar *-ik*-es névmások és számnevek?

Az ómagyar szövegemlékeket tartalmazó kereshető Ómagyar korpusz (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/) lehetővé teszi, hogy az *-ik*-es névmások ómagyar kori előfordulásait nagy számban megvizsgáljuk. Az adatok azt mutatják, hogy míg az *-ik*-telen névmások többnyire módosítóként szerepelnek, valamennyi *-ik*-es névmás kizárólag főnévi kifejezés alaptagjaként fordul elő. Joggal feltételezhető tehát, hogy birtokos szerkezet alaptagját alkotja, melyben a birtokos egy rejtett névmás, azaz pro. A rejtett névmás referensét megadó többes számú vagy számnévvel módosított főnévi csoport kivétel nélkül mindig megtalálható az előző tagmondatok vagy mondatok valamelyikében. Téves megállapítás tehát, hogy a Jókai kódex *Es **egyk masyknak** mondyauala* mondatában az *egyik-másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik. Birtokos szerkezetben jelentkeznek, csak a birtokosuk egy rejtett névmás, melynek előzménye *az barátok*; erre (a példákban aláhúzással jelölt) előzményre utal vissza az *egyk* es a *masyik* rejtett pro birtokosa (és a szintén birtokszóként funkcionáló *medenik* és *mendenek* pro birtokosa is).

(10) De mert meglen keuessen valanak az baratok mendenykyt kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba … Mykoron meg tertenekuolna az alamyznaual Mendenek mutattyauala bodog ferencznek Es **egyk masyknak** mondyauala (JókK 83)

Jelzői helyzetben az *egyik* és *másik* helyett mindig az *-ik*-telen *elő* vagy *első* és *más* alakokat találjuk:

(11) a. az **èlǫ** zèkèrbèn vèrès louac · a· **mas** zèkèrbèn fèkètè louac · a· harmad zèkèrbèn fèier louac · a· negèd zèkèrbèn kùlǫmb zinǫ louac (BécsiK 301)

b. hol vagÿon en **elsew** germekem (JókK 23))

Világosan mutatja a *másik* és a *más* eltérő szerepét – az előbbi birtokszó voltát és az utóbbi módosítói státuszát – az alábbi példa is:

(12) ime mōnal egèb kèttǫc alnac vala **eggic** è· fèlǫl a· folonac mart'an **masic mas** fèlǫl a· fǫlonac **mas** mart'an (BécsiK 166)

Hasonló a helyzet a többi sorszámnév esetében is: alaptagként, egy többes előzményre visszautaló rejtett névmás birtokszavaként általában *-ik*-kel állnak (13), jelzőként viszont *-ik* nélküli alakokat találunk (14).

(13) vrunknak hat ÿozagah vala … **Harmadÿk** az ǫ ÿozagah kÿth aÿanla iudasnak es az fezÿttǫknek : **Negÿedÿk** az ǫ ÿstensegeh kÿt aad az ÿoknak meńorzagban (Könyvecse 25v)

(14) **Harmad** okert , mert tell'es gonozsaggal, **Neǵed** okert, mert ellenkǫdest zerez isten kǫzǫtt es ember kǫzǫtt . **Ǫtǫd** okert … (BodK 1r)

Ugyanez a különbség figyelhető meg az általános, kérdő és határozatlan névmások *-ik*-es és *-ik*-telen változatai között is. A *mindenik* mindig rejtett többes számú birtokossal bíró birtokszóként szerepel (15), a *minden* viszont többnyire módosító elem (16).

(15) Valanac ot vèttetuen hat kǫ vedrec … **mēdènic** foglaluā kèt kǫblǫt auag harmat (MünchK 86ra)

(16) mert **minden** orzagok, tartomańok, varasok, videkek, varak, nem elegek teneked (BodK 4v)

Birtokszóként funkcionált az ómagyarban a *melyik* is (17); módosítóként kizárólag a *mely* változat fordult elő (18). A (17) alatti példában nemcsak a *melyik* birtokszó pro birtokosa utal vissza a *két adósi* előzményre, hanem az *egyik*, a *másik* és a *monnaik* pro birtokosa is.

(17) Eg nèminèmǫ vsorasnac valanac kèt adosi / eggic tartozic uala ǫt źaz penzèl / es masic ǫtuènuèl /Azocnac ke· hog nē volna honnan megadnioc / m̄ghaga monnaicnac / azert **mel'l'ic** źèrèti ǫtet inkab (MünchK 62vb)

(18) **Mel'** kǫuet mikoron el vǫtte volna Alexander (BodK 4r)

Az ómagyar kori határozatlan névmások *-ik*-es változatainak birtokszói szerepét és *-ik*-telen változatainak determinánsi–módosítói használatát a *némelyik–némely* és a *valamelyik–valamely* példájával illusztrálom.

Némelyik – némely:

(19) a. Azoc ke· megutalac es èlmenenèc / **nemèl'l'ic** o̩ faluiaba dè **nemel'l'ic** o̩ kerèskedeterè (MünchK 27va)
b. **nemel** terekek fa teteyerewl azt orozwa nyzek
(Cantio Petri Berizlo 1515)

Valamelyik – valamely:

(20) a. hogyha baratoknak **valamelyk** eluezend (JókK 119)
b. hog menden valaki kerest kerènd harminc napiglan **valamel** istèntǫl
(BécsiK 145)

Kérdés, hogy a (20a) alatti példában is egy rejtett pro névmással alkot birtokos szerkezetet a *valamelyik*, vagy a *barátoknak* kifejezés maga a birtokos. Mivel a T/3. személyjelölő toldalék névmási birtokossal fordulhat elő, feltételezem, hogy a (20a) alatti példában is egy T/3. pro képviseli a belső birtokost; a *barátoknak* a rejtett névmással koindexált adjunktum. Az ómagyarban az efféle szerkezetek hangzó névmási birtokossal is gyakoriak:

(21) mert è źèrēt tèzn^{e} vala pro**phetacnac o̩ at't'oc** (MünchK 60vb)

A (21)-es példában az *-ok* T/3. személyjelölő az *ő(k)* személyes névmási birtokossal egyezik; a dativusban álló külső birtokos a névmási belső birtokossal koreferens.

4.2. Valóban vehetett fel birtokos személyragot az *-ik*-es elem?

Az ómagyarban erre egyetlen példát sem találunk; Korompay (1992: 353) példája (*kondor ferench hozta bornak **egyk-e***) 1616-ból, tehát a középmagyar kor közepe tájáról való. Az *-ik*-es általános és határozatlan névmások *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékkal való első előfordulásai a történeti korpuszokban még sokkal későbbiek; nemcsak az Ómagyar korpuszban, hanem a középmagyar Történeti magénéleti korpuszban sem találunk rájuk példát. A Nyelvtudományi Intézet adatbázisaiban az első *mindenike* a Magyar történeti szövegtár 1775-ből származó példája (22), az első *mindenikük* pedig e korpusz 1919-bőlvaló adata (23). Az *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékot viselő *-ik*-es határozatlan névmások első előfordulásai még későbbiek.

(22) Vagyon a' poknak egy pár kezetskején kívül nyóltz lába, mellynek **mindenike** hasonló a' rák-lábhoz
(http://www.nytud.hu/cgibin/pat3h.cgi?zoom=2&session=587a1ebc1b8amindenike)

(23) mégis **mindenikük** valami halhatatlan dacban érezte, hogy…
(http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=1&session=587a1e6a1b7emindeniku2k)

Az a tény, hogy a középmagyar kortól az *-ik*-es névmásokon megjelenhetett a birtokos személyjelölő produktív változata, azt mutatja, hogy a középmagyar kor folyamán az *-ik* toldalék T/3. birtokos személyjelölőből képzővé lett, partitivusi jelentésű képzőként elemződött újra. Az alábbi változás ment végbe:

(24) $[_{DP}$ pro_i $[_{NP}$ minden -ik_i]] → $[_{DP}$ minden -ik]
[T/3.] [T/3.] [+part]

E változás során a pro birtokos eltűnt, és az *-ik* toldalék T/3. jegye egy általános partitivusi jeggyé egyszerűsödött. Bár a birtokos eltűntével a birtokos szerkezet megszűnt, megmaradt a névmás határozottsága, azaz, DP kategóriája. A középmagyar korban végbement újraelemzés természetesen nem érv az ellen, hogy az *-ik* eredetileg és még az ómagyar korban is birtokos személyjelölőként funkcionált.

4.3. Miért nem volt általános a *kiknek egyik* szerkezet?

E kérdésre Bartos (2000) alapján adhatunk feleletet. Bartos kiindulópontja az a Melcsuk (1968) nevéhez köthető, Szabolcsi (1992) által felelevenített elmélet, miszerint a birtokszón megjelenő birtoklásjelölő toldalék két elem: egy általános birtoklásjelölő és egy személyrag kombinációja. Különösen nyilvánvaló ez több birtok esetén, amikor az *-i-* birtoktöbbesítő jel a két morféma közé ékelődik:

kalap-ja-i-m	*kalap-ja-i-nk*
kalap-ja-i-d	*kalap-ja-i-tok*
kalap-ja-i-0	*kalap-ja-i-k*

Mint Bartos kimutatta, személyjegy nélküli birtokos esetén a birtokszó csak általános birtoklásjelölő toldalékot visel, a személyrag hiányzik róla. Ez a helyzet kérdő névmási birtokos, például a *kiknek* esetében is. A személyrag csak személyes névmási birtokos esetén jelenik meg a birtokszón – vö. *kiknek harmada* versus pro_i *harmad-uk*$_i$. Azért nem találunk tehát *kiknek egyik* típusú szerkezeteket, mert az *-ik* toldalék csak személyes névmási birtokos esetén jelenhetett meg, és csak rejtett személyes névmási birtokos esetén értelmeződött át birtokos személyjelölőből partitivusi képzővé.

Valójában az a kérdés, hogy miért fordulhatott mégis elő az ómagyarban a (20) alatti példa *barátoknak valamelyik* szerkezete, azaz, miért találunk szórványosan T/3. egyeztetést nem személyes névmási birtokos esetén is. A (20)-as szerkezet arra vezethető vissza, hogy a dativusi birtokos először ún. külső birtokosként, a belső birtokossal koreferens adjunktumként került be a magyar mondatba – feltehetőleg indo-európai hatásra (Nikolaeva 2002). Amikor e szerkezetben a belső birtokos rejtett névmás volt, a külső birtokos belső birtokosnak tűnhetett; idővel ez vezetett a *-nAk* ragos birtokos belső birtokossá vála-

sához. A (20)-as példában azonban az egyeztetés még névmási belső birtokost jelez.[3]

4.4. Miért eltérő a főnévi birtokszón, valamint a névmási, sorszámnévi és melléknévi birtokszón megjelenő birtokos személyjelölő magánhangzója?

Korompay (1992) Simonyi (1895) javaslata ellen felhozott érvei közül az i. érv látszik cáfolhatatlannak; Hegedűs (2014) ellenvéleménye is ennek az érvnek bővebb, több ténnyel alátámasztott kifejtésén alapszik. Az *-ik* személyjelölő valóban ritkán fordul elő főnévi birtokszón, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölő toldalékot viselnek. Ugyanakkor vegyük ismét szemügyre az alábbi példát:

(25) De mert meglen keuessen valanak az baratok **mendenykyt** kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba … Mykoron meg tertenekuolna az alamyznaual **Mendenek** mutattyauala bodog ferencznek Es egyk masyknak mondyauala (JókK 83)

E példában az ugyanazon rejtett birtokos birtokszavaként használt *mendenik* és *mendenek* egymásutánja arra enged következtetni, hogy az *-ik* és az *-ek* birtokos személyjelölő felcserélhető volt egymással.

Az a tény, hogy az ómagyarban a főnévi birtokszók az esetek nagy részében *-ok/ëk* személyjelölőt, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölőt viselnek, nem összeegyeztethetetlen azzal a feltevéssel, hogy az *-ok/ëk* és az *-ik* ugyanannak a személyjelölő toldaléknak az allomorfjai. Azt kell feltételeznünk, hogy hasadás történt a két allomorf között; az *-ok/ëk* használata főnévi alaptagokra, az *-ik* használata pedig egyéb: névmási, számnévi és melléknévi alaptagokra korlátozódott. Korompay (1992) e lehetőséget azzal vetette el, hogy nem adatolható. Az adatok hiányából azonban az a következtetés is levonható, hogy a hasadás még a nyelvemlékes kor előtt, tehát

[3] Egedi (2014) két olyan példát is idéz, melyek ellentmondanak a fenti magyarázatnak:

(i) az arato-**c** hat-**oc** mègèt
the harvester-PL back-POSS.3PL behind
'Behind the harvestmen' (BécsiK 3)

(ii) èmber-**ec** kèz-**ek**-nèc mùuèlkedèti
the man-PL hand-POSS.3PL-DAT action-POSS.PL
'The acts of people's hands' (BécsiK 114)

Dativus nélküli lexikális birtokos esetén nem várnánk személyjelölő toldalékot a birtokszón. Feltevésem szerint az ilyen szórványos adatok annak az átmeneti fázisnak a termékei, melynek során a dativusi külső birtokos beépült a birtokos szerkezetbe. Egedi szerint azonban nem zárható ki annak lehetősége, hogy a birtokszó az ősmagyarban a lexikális birtokos mellett is kaphatott személyjelölő toldalékot, és az általános birtoklásjelölő kialakulása másodlagos fejlemény.

az ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején végbement (ugyanakkor nem volt teljes; erre utalnak a tendenciának ellentmondó kivételek).

5. Az *-ik* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Nincs tehát okunk rá, hogy Simonyi (1895) alapgondolatát elvessük. Mint Simonyi feltételezte, az *-ik* partitivusi toldalék eredetileg a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja lehetett. Az allomorfok között olyan jellegű hasadás történt, mint amilyen az *-ok* és az *-ak* többesjel (szintén csak tendenciaszerű) megoszlása. Mint a (26a,b) alatti minimális pár mutatja, főnévi tő esetén a *-k* többesjel többnyire *o* magánhangzóval,[4] melléknévi tő esetén *a* magánhangzóval kombinálódik:

(26) a. Míg a **kopaszok** a hálótermet takarították, …
(http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi)
b. a virágkóró dértől harmatos; a fák **kopaszak,**
(http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=3&session=587a73cb230ekopaszak)

A T/3. birtokos személyjelölőt viselő birtokszónak csak személyes névmási birtokosa lehetett (hiszen nem névmási birtokos esetén csak a *-k* nélküli általános birtoklásjelölő toldalék került a birtokszóra). E névmási birtokos általában egy rejtett pro volt. Az általános és határozatlan névmási, a melléknévi és a sorszámnévi birtokszó ismeretlen okból a mai magyarban sem állhat hangzó személyes névmási birtokossal – vö.:

(27) a. a fiúk mindegyike – *az ő mindegyikük – pro mindegyikük
b. a fiúk valamelyike – *az ő valamelyikük – pro valamelyikük
c. a versenyzők harmadika – *az ő harmadikuk – a pro harmadikuk
d. a lányok szebbike – *az ő szebbikük – a pro szebbikük

Az *-ik* toldalékos birtokszók rejtett névmási birtokosának jelenléte a birtokos szerkezetben végül is elhomályosult, és ezzel párhuzamosan az *-ik* is elvesztette T/3. jegyét. A grammatikai birtokosból implicit, a kontextusból vagy a szituációból odaértett birtokos lett, a T/3. birtokos személyjelölő pedig személyjegy nélküli általános partitivusi jeggyé vált. A birtokosból és birtokszóból álló birtokos szerkezet csupán alaptagot tartalmazó főnévi kifejezéssé vált, de az megőrizte a birtokos szerkezet határozottságát, amennyiben tárgyként továbbra is tárgyas igeragozással járt együtt. Az effajta szintaktikai/morfológiai/szemantikai egyszerűsödés a grammatikalizációs folyamatok sajátja.

Mint Rebrus Péter felhívta rá a figyelmemet, nem véletlen, hogy a birtokos személyjelölő allomorfjai közül a nem illeszkedő *-ik* vált képzővé. A

[4] Ez csak a nyelvbe újonnan bekerülő szavak esetén van mindig így. A főneveknek van egy olyan zárt osztálya, mely -a- kötőhangzóval veszi fel a többesjelet, mely tehát a melléknevekhez hasonlóan nyitótövű.

magyarban az inflexiós toldalékokra általánosan jellemző az illeszkedés; a képzők között találunk nem illeszkedőket.

Az *-ik* képzővé való grammatikalizálódásával új lehetőségek nyíltak meg az *-ik*-es névmások, számnevek és melléknevek előtt. Egyrészt, mint a (22) és (23) alatti példák bemutatták, főnévi használatban akár lexikális, akár névmási birtokossal birtokos szerkezetet alkothattak, és felvehették a produktív *-e* vagy *-ük* birtokos személyjelölőt, azaz, létrejöttek a *mindenike, mindenikük, némelyike, némelyikük* alakok. Másrészt lehetővé vált az *-ik*-es változatok módosítói használata. Valójában ezekről jóval korábbi adataink vannak, mint a *mindenike, mindenikük, némelyike, némelyikük* típusú alakokról.

Legkorábbról az *-ik*-kel képzett sorszámnevek, köztük az 'első', illetve 'második' megfelelőjeként szintén sorszámnévként induló *egyik* és *másik* jelzői használata adatolható. Már a kódexekben is találunk néhány példát:

(28) a. Es hw̋ kezzelek eggyk megh vagaa az papy feyedelemnek **egyk** zolgayat (JordK 609)
b. es nywmotuan **masyk** labadot vessed en zamra (JókK 11)
c. **harmadyk** psalmus (FestK 299)
d. **Negyedyk** Capitulum (Könyvecse 16r)

A középfokú melléknevek jelzői használata is előfordul szórványosan már az ómagyar korban is:

(29) a. a harmadic vala Jacob patriarchanac az **kissebic** fia Joseph (Guary 032)
b. az **yffyabbyk** ffya egybe gyeyttee mynd az hw̋ reezeeth (JordK 581)
c. kÿ legottan az eghaznak **nagobik** tornara alasth cinaltata (KazK 28v)

A determinánsi, illetve módosítói szerepű *-ik* képzős névmásra az első ismert példa az 1516-os Jordánszky-kódexből való:

(30) myndenyk vyteznek egy rezth (JordK 696)[5]

Összefoglalva az elmondottakat, az *-ik* toldaléknak birtokos személyjelölőből partitivusi képzővé való grammatikalizálódása az alábbi stádiumokra bontható:

(i) Ősmagyar/korai ómagyar kor:
az *-ik* egyike a T/3. birtokos személyjelölő allomorfjainak.

[5] E példáért cikkem lektorának tartozom köszönettel.

(ii) Hasadás történik az allomorfok disztribúciójában:
főnévi tő után: *-ok/ek*; névmási/sorszámnévi/fokozott-melléknévi tő után: *-ik*.
Az *-ik*-es alakok rejtett T/3. birtokossal alkotnak birtokos szerkezetet:
pro$_i$ *minden-ik*$_i$

(iii) Az *-ik* partitivusi képzőként elemződik újra; a pro birtokos eltűnik.
Az újraelemzés következményei:
a. jelzői/determinánsi használat:
mindegyik/melyik/egyik/második/magasabbik lány
b. produktív birtokos személyjelölő toldalék lehetősége:
mindegyikük, egyikük, a szebbikük

6. A *-jA* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Az *-ik* mellett a melléknévi tőhöz kapcsolódó *-jA* toldalék, illetve a zéró E/3. személyraggal kiegészült *-jA* birtokos személyjelölő is átértelmeződhet partitivusi képzővé. Az *apraja, nagyja, szebbje* típusú melléknevek egy, a kontextusból vagy a szituációból azonosítható halmaz valódi részhalmazát jelölik. *-jA* toldalékuk nem elemezhető mindig E/3. pro birtokossal egyező személyjelölőként (legfeljebb csak akkor, ha a fölérendelt halmaz anyagnévvel nevezhető meg); utalhat többes számú implicit fölérendelt halmazra is, azaz, viselkedhet partitivusi értelmű főnévképzőként.

A (31a) típusú példában a birtokszóként, azaz főnévként használt mellékneveknek tulajdoníthatunk egyes szám 3. személyű rejtett deiktikus névmást, tehát elemezhetjük őket a (31b) alatti módon:

(31) a. [Veszek ebből a szilvából.] A **puhájából** lekvár lesz, a **keményéből** befőtt.
b. a pro$_i$ puhá-ja-Ø$_i$

Azonban a (32a) és (33a) alatti mondatokban az odaértett birtokos többes számú, ha tehát a melléknév rejtett pro birtokossal alkotna szerkezetet, akkor *-jUk* toldalékot viselne. (32a)-ban és (33a)-ban a *-jA* toldalék már nem birtokos személyjelölő, hanem egy melléknévből partitivusi értelmű főnevet létrehozó képző. Úgy látszik, lexikális és fonológiai tényezőkön is múlik, hogy egy melléknév T/3. birtokos személyjelölőt vagy *-jA* partitivusi képzőt vesz inkább fel:

(32) a. [A diákok levizsgáztak.] **A szorgalmasabbja/szorgalmasa** átment.
b. [A diákok levizsgáztak.] **A szorgalmasabbjuk/*szorgalmasuk** átment.

(33) a. [A dolgozatok jól sikerültek.] **A javát/nagyját** beadjuk egy konferenciára.
b. [A dolgozatok jól sikerültek.] A ***javukat/*nagyjukat** beadjuk egy konferenciára.

A *-jA* partitivusi képző számnévvel csak néhány idiomatikus kifejezésben kombinálódik:

(34) a. **Harmadjára** jutottam be.
b. **Hármasával** mentünk be.

Talán a *-jA* partitivusi főnévképző rejlik a főnévként használt *-jA* toldalékos negatív értelmű melléknevekben is. *A lustája, az ostobája, a zsugorija* típusú kifejezések mellett olykor a *világ lustája* változattal is találkozunk; ez a változat lehet a birtokos nélküli alakok forrása.

Végül említést érdemelnek a lexikalizálódott *-jA* toldalékos melléknevek is: *kövérje, fehérje, sárgája*. Úgy látszik a *-jA* határozószóból is tud partitivusi főnevet képezni: *hátul-ja, visszá-ja, utol-ja, hirtelenjében, hamarjában.*

7. Uráli párhuzamok: birtokos személyrag determinánsi szerepben

A birtokos személyjelölők nem-birtokosi, azonosító-determináló, partitivusi szerepben való használatát más uráli nyelvekben, többek között a hantiban, a mansiban, a szamojéd nyelvekben és az udmurtban is megfigyelték (lásd pl. Hajdú (1962), Sinor (1978), Gerland (2014), Janda (2015)). Nikolaeva (2003, 2014) három típusba sorolja az uráli birtokos személyjelölők nem birtokos funkcióit:

i. Deiktikus funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés a konkrét beszédszituáció egyik elemére utal), például:

(35) t'ukona sira-da wər-cawey◦ (nyenyec)
itt hó-E/3. piszkos
'Itt piszkos a hó.'

(36) xæb'id'a to-x◦na xal'a-da ŋoka
szent tó-ban hal-E/3. sok
'A szent tóban sok a hal.'

ii. Kontrasztív-partitív funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés egy kontextusbeli előzmény elemére utal), például:

(37) a. Wera-h te-xt◦əta ŋarka-doh səwa (nyenyec)
Vera-GEN rén-PL.ABL.E/3. nagy-T/3. jó
'Vera rénjeiből a nagy jó.'

b. t'uku◦ xasawa ŋəc'eke-xət◦ ŋob-toh səwa
e fiú gyerek-PL.ABL egy-T/3. jó
'E fiúgyerekekből az egyikük jó.'

iii. Asszociatív funkció (a személyjelölő a konkrét vagy a kontextusbeli szituáció referenciapontjához köti a személyjelölővel ellátott kifejezés referensét), például:

(38) Tam hu:j-e:m xal'ʲa joxtəs? (hanti)
ez ember-E/1. hová jött
'Emberünk hová jött?'

(39) Mansəŋən ka:t a:mp. Wul a:mp pare:m-əs-li a:j a:mp-əl.
sétált két eb nagy eb megharapta kis eb-E/3.
'Két eb sétált. A nagy eb megharapta a kisebbiket.'

Az *-ik* toldalék funkciója az esetek többségében a Nikolaeva által kontrasztív-partitívnak nevezett típusba sorolható; azt fejezi ki, hogy az adott referens egy kontextuálisan meghatározott vagy a szituációban adott halmaz részhalmaza. A *-jA* nem birtokosi használata általában deiktikus jellegű; a szituációból derül ki, minek az *aprajá*-ról, *nagyjá*-ról, *javá*-ról stb. van szó. A birtokos személyjelölő asszociatív funkciója is általános a magyarban is; mint már Szabolcsi (1992) is felhívta rá a figyelmet, például az *iskolám* lehet az az iskola, ahová jártam, ahová járok, ahová a gyerekeim járnak, ahol tanítok, amelyről írtam, amelyet én terveztem, amely a mi utcánkban van, amelyet az imént említettem stb. Bár a magyarban kevésbé gyakoribak tűnik a birtokos személyjelölők nem birtokosi használata, mint más uráli nyelvekben (az udmurtban például az alanyok 30%-a, a tárgyak 40%-a visel ilyen toldalékot – l. Fraurud (2001)), a funkcionális hasonlóság alapján mégis valószínűleg uráli örökségről van szó. A birtokos személyjelölők nem birtokosi használatának viszonylag csekély gyakorisága a magyarban azzal függhet össze, hogy a magyar más uráli nyelvektől eltérően határozott névelőt is kifejlesztett, és a határozott névelő és a birtokos személyjelölők partitivusi–deiktikus–asszociatív használata részben azonos szerepet tölt be.

A birtokos személyjelölők partitivus-jelölővé, illetve határozottság-jelölővé való grammatikalizálódása nem kivételes sajátsága az uráli nyelveknek, de viszonylag kevés példáját ismerjük az uráli nyelvcsaládon kívül. Az uráli nyelvekben feltehetőleg az tette lehetővé e grammatikalizálódási folyamatot, hogy a birtokos személyjelölő rejtett névmási birtokost engedélyez a birtokos szerkezetben. A szintaktikai szerkezetben jelen lévő, nem hangzó pro névmás könnyen átértékelődhet csupán pragmatikailag kikövetkeztethető, implicit birtokossá. A pro eltűnése vezethet el a birtokos személyjelölő személyjegyének eltűnéséhez és általános partitivusi toldalékká való grammatikalizálódásához.

8. Összefoglalás

E tanulmányban amellett érveltem, hogy az *-ik* az ősmagyarban és talán még a korai ómagyarban is a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja volt. A kódexek korára az *-ik* és a többi allomorf között disztribúciós hasadás történt; főnévi tőhöz *-ok/ëk*, névmási, fokozott melléknévi és sorszámnévi tőhöz *-ik*

járult. Ettől függetlenül az ómagyarban az *-ik*-kel ellátott névmások, számnevek és melléknevek még pro birtokost tartalmazó birtokos szerkezetek birtokszavai.

Idővel az *-ik* toldalékos elemek (először a sorszámnevek és melléknevek, majd jóval később az általános és határozatlan névmások) nem hangzó pro birtokosa eltűnt, és az *-ik* T/3. birtokos személyjelölőből partitívusi értelmű képzővé vált. A funkcióváltás jele az *-ik* képzős elem módosítói vagy determinánsi helyzetben való előfordulása, valamint az *-ik* -es elemen a produktív birtokos személyjelölők megjelenése. Ugyanakkor az *-ik* toldalékos elemek máig megőrizték a grammatikalizálódás kiindulópontjául szolgáló birtokos szerkezet határozottságát. A *-jA* toldalék melléknévi tőhöz járulva úgy vált egyes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből partitivusi értelmű főnévképzővé, hogy közben birtokos személyjelölői, illetve általános birtoklásjelölői szerepét is megőrizte. A birtokos személyjelölők partitivusi, határozottságjelölő toldalékká való átértelmezése más uráli nyelvekben is végbement.

Hivatkozások

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 653–762. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Fraurud, Kari 2001. Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: I. Baron et al. (szerk.) *Dimensions of Possession*, 243–267. John Benjamins. Amsterdam.

Gerland, Doris 2014. Definitely not possessed? Possessives with non-possessive function. In: Thomas Gamerschlag, Doris Gerland, Rainer Osswald & Wiebke Petersen (szerk.) *Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy.* Springer. Dordrecht.

Hajdú Péter 1962. *Finnugor népek és nyelvek*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Hegedűs Attila 2014. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.

Janda, Gwen Eva 2015. Northern Mansi possessive suffixes in non-possessive function. *ESUKA – JEFUL* 2015, 6–2: 243–258.

Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: 321–354. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Korompay Klára 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek… és a magyar nyelvtörténet. In: Kádár Edith & Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*, 148–162. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.

Melcsuk, Igor 1968. A magyar főnévragozás egy újabb modellje. *Magyar Nyelv* 61: 176–192.

Melich János 1918. Adatok a magyar történeti nyelvtanhoz. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.

Nikolaeva, Irina 2002. The Hungarian external possessor in a European perspective. In: C. Hasselblatt & R. Blokland (szerk.), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. 272–285. Studia Fenno-Ugrica Groningana 2. Shaker. Maastricht.

Nikolaeva, Irina 2003. Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: evidence from Uralic. In: Pirkko Suihkonen & Bernard Comrie (szerk.) *International symposium on deictic systems and quantification in languages spoken in Europe and North and Central Asia. Collection of papers*, 130–145. Udmurt State University és Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Izhevsk – Leipzig.

Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter. Berlin.

Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 763-948. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Sinor, Denis 1978. The nature of possessive suffixes in Uralic and Altaic. In: M.A. Yazayery et al. szerk.) *Linguistic and Literary Studies in Honor of A.A. Hill*. Vol.3: Historical and Comparative Linguistics, 257–266. Mouton. The Hague – Paris.

Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin
PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu

A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis

Gugán Katalin

1. Bevezetés[1]

A magyar nyelvtörténet hagyományosan számon tartott korszakai közül általában az újmagyar kor kapja a legkevesebb figyelmet. Az átfogó jellegű leírások elsősorban a nyelvújításnak szentelnek nagyobb terjedelmet, grammatikai változások, s ezen belül mondattani változások nemigen kerülnek szóba. Az alábbi írásban azonban egy olyan változásról lesz szó, mely nagyjából száz év alatt futott le éppen az újmagyar korban, s melynek végére jelentős átrendeződés figyelhető meg a tagadó mondatok szórendjében: a korábban domináns megszakított szórend marginálissá válik a fordított szórendhez képest.

A szóban forgó változás első lépése, azaz az innovatív változat megjelenése azonban nem az újmagyar korhoz köthető, az a legkorábbi nyelvemlékes koroktól kezdve együtt él a magyarban a konzervatív változattal. A jelen vizsgálat tehát nem korlátozódott arra az időszakra, amelynek során a két változat között az arányváltozás lezajlott, hanem a korábbi korszakokból származó adatokat is figyelembe vette. Ennek köszönhetően jobban megismerhető a változás íve: a 19. századi dinamikus szakaszt egy hosszú, legalább négy évszázadnyi statikus időszak előzi meg, melyben a változatok stabil eloszlásban élnek egymás mellett.

Az alábbiakban először bemutatom a vizsgált változót, majd a szerkezethez fűződő korábbi nyelvtörténeti kutatások eredményeit. Ezt követi a kutatásmódszertan olyan részleteinek áttekintése, melyeknek ismerete elengedhetetlen a bemutatandó eredmények értelmezéséhez. A tagadó mondatok szórendjének vizsgálata során az igemódosítókat két csoportra bontottam (igekötők és igekötőszerűen viselkedő vonzatok, l. Komlósy 1992: 506), s az eredmények

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 91–110.

[1] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Sass Bálintnak és Novák Attilának a korpuszok használatához nyújtott segítségükért, Hegedűs Veronikának az adatok elemzésében, valamint Mády Katalinnak a statisztikai értékelésben való közreműködésért. Ugyancsak hálás vagyok a kézirat két névtelen lektorának, hogy rámutattak a hibákra (ha mégsem sikerült mindent kijavítani, az csak a szerző felelőssége), és további vizsgálati irányokat javasoltak. A kutatás a 112057. sz. és a 116217. sz. OTKA-projektumok keretében zajlott.

áttekintésére is először külön-külön kerül sor. Végezetül a Kroch (1989) által kidolgozott konstansráta-hipotézis keretében értelmezem a vizsgálat során kapott adatokat, valamint rámutatok arra, hogy a Lightfoot (1991, 2006) által felvázolt, fokozatos arányeltolódásra épülő változási modell, illetve a Kroch által megfogalmazott, korai reanalízist feltételező modell közül az utóbbival vannak összhangban az itt bemutatandó eredmények. A dolgozatot a kétféle igemódosító-típus rövid összevetésén keresztül a további kutatási lehetőségek felvázolása zárja.

2. Az igemódosítók és a tagadó mondatok szórendje

2.1. Az igemódosító

Az igemódosítók csoportjának bemutatása során Komlósy (1992: 498-519) a következő tulajdonságaikat sorolja fel:[2]

- Semleges hangsúlyozású mondatokban mindig közvetlenül megelőzik az igét, ilyenkor ők maguk hangsúlyosak, az ige hangsúlytalan; ilyen mondatban tehát nem lehetnek topikok, és a mondat ige utáni szakaszába sem kerülhetnek;
- Közvetlenül az ige előtt fókuszhangsúlyuk is lehet, ilyenkor a mondat speciális értelmezésű;
- Ha más egység a mondat fókusza, jellemzően közvetlenül az ige mögött állnak, azok a mondatok, melyekben hátrébb szerepelnek, kétes elfogadhatóságúak.

Ezek a tulajdonságok azonban egy nagyon vegyes csoportra jellemzők: az igekötők mellett még a módhatározói vonzatokra, a predikatív vonzatokra, a köznévi vonzatokra, az állítmányi szerepű névszókra; sőt, igekötőtlen ige + vonzat felépítésű idiómákra is. Az igen heterogén halmaz közös tulajdonságának Komlósy azt tekinti, hogy az igemódosító nem referáló kifejezés, és nem az általános régens-vonzat viszony érvényes rájuk, hanem szorosabb egységet alkotnak az igével, mely tükröződik a hangsúlyozásukban is.

Hegedűs (2015) azt vizsgálja, mi jellemzi a ma igemódosítóként számon tartott elemek viselkedését az ómagyarban. Felhívja a figyelmet arra, hogy bár erre a korszakra feltehetően lezajlott az OV > VO változás, ez az igekötők szórendjét nem érintette, azok semleges mondatokban jellemzően az ige előtt állnak, míg az angolban, ahol ugyanez a változás végbement, ott ez az igekötőkre is hatott, azaz azok is ige utáni pozícióban jelennek meg a változás követ-

[2] Komlósy jellemzésében szerepel még az is, hogy fókuszt tartalmazó mondatban kontrasztív topikként balra kihelyezve is szerepelhetnek. Ez azonban nem jellemző az igemódosítók teljes csoportjára, csak azokra közülük, amelyeknek kellőképp önállóak szemantikailag a kontrasztív topikokra jellemző szembeállításhoz, tehát például a tisztán funkcionális szerepű igekötőkre nem (É. Kiss 1992: 121).

kezményeként. Ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy amikor a magyarban az OV > VO változás zajlott, az igekötők ige előtti pozíciója már túl volt egy reanalízisen: az már nem egy argumentumpozíció volt, hanem egy olyan funkcionális pozíció, amelybe mozgatással kerülnek azok az elemek, amelyek komplex predikátumot alkotnak az igével – azaz az igemódosítók. Az ómagyarban azonban ez a viselkedés az igemódosítók alcsoportjai közül csak az igékötőkre jellemző egységesen, a többi alcsoport elemeire csak később általánosult ez a minta, ezzel magyarázza a szerző azt a megfigyelést, hogy az ómagyarban a többi, ma igemódosítóként számon tartott elem szórendje szabadabb.

2.2. A tagadás

A tagadó mondat az egyik olyan típusa a nem-semleges mondatoknak, amelyben a mai magyarban az igemódosító az ige mögé kerül. Ez a szórend (a továbbiakban: fordított szórend) a legkorábbi forrásoktól kezdve adatolható a magyarból:

(1) Es *nem nytya meg* nekewnk (JókK. 30)[3]

Emellett azonban igen markánsan jelen van egy másik típus is a korábbi nyelvtörténeti korokban. Ebben a változatban az igemódosító közvetlenül a tagadószó előtt áll, azaz a tagadószó megszakítja az igemódosító-ige szomszédosságot.

(2) de hogy zent attyanak frater Rufinus *megnem mondottauala*[4] (JókK. 51)

Sőt, a szintén az igemódosítók közé tartozó predikatív névszók körében a fenti kettő mellett volt egy harmadik változat is, melyben a tagadószó a predikatív névszó és a kopula egységét előzi meg közvetlenül.

(3) hogy *nem youolna* nekyk alamyznat adny (JókK. 104)

A megszakított és a fordított szórendű tagadás szerkezeti elemzésével kapcsolatos kérdéseket későbbre halasztva (l. 6. rész) egyelőre azt fontos kiemelni, hogy a különböző szórendi minták, melyek feltehetően különböző tagadó szerkezeteket tükröznek, az igemódosító, a tagadószó és az ige egymáshoz viszonyított helyzetén keresztül figyelhetők meg. Ugyanakkor maga az igemódosító sem tekinthető teljesen stabil viszonyítási pontnak, hiszen ez a kategória szintén változott, a továbbiakban tehát a bevezetésben említett két alcsoportra bontva történik a tagadás változásának vizsgálata (igekötők és

[3] Mivel az idézett példák az elektronikus korpuszok segítségével visszakereshetők, azoknál a korpuszokban elérhető alapvető forrásinformációkat adtam csak meg (az ómagyar adatok esetében ez forrás+lapszám, a TMK-ból származó adatoknál forrás, per/levél száma, évszám, az MTSz adatainál pedig szerző és évszám).

[4] A példákban az eredeti két pontos *y*-ok helyett sima *y*, a farkas *z* helyett normál *z* szerepel.

igekötőszerűen viselkedő vonzatok; részletesen l. 4. pont). A két csoport összehasonlítása a tagadó mondatokban megfigyelhető szórendi mintáik alapján nem csak a tagadó szerkezet változásáról, hanem az igemódosítói kategória változásairól is szolgálhat információval.

3. Kutatási előzmények

Azt, hogy a régebbi szövegekben jóval gyakoribb volt az igemódosító – tagadószó – ige szórend, már Molecz (1900: 116) megjegyezte, Klemm (1928-1942: 624) pedig az obi-ugor adatok alapján megállapította, hogy a kétféle minta (megszakított és fordított) közül az előbbi tekinthető ősinek. Wacha (1995: 187) is említi, hogy a kései ómagyarban a megszakított szórend gyakoribb, és kitér arra is, hogy a kétféle sorrend közötti választást sem az ige ideje, sem az ige módja nem határozza meg egyértelműen.

Egy korábbi írásomban ó- és középmagyar kori szövegekben vizsgáltam a kétféle tagadó szórend előfordulási arányait olyan mondatokban, amelyek vagy igekötőt, vagy névszói-igei állítmányt tartalmaznak (Gugán 2015). Az ómagyar kódexek közül elsőként azokat dolgoztam fel, melyeknek normalizált szövege elérhető volt az ómagyar korpuszban (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html, Simon–Sass 2012), és nagyobb számú olyan tagadó mondatot tartalmaztak, amelyekre a vizsgálat fókuszált.[5] Ami az igekötőt tartalmazó tagadó mondatokat illeti, az adatok itt azt mutatták, hogy - összhangban Wacha megállapításaival - a megszakított szórend aránya 69% és 97% között mozog. Feldolgoztam továbbá a korpuszban normalizált szövegváltozattal még nem szereplő leveleket is, mivel ez egy jellegzetesen más forrástípust képvisel, s az innen nyert eredmények is összhangban vannak a korábbi adatokkal, a megszakított szórend aránya tagadó mondatokban 91%.

Egy forrás, a Bécsi kódex azonban eltért a többitől abban a tekintetben, hogy benne a fordított szórend van többségben (68%). Mivel a Müncheni kódex adatait feldolgozva Hegedűs (2015) is azt figyelte meg, hogy a tagadó mondatokra a fordított szórend a jellemző, célszerűnek látszott megvizsgálni a huszita korpuszhoz tartozó harmadik forrást, az Apor-kódexet is.[6] Ennek csak az a része köthető a huszita korpuszhoz, melyet a második kéz másolt (Szentgyörgyi 2014, Haader–Korompay 2014), s érdekes módon épp ez a rész volt az, amelyben szintén többségben volt a fordított szórend (86%). Ezzel szemben a harmadik kéz által másolt szakaszban – a vizsgálatban szereplő többi ómagyar kódexhez hasonlóan – a megszakított szórendű tagadás dominált (89%).

A középmagyar kori adatok forrása a Történeti magánéleti korpusz volt (http://tmk.nytud.hu/, Novák et al., kézirat).[7] A megszakított szórendű tagmon-

[5] Azaz a következő forrásokat: Bécsi kódex, Bod-kódex, Festetics-kódex, Guary-kódex, Jókai-kódex, Kazinczy-kódex, Könyvecse.
[6] Ez a vizsgálat a legújabb szövegkiadás alapján, kézi gyűjtéssel történt.
[7] Ez a korpusz nem csak középmagyar, hanem ómagyar kori adatokat is tartalmaz, de az igekötős lekérdezés időpontjában (2015.02.04) még csak középmagyar kori adatok szerepeltek benne

datok – az ómagyar kori kódexek többségéhez hasonlóan – ebben a korpuszban jelentős többségben voltak (87%); a korpusz két jellemző forrástípusa, a boszorkányperes jegyzőkönyvek (amelyek jellemzően jobbágyok tanúvallomásait tartalmazzák) és a levelek (amelyek a magasabb társadalmi státuszú nyelvhasználókhoz köthetők) közötti különbség elhanyagolható volt.[8] Egy kisebb halmazon, a *meg* igekötőt tartalmazó mondatok között részletesebb vizsgálatot is végeztem. Ennek egyik célja az volt, hogy kiderüljön, a huszita kódexek esetében megfigyelt eloszlás jellemző-e bármelyik nyelvjárásra, de ilyen azok között a nyelvjárások között, amelyekből a korpusz nagyobb számú adatot tartalmazott, nem volt.

4. Adatgyűjtési módszerek

Jelen kutatás keretében először három igekötő előfordulásait vizsgáltam a Magyar történeti szövegtárban (http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form, Sass 2017). Mivel ez a korpusz nem tartalmaz morfológiai elemzést, szóalakokra kerestem rá: első lépésben a *meg, el* és *fel* összes olyan előfordulására, amelyek vagy egyetlen köztes szóalak után követik a tagadószót, vagy közvetlenül megelőzik azt. Ebből a lekérdezési módból az következik, hogy az alábbi vizsgálatokból kimaradtak az olyan tagadó mondatok, amelyekben a kérdéses igekötők valamelyik irányban távolabb kerültek az igétől. Feltételezhető azonban, hogy ezzel az eljárással csak igen csekély számú adat esik ki a vizsgálatból. Kalivoda (2016) a Magyar Nemzeti Szövegtárból, illetve a Pázmány Korpuszból gyűjtötte össze az igekötős igét tartalmazó mondatokat, és ebben a hatalmas vizsgálati anyagban sem volt találat arra, hogy az itt vizsgált igekötők távolabb kerülnének az igétől, ha a finit ige bal oldalán állnak. Emellett ugyanezeknek az igekötőknek az esetében a finit ige jobb oldalán is 1% alatt van azoknak előfordulásoknak az aránya, melyekben az igekötő nem közvetlenül követi az igét.[9]

Mivel a lekérdezések során különösen a *meg* és az *el* igekötőre igen nagyszámú adatot kaptam[10], a feldolgozandó adatmennyiséget kénytelen voltam szűkíteni. Az egyik lehetőség az volt, hogy a találatokból készülő, meghatározott méretű véletlenszerű minta segítségével a korpusz által átfogott teljes időtartamot vizsgálom (1772–2010). Ehelyett azonban inkább azt az eljárást választottam, hogy az összes találatot feldolgoztam egy választott időpontig (1900-ig), mert így a későbbiekben az átfogó vizsgálat könnyen folytatható. Ezt a szűkített találati listát is tovább kellett azonban szűrni, hiszen jó néhány találat irreleváns

[8] A jegyzőkönyvekben 88%, a levelekben 86% volt a megszakított szórend aránya.

[9] Bár nem feltétlenül kivetíthető egy mai vizsgálat a 19. századra, a kérdéses igekötők grammatikalizációja jóval korábban lezajlott, tehát ilyen szempontból jelentősebb változásokra nem lehet számítani. Ha ugyanakkor bővítettem volna a keresést úgy, hogy a tagadott ige nagyobb környezetében keresek igekötőkre, az kezelhetetlen mennyiségű, főként irreleváns adatot eredményezhetett volna.

[10] *meg nem:* 5762 találat, *nem ... meg:* 9978 találat, *el nem:* 3470 találat, *nem ... el:* 7045 találat, *fel nem:* 842 találat, *nem ... fel:* 1802 találat.

volt a jelen kutatás szempontjából. A szűrést a legnagyobb számú csoporton, a *meg* igekötőt tartalmazó tagadó mondatokon végeztem el, s ennek során kizártam azokat a találatokat, amelyekben:

a) a tagadószó nem finit ige előtt állt (4);
b) a mondat kérdő volt (5);
c) az igekötő nem a tagadott finit igéhez tartozott (6);
d) az adott mondatban a *meg* nem igekötő volt (7), vagy esetleg többféle értelmezést tett lehetővé.

(4) Bőltseknek, a' kik *meg nem gondolván*, hogy […]
(Mátyási József, 1792)

(5) *Miért nem gondolja meg* (Héczei Dániel, 1790)

(6) Gyöngyösi Murányi Venusát *meg nem birom kapni* (Arany János, 1847)

(7) Az *meg* nem régi történet, hogy […] (Tömörkény István, 1898)

Ezek után a megrostált adatokat évtizedekre bontva összesítettem, valamint kiszámoltam, hogy a megszakított szórendre, illetve a fordított szórendre gyűjtött találatok közül mekkora volt a vizsgálatba ténylegesen bevonható találatok aránya: az előbbieknél 79%, az utóbbiaknál 85%. A másik két igekötő esetében már nem végeztem el ezt a kézi szűrést, hanem csak azt vizsgáltam, hogy évtizedekre bontva hány találat van a kétféle szórendre. Az egyes értékeket megszoroztam a *meg* vizsgálata során kapott szorzókkal (a megszakított szórendű találatok esetén 0,79-cel, a fordított szórendű találatok esetében 0,85-tel), feltételezve, hogy arányaiban nem kerül elő több kérdő mondat, nem-finit ige és egyéb kizárandó típus a másik két igekötő esetében sem.

A vizsgálat második nagyobb egysége az igekötőszerűen viselkedő vonzatokra irányult. Ezeket azonban még a morfológiai elemzést is tartalmazó Történeti magánéleti korpuszban is nehezebb keresni, mint az igekötőket, hiszen a keresés során segítségül hívható morfológiai jegyek csak egy nagyon tág találati csoportot hoznak, amelyeknek igen nagy részét ki kellett zárni a kézi szűrés során. A TMK-ban így végül bizonyos tagadott igék *(ad, eszik, iszik, tesz, vesz)* alanyi ragozású alakjaira kerestem, és ezeket a találatokat szűrtem kézzel tovább részben az igekötőknél már alkalmazott kritériumok szerint, részben pedig azt figyelembe véve, hogy van-e egyáltalán bennük igekötőszerűen viselkedő vonzat. A Magyar történeti szövegtár esetében azonban figyelembe kellett venni azt is, hogy morfológiai elemzés híján csak szóalakokra lehet keresni, így olyan igéket volt célszerű választani a kereséshez, melyeknél a tőváltozatok nem nehezítik meg a keresést. Itt a keresőkérdés tehát a tagadószó

és az azt közvetlenül követő ige tövére történt a következő tövekkel: *ad, hagy, kap, kér, jut, tart*[11]. Mivel egyik adatbázis esetében sem sikerült igazán hatékony keresőkérdést megfogalmazni, a kapott találatoknak csak kis része kerülhetett be végül a vizsgálatba.

A keresett igék lehetséges vonzatai így meghatározták azt is, milyen típusú igemódosítók kerültek be az alábbi elemzésbe. Szerepel közöttük névelőtlen köznévvel kifejezett tárgy (8) vagy egyéb vonzat (9), predikatív vonzat (10) és idiómaszerű egység (11) egyaránt. Lehet, hogy mindezeket az elemeket egy csoportba sorolni túlzott leegyszerűsítés, de az adatok részletesebb bontása a jelenlegi elemszámnál már vizsgálhatatlanul kicsi csoportokat eredményezett volna.

(8) s affidálta az Fejedelmet, hogy ellenünk *hadat* nem ad. (Kár. 26., 1704)

(9) Néha igen jó a' tyúkoknak, ha *füre* nem kaphatnak
(Némethy József, 1835)

(10) az atya pedig megköszöné az ifju ajándékát, 's *elfogadhatónak* nem vélte
(Vajda Péter, 1839)

(11) vagy talan aludtak hogy *eszre* nem vettek. (Bosz. 359., 1741)

5. Eredmények

5.1. Az igekötők és az újmagyar kori változás

Az alábbi táblázat a *meg* igekötő előfordulásait tartalmazza megszakított, illetve fordított szórendű tagadó mondatokban évtizedekre lebontva. Jól látszik, hogy az első három vizsgált évtizedben hasonlóak a fordított szórend előfordulási arányai, mint a vizsgálatba bevont ó- és középmagyar kori forrásokban, majd ezután növekedésnek indul a fordított szórendű tagadó mondatok aránya. A vizsgálat vége azonban nem esik egybe a változás feltételezhető végével, hiszen még az utolsó évtizedben is magasabb a megszakított szórend aránya, mint a mai magyarban. Erre ugyan célzott statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, de Kalivoda (2017) adatai beszédesek: az általa vizsgált 21,5 millió igekötőt tartalmazó mondatból a finit ige bal oldalán közvetlenül az ige előtt áll az igekötők 99,26%-a; azoknak az adatoknak az aránya, ahol egy szó áll az igekötő és az ige között (ezek a következők lehetnek: *is, se, sem, ne, nem)*, mindössze 0,74%.[12] A posztverbális igekötők 99,9%-a közvetlenül vagy egy szónyi távolságban követik az igét, s posztverbális igekötőt tartalmazó mondatok

[11] Jelölve természetesen azt, hogy a kérdéses igéket bármilyen további karakter követheti, így a találati listák tartalmazták a ragozott alakokat is.

[12] Ez 102768 találatot jelent, melyen osztozik fent listázott az öt elem, így a tagadószó is, míg a közvetlenül ige utáni 7,5 millió előfordulásnak 15,7%-a tagadó.

15,7%-a tagadó. Mindenképpen további vizsgálatot érdemel tehát, hogy nagyjából mikorra jelennek meg a mai arányok, azaz mikorra zárul le a változás.

dátum	megszakított (db)	százalék	fordított (db)	százalék	összesen
1772-1780	57	0,81	13	0,19	70
1781-1790	201	0,91	21	0,09	222
1791-1800	333	0,91	31	0,09	364
1801-1810	205	0,77	61	0,23	266
1811-1820	170	0,76	54	0,24	224
1821-1830	212	0,77	62	0,23	274
1831-1840	182	0,61	116	0,39	298
1841-1850	407	0,53	358	0,47	765
1851-1860	198	0,49	210	0,51	408
1861-1870	174	0,46	204	0,54	378
1871-1880	154	0,41	225	0,59	379
1881-1890	153	0,39	243	0,61	396
1891-1900	133	0,37	224	0,63	357

Az alábbi grafikon a három igekötő változását mutatja a vizsgált időszak során.[13] Jól látszik, hogy a három görbe között nincs lényeges eltérés: a *meg* ugyan kicsit meredekebb vonalban emelkedik,[14] de az inflexiós pont, azaz az a pont, amelytől kezdve az innovatív szerkezet többségben van, mindhárom igekötő esetében ugyanabba az időszakba esik (1851-1860). Emellett a két másik vizsgált igekötő is azt mutatja, hogy az arányok változása még nem zárult le a századfordulón.

[13] A 1. és 2. számú ábrát Mády Katalin készítette, és ugyancsak neki köszönhetem az adatok statisztikai értékelését is.
[14] *Meg*: m=0.2481, *el* m= 0.1864, *fel* m = 0.1823

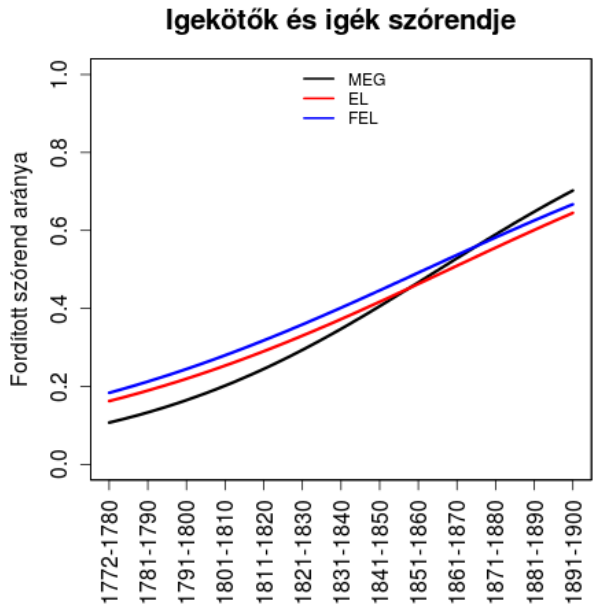

5.2. Az igekötőszerűen viselkedő vonzatok

A Történeti magánéleti korpuszban végzett keresés eredményeként kapott tagadó mondatok átválogatása után[15] végül csak az 1696-1766 közötti időszakból maradt nagyobb számú vizsgálható adat. Ez a szám sem akkora (összesen 108), hogy érdemes lenne évtizedekre lebontani az előfordulásokat, de az egész csoportot tekintve ezek közül 25% a fordított szórendű adatok előfordulása. Arányaiban magasabb tehát az innovatív szórend részesedése, mint az igekötős mondatok esetén ugyanebben a korpuszban (a fordított szórendű mondatok aránya az igekötőknél 13% volt), de az igemódosítóknak ennél a két típusánál mindenesetre egyaránt domináns a megszakított szórend.[16]

Érdemes azt is megemlíteni, hogy a tagadott ige előtt megjelenő puszta névszó nem feltétlenül van közvetlenül a tagadott ige előtt; megjelenhet távolabb is.

(12) Leveleidet Szívem, vettem, de *választ* hirtelen *nem adhattam,*
(Kár. 88, 1766)

[15] Ennek szempontrendszerét a 4. sz. szakasz tartalmazza részletesen.
[16] Ezt azért érdemes kiemelni, mert korábban vizsgáltam a tagadó mondatban előforduló névszói-igei állítmányokat is, és ezeknek az esetében például majdnem azonos volt a megszakított és a fordított szórend aránya a TMK-ban (41,8% és 40,6%), illetve volt egy harmadik szórendi típus is (tagadószó-névszó-kopula), melynek szintén nem elhanyagolható a részesedése (17,6%).

(13) mindenkor Kas Andrásnét okozta, hogy az bocsátotta reá az nyaválát azert hogy *Buzát* kérisére *nem adott.* (Bosz. 284, 1742)

(14) Jol lehet Boros Jánosné *czérnát* néki *nem adot,* mind azon által csak hamar megh betegedet Pálffi Pál (Bosz. 420, 1743)

(15) eő az által megh szabadul, mert *törvént* reá *nem tehetnek* (Bosz. 433, 1751)

A jelenség szintaktikai magyarázata egyelőre még várat magára, de az jól látható, hogy ebből a szempontból a névszói igemódosítók másképp viselkednek a középmagyar korban, mint az igekötők. Az igekötőt tartalmazó olyan tagadó mondatokban, melyekben a mondat ige előtti szakaszában van az igekötő, az szinte kivétel nélkül közvetlenül a tagadószó előtt áll. A névelőtlen vonzatoknál jóval nagyobb számú találatot tartalmazó listában[17] mindössze öt olyan előfordulás található, ahol az igekötőt nem csak a tagadószó választja el az igétől.[18] Kettőben (16-17) ezek közül az *is* áll még az igekötő és a tagadó ige között (ez a két találat ugyanattól a személytől származik), háromban (18-20) pedig kérdéses, hogy az adott szóalak igekötőként vagy direkcionális vonzatként értelmezhető-e. Ez utóbbiak közül két esetben (18, 20) a kérdéses elem feltehetően nem is igemódosítói pozícióban van, hanem kontrasztív topik, s ugyanez magyarázhatja a (12)-es példa szórendjét is, a többi esetben (13-15) azonban a kontextus nem utal arra, hogy a nem-igemódosítói pozícióban lévő elem valamivel szembe lenne állítva.

(16) varom azért a' Mltgos Ur consolatioval tellyes válaszat mellyet ha *meg*is *nem nyerhetek* az űdőbol nem sokára ki kopom. (Peregr.1. 80., 1718.)

(17) En szivesen várnám Mltgos Ur az alkalmatossagot hogy az Urfi irant a' Mltgos Urnak valamit szolgálhatnék melly rajtam *el*is *nem mulnék* hogyha az Urfi ide fel érne engemet. (Peregr. 1. 82, 1718)

[17] A keresés 2067 találatot eredményezett a TMK-ból, de ezeknek egy része nem vehető figyelembe a vizsgálat szempontjából (l. alább), más találatokban viszont több vizsgálható szerkezet is volt, tehát ez a szám mégis tekinthető viszonyítási alapnak.

[18] Azokat az eseteket, amelyek a vizsgálat szempontjából nem relevánsak, természetesen nem értve ide. Ilyen például, amikor az igekötő nem a ragozott igéhez, hanem az annak vonzataként megjelenő főnévi igenévhez tartozik. Ebben az esetben kétféle megoldás is megfigyelhető: vagy csak az igekötő kerül a tagadott ige elé *(hogy az Buzaját el nem akarta vinni* (Bosz. 26, 1715)), vagy pedig maga az igekötős főnévi igenév *(de az magaménak hasznát, másnak el venni nem is engedem* (Bosz. 178, 1745)). Emellett azokat az eseteket is ki kellett zárni, amikor az igekötő egy melléknévi igenévhez tartozik, például: *hogy meg irt Pásztornénak nem akarván sót adni* (Bosz. 208, 1713).

(18) Én mint megirtam Szivem, ha szintén szabadulok is innet, *haza* ezen holnapban *nem mehetek.* (Kár. 223, 1721)

(19) Mely cselekedeteiért *ide föl* soha *nem is gyühet,* (Bosz. 270, 1732)

(20) azt felelt az orvos, más hóva ell mennék, de *oda* éppen *nem megyek,* mert ott mindenfelé tüz vagion, magamis meg égnék, (Bosz. 218, 1729)

Az alábbi táblázat a tagadó mondatokban megjelenő névelőtlen vonzatok előfordulásait tartalmazza aszerint csoportosítva, hogy az ige előtt vagy az ige után állnak-e; az adatok forrása a Magyar nemzeti szövegtár.

	megszakított		**fordított**		**összesen**
1772-1780	9	0,75	3	0,25	12
1781-1790	30	0,57	23	0,43	53
1791-1800	35	0,58	25	0,42	60
1801-1810	18	0,62	11	0,38	29
1811-1820	20	0,56	16	0,44	36
1821-1830	18	0,78	5	0,22	23
1831-1840	22	0,47	25	0,53	47
1841-1850	77	0,60	51	0,40	128
1851-1860	29	0,45	36	0,55	65
1861-1870	17	0,26	49	0,74	66
1871-1880	19	0,33	38	0,67	57
1881-1890	19	0,26	54	0,74	73
1891-1900	15	0,27	41	0,73	56
	328		377		705

Bár a táblázatban az induló arányok (75% a megszakított szórend részesedése, 25% a fordított szórendé) éppúgy pontosan megfelelnek a TMK-ból gyűjtött adatok esetében megfigyelhető arányoknak, mint az igekötők esetében, az évtizedenkénti megoszlások egymáshoz viszonyítva jelentősebb eltéréseket mutatnak. Ez minden bizonnyal összefügghet azzal is, hogy lényegesen kevesebb az adat, mint az igekötőknél. Az alábbi ábrában együtt látható az az egyenes, amely a fenti adatokra illeszkedik, és az a három másik, amely a vizsgált igekötők tagadó mondatbeli helyzetét mutatja.

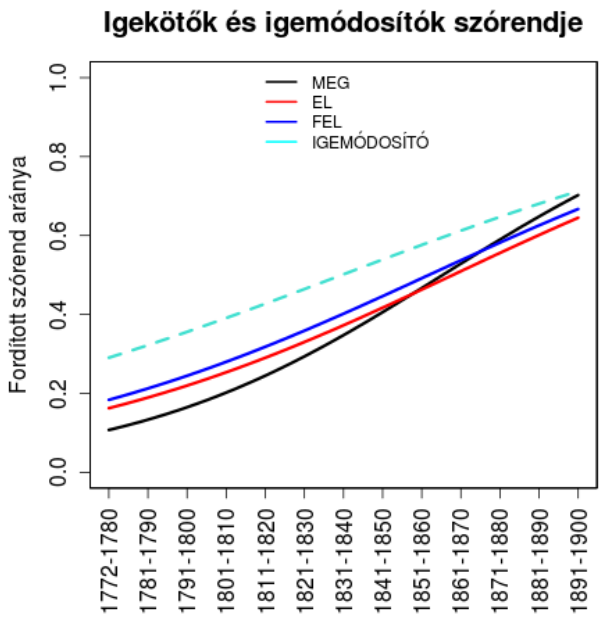

Látszik, hogy a fordított szórend térnyerése más ütemben zajlik a névelőtlen vonzatok között, mint az igekötőknél: a változás kezdeti szakaszában gyakrabban található fordított szórendű tagadás a puszta névszói igemódosítók körében, ugyanakkor magának a változásnak a tempója lassabb, ennek köszönhetően az utolsó vizsgált évtizedre közel összeérnek a görbék.

6. Stabil variáció és versengő nyelvtanok

Kroch (1989) szerint Osgood és Sebeok (1954) írta le először azt a feltételezést, hogy a nyelvi változások jellegzetes S alakú görbét követnek, azaz egy lassú kezdeti időszakot egy jellegzetes, meredekebb, azaz gyorsabb tempót tükröző felívelés követ, majd a változás záró szakaszában újra lassulás figyelhető meg. Ezt a mások által is bemutatott elképzelést Kroch (i.m.) a logisztikus függvény segítségével írja le. A változatok arányait ábrázoló adatpontokra ennek segítségével egy görbe illeszthető, melynek meredeksége kiszámolható. A konstansráta-hipotézis azt mondja ki, hogy „A szintaktikai változások időbeli lefolyását szorosan korlátozza a változó nyelv nyelvtana. […] amikor egy nyelvtani változat átveszi a helyét egy másiknak, amellyel különböző kontextusokban versengett, a helyettesítés üteme […] minden kontextusban azonos. A kontextusok különbözhetnek egymástól a tekintetben, hogy egy adott időpontban mennyire kedveznek a terjedő formának, de abban nem különböznek, hogy milyen mértékben terjed az adott forma” (Kroch 1989: 2). A változás folyamatát illusztráló adatpontokra illesztett görbe meredeksége a változás tempóját tükrözi; ha több olyan részterületen figyelhető meg változás,

amelyek összefüggésben vannak egymással, akkor ezeknek a változásoknak az üteme, tehát a görbék meredeksége azonos.

A konstansráta-hipotézis hátterében a versengő nyelvtanok elmélete áll (Kroch 1989, 1994). Kroch azt a megközelítést követi, hogy a nyelvek közötti szintaktikai variáció valójában a (tágan értelmezett) szókészlet tulajdonságaira vezethető vissza, a lexikális és a funkcionális elemek tulajdonságai ugyanis egyaránt nyelvspecifikusak. S hasonlóan ahhoz, ahogy a morfológiában nem megengedettek az egymástól funkcionálisan nem különböző változatok (a dublettek tilalma), a szintaktikai funkciókat betöltő elemek sem élhetnek tartósan egymás mellett funkcionális különbség nélkül. A nyelvelsajátítás során Kroch feltételezése szerint mindig egy változat rögzül, majd az annak megfelelhető egyéb változatok később megjelenhetnek ugyan a nyelvhasználatban, de ezek a formák a beszélő számára szociolingvisztikailag vagy stilisztikailag jelöltebbek (pl. más regiszterben érzi őket megfelelőnek), és használatukat is ezek a tényezők befolyásolják. Ha azonban a funkcionális különbség két forma között megszűnik, a formák – a dublettek tilalma miatt – versengeni kezdenek, s közülük az egyik kiszorítja a másikat.

A fentiekben a tagadó mondatok történetét vizsgáltam két igemódosító-típus segítségével. Az adatokból a jellegzetes S-görbe egyelőre nem rajzolódik ki, de ennek több oka is lehet. Egyrészt az ó- és középmagyar kori stabil megoszlás, valamint a mai megoszlás ismeretében egyértelmű, hogy épp a változás egy kritikus szakasza hiányzik még az illesztéshez: az az időszak, melynek során az innovatív szórend az 1900-ra kirajzolódó 60-75%-os megoszlásról elérte a mai magyarra jellemző arányokat. Másrészt az is elgondolkodtató, hogy a Kroch által (2005: 21) leírt változás az angolban (az igemozgatás visszaszorulása, és ezzel összefüggésben a *do* használatának, ill. bizonyos egyéb szórendi mintáknak a terjedése), úgy tűnik, gyorsabban zajlott le: az innovatív mintát tükröző változat 10% alatti előfordulása mintegy száz év alatt fordult át 80% körüli értékre, a változás által kirajzolt S-görbe felívelő szakasza meredekebb.[19] Eddig azonban nem esett szó arról, hogy a magyarban a kétféle szórendi minta milyen szerkezeteket képvisel, és milyen viszonyban vannak egymással a változatok, pedig ezek a kérdések a változás lefolyásának értelmezését is befolyásolják.

A megszakított szórendű tagadásról É. Kiss (2014: 46-53) azt feltételezi, hogy a tagadószó ebben az esetben csatolódik az igéhez abban a frázisban, melynek feje az ige, specifikálójában pedig az igemódosító van (21). A fordított szórendű változatot ebből úgy vezeti le, hogy ugyanerre a frázisra ráépül a

[19] Kroch maga azt fogalmazza meg, hogy az egy változási folyamathoz társítható görbék meredeksége azonos, ilyen szempontból természetesen irreleváns, hogyan viszonyul a fenti adatsor Kroch adataihoz. Véleményem szerint azonban az is érdekes kérdés lehet, hogy várható-e az, hogy különböző, de feltehetően egyaránt a nyelvtanok versengéséből következő változási folyamatoknál közel azonos legyen a változás terjedési sebessége, vagy pedig ez a megjósolhatatlan külső tényezők miatt irreleváns kérdés.

tagadó frázis, s ebbe mozog a tagadószó és az ige együttese (22); ez az igemozgatás az, ami a tagadó mondatok esetében nyelvtörténeti szempontból innováció.[20]

(21)

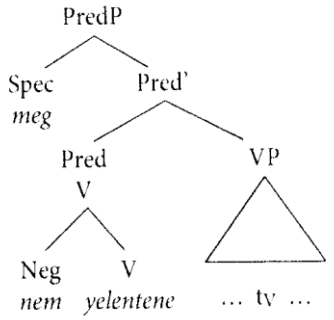

(É. Kiss 2014: 48)

(22)

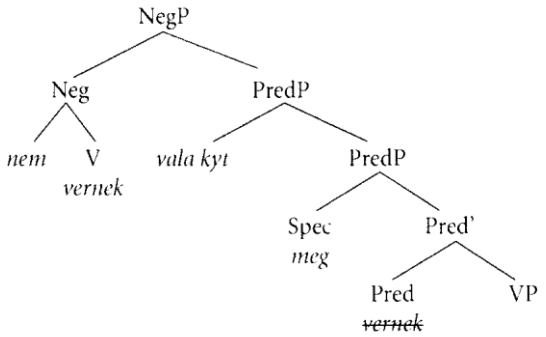

(É. Kiss 2014: 49)

Az igemozgatást leggyakrabban az váltotta ki É. Kiss szerint, ha nem volt tagadó névmás a tagmondat elején, amely jelölte volna a tagadás hatókörét. Ezekben az esetekben így a tagadószó+ige egység együtt mozgott a tagadó frázisba, míg azokban a mondatokban, ahol a mozgatás a tagadó névmás jelenléte miatt kevésbé volt jellemző, a tagadószó és a tagadó frázis kapcsolata más módon jött létre (a tagadó frázis feje és a tagadószó közötti egyeztetéssel). Ahogy fokozatosan szorult vissza a megszakított szórend (azaz amikor a csatolt tagadószó+ige együttes nem mozgott a tagadó frázisba), és vált egyre gyakoribbá a két elem együttes mozgatásával előálló tagadó szórend, a szerkezet átértelmeződött úgy, hogy a tagadószó immár nem az igével együttes mozgatással jutott a tagadó frázisba, hanem eleve ott került be a mondat-szerkezetbe, és onnan váltotta ki az ige mozgatását.

[20]Mint ahogy magának a tagadó frázisnak a megjelenése is.

A változás tehát három jelentősebb mozzanatból áll: a) a tagadó projekció és az ide történő igemozgatás lehetőségének megjelenéséből; b) a tagadószó+ige együttes mozgatásának gyakoribbá válásából; c) az arányváltozás következtében bekövetkező szerkezeti újraértelmezésből (igéhez csatolt tagadószó → közvetlenül a tagadó frázisba beillesztett tagadószó).

A kérdés az, hogyan illeszthető ebbe a levezetésbe a kétféle változat négy évszázadon keresztül megfigyelhető egymás mellett élése, melynek során még stabil megoszlást mutatnak, és hogy az ennek során marginális változatként jelentkező fordított szórendű megoldás vajon melyik szerkezetet tükrözi (csatolt tagadószó+ige mozgatása, ill. eleve a tagadó frázisba való beillesztés és igemozgatás). A stabil variáció jelensége általános megközelítésben is több problémát vet fel: a különböző nyelvészeti iskolák jellegzetesen különböznek abban a tekintetben, hogy nyelvhasználónak azt a tudását, amely alapján a változatokat használja, a kompetencia részének tekintik-e (l. King 2012).

A Kroch-féle megközelítés alapján, és az É. Kiss által adott levezetésre támaszkodva a következőképpen lehet a tagadó szórendi mintákban a stabil variáció és a változás időszakát levezetni. Az a két változat, amelyek közül a fiatalabbikhoz feltehetően elég korán társult olyan speciális funkció, hogy évszázadokon át nincs közöttük versengés és ebből következően nincs változás az előfordulási arányaikban, a csatolásos tagadás mozgatott és mozgatás nélküli verziója; kettejük közül természetesen a mozgatásos változat az innováció. Nem kételkedve abban, hogy a tagadó névmásnak lehetett szerepe a kétféle szerkezet közötti választásban, mindenképpen további tényezőket is kell keresni, amelyek a stabil eloszlás hátterében állhattak, tekintettel arra, milyen széles körű volt a megszakított szórend használata tagadó névmások nélkül is.

A stabil megoszlás a 19. század során felborult, de az innovatív változat terjedését akkor lehet csak pontosabban megfigyelni, ha az adatok elemzése során szerepet játszanak majd a változást feltehetően befolyásoló grammatikai és szociolingvisztikai tényezők. Tekintettel arra, hogy a Magyar történeti szövegtárban lévő szövegek szociolingvisztikai és nyelvjárási tényezők vizsgálatát nem teszik lehetővé, a továbbiakban első lépésben a grammatikai tényezők vizsgálatára lehet majd elsősorban összpontosítani. Mindenképpen érdemes lesz például szétválasztani a tagadó mondatokat aszerint, hogy azok főmondatok-e vagy alárendelt mondatok, hiszen várható, hogy az utóbbiakban később kezd el terjedni az innovatív típus. Ha sikerül megfelelően elkülöníteni a grammatikai kontextusokat, elképzelhető, hogy ezeket külön-külön vizsgálva változik az a kép is, amit az adatok alapján a változások üteméről nyerni lehet, s egyben lehetővé válik az is, hogy a különböző kontextusokban zajló változások üteme összehasonlítható legyen.

Továbbra is kérdés azonban, hogy mi az arányok radikális megváltozásának az oka. Elképzelhető, hogy a tagadó mondatokhoz kapcsolódó második innováció ehhez a változási folyamathoz köthető: ahhoz, hogy a tagadószó másképp kerül a szerkezetbe, nem az igéhez történő csatolással, hanem egy

önálló funkcionális csomópontba való beillesztéssel. S ennél a lépésnél érdemes ismét kitérni a nyelvi változásokat leíró modellekre.

Kroch (2005) amellett érvel, hogy erősen vitatható a változási folyamatoknak az a megközelítése, mely szerint a változást megtestesítő reanalízis oka egy feltételezett, de nem minden esetben bizonyított, illetve magyarázott arányeltolódás (drift). Ennek klasszikus példája az óangol OV > VO változás olyan levezetése, mely szerint a szórendi változás annak a következménye lenne, hogy az SOV nyelvtanú nyelvhasználók valamilyen ismeretlen oknál fogva egyre gyakrabban mozgatták jobbra a mondat bizonyos összetevőit. Ez a gyakoriság egyszer csak elért egy olyan határt, amelynél a nyelvelsajátítók újabb generációja átértelmezte az eredetileg mozgatással előálló VO szórendet alapszórendnek. Ezzel kapcsolatban Kroch két kérdést tesz fel:

a) Ha a gyakorisági megoszlás a nyelvi kompetencia része, amelyet a gyerekek a nyelvelsajátítás során megtanulnak, akkor mi magyarázhatja, hogy generációkon át, a stabilitás időszakában jól tanulják meg az arányokat, majd egyszer csak az arányok felborulnak?
b) Ha a gyakorisági adatok nyelven kívüli, külső tényezőkből következnek, akkor miért válnak egyszer csak instabillá ezek a tényezők?

Idézett cikkében Kroch egyrészt azt bizonyítja, hogy az egyértelműen innovatív változat (azaz amely nem magyarázható olyan, potenciálisan kétértelmű formának, amely még a régi nyelvtan alapján áll elő valamilyen módon, de az innovatív nyelvtan szerint is elemezhető) már a változások korai szakaszában megjelenik. Erre utal például az SVO szórendhez köthető ige-igekötő szórend megléte az angolban már a változás kezdeti időszakaszában, amely nem vezethető le a nehéz főnévi csoportok mozgatásával, azaz egy SOV-nyelvtanban meglévő opcionális művelet segítségével. Másrészt rámutat arra, hogy az extrapozíció gyakoribbá válását, azaz az arányeltolódásra épülő reanalízist az adatok éppenséggel cáfolják. Az innovatív változatok megjelenését Kroch ezért nem az arányeltolódásra ráépülő reanalízis következményének tartja, hanem úgy véli, éppen az innovatív változat megjelenése miatt indul meg a régi és az új nyelvtan versengése és az ezt tükröző arányeltolódást.

Magának az innovatív változatnak a megjelenését pedig Kroch a nyelvelsajátítás természetével, az ahhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó hiba-lehetőségekkel, azaz a tökéletlen nyelvátadással (imperfect transmission) magyarázza. „Hibák", azaz egy más típusú nyelvtan elsajátítása ugyanis mind az anyanyelv-elsajátítás, mind pedig a később történő második nyelv/nyelvváltozat elsajátítása során előfordulhatnak. Ezeknek a félretanulásoknak (mislearning) eredményeként jelennek meg a versengő nyelvtanok, s így tehát a változatok megoszlásának változása mögött már a változás kezdeti szakaszától kezdve a nyelvtanok versengése áll.

Visszatérve a fent bemutatott változásra, bármi legyen is a megszakított és a fordított szórend közötti funkcionális különbség, és bármilyen státuszt

tulajdonítsunk is az aránymegoszlásnak (kompetencia része / nyelven kívüli tényezők lenyomata), az adatok nem mutatnak fokozatos, az innovatív változat lassú térnyerését mutató arányeltolódást. Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy a változás harmadik lépése, azaz a fordított szórendű minta szerkezeti újraértelmezése a 19. századi arányeltolódási folyamat kezdeti lépése volt, nem pedig az arányeltolódás következménye. A drift-modelltől való eltéréssel viszont magyarázatlanul marad magának a változásnak az oka: az, hogy mi válthatta ki a reanalízist.

Erre a kérdésre a dolgozat egyelőre nem tud választ adni, csak egy feltételezés megfogalmazására korlátozódhat. A 19. század során jellemző folyamat volt a magyarosodás (részben a reformkori mozgalomnak, részben az urbanizációnak eredményeként), azaz hogy más anyanyelvűek felnőttként elsajátították a magyar nyelvet, illetve gyermekeiket tudatosan kétnyelvű nevelésben részesítették (l. pl. Géra – Szécsi 2016). Megemlíthető az is, hogy a mozgatással, valamint a (reanalízis következtében) közvetlen beillesztéssel levezethető változatok közül az utóbbi a Roberts és Roussou (2003) által alkalmazott grammatikalizációs megközelítés szerint egy könnyebben tanulható, jelöletlenebb megoldás. Így a két tényező (egy grammatikailag jelöletlenebb változat térnyerése és a nyelvváltásból következő nagyobb esély a Kroch által lehetséges változási okként számon tartott félretanulásra) összefügghet. A kérdés vizsgálatához azonban elengedhetetlenül szükséges lenne egy szociolingvisztikai információkat is tartalmazó nyelvi adatbázis összeállítása.

7. Kitekintés az igemódosítók kapcsán

A mai magyarban igemódosítóként számon tartott elemek kezdetben nem alkottak egységes kategóriát. Mint arra Hegedűs (2015) rámutatott, az ómagyar kori forrásokban az igekötőkre voltak leginkább jellemzőek az igemódosítói tulajdonságok, s ez következik is abból, hogy feltehetően maga az igemódosítói pozíció is az igekötők grammatikalizációjának következtében alakult ki. Korábban a névszói-igei állítmányok és az igekötők szórendi mintáit vetettem össze az Ómagyar korpuszból és a Történeti magánéleti korpuszból nyert adatok alapján, jelen vizsgálat során pedig bizonyos igekötőket és egyéb, ma igemódosítóként számon tartott elemeket hasonlítottam össze a Történeti magánéleti korpusz, illetve a Magyar nemzeti szövegtár segítségével. Mindkét vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a három kategória között vannak különbségek. A Történeti magánéleti korpuszból nyert, így döntő többségében középmagyar kori adatok alapján mindhárom kategória össze is hasonlítható. Tagadó mondatokban az igekötőkre jellemző a leginkább a megszakított szórend. A második kategória elemei (predikatív vonzatok, köznévi vonzatok, idiómaszerű egységek) egyrészt valamivel nagyobb arányban jelennek meg fordított szórenddel, azaz az ige mögött a tagadó mondatokban, másrészt, ha az ige előtt állnak, akkor sem feltétlenül az igemódosítói pozícióban találhatók, azaz a tagadószó+ige egységet közvetlenül megelőző helyen. A harmadik kategóriára, azaz a névszói-igei állítmányok névszói részére pedig egyrészt még

inkább jellemző az ige mögötti előfordulás, másrészt esetükben van egy harmadik szórendi minta is a tagadó mondatokban.

Természetesen minél több adaton alapul egy vizsgálat, annál megbízhatóbb, és a bővítés lehetőségei a jelen esetben szinte korlátlanok, főként ami az igencsak forrásgazdag közép- és újmagyar kort illeti. A változás folyamatának vizsgálatát a továbbiakban mindenképpen érdemes egyrészt finomhangolni (legalább a megfelelő grammatikai kontextusokat szétválasztani, illetve a későbbiekben megpróbálni különböző nyelvjárási szövegeket is bevonni a vizsgálatba), másrészt a keresési módszer finomításával többféle igemódosítós igét bevonni, harmadrészt pedig a többi igemódosítói típust (elsősorban a névszói-igei állítmányt, valamint a vonzatként megjelenő főnévi igenevet) is megnézni a 19. században. Mindenesetre a fenti ábra, melyben az eltérő kiindulópontról induló, eltérő meredekségű, eléggé egyenes görbék végül találkoznak, megenged egy feltételezést, amelyet a további kutatások során tesztelni lehet. A tagadószó reanalízise az igemódosítók típusától függetlenül történt. A változási folyamat végére viszont – a jelenleg elérhető adatok alapján – úgy tűnik, egy környezetben, a tagadó mondatokban eltűntek a típusok közötti különbségek, ekkor ugyanis immár azonos arányban jelentek meg a különböző típusok az ige mögött. A típusoknak a tagadó mondatokban megfigyelhető egységesülése pedig visszahathatott magára az igemódosítói kategória alakulására egyéb grammatikai környezetekben is.

Hivatkozások

É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 79–178.

É. Kiss Katalin 2014. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss, Katalin (ed): *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax.* Oxford University Press. Oxford. 9–55.

Géra Eleonóra–Szécsi Noémi 2015. *A budapesti úrinő magánélete (1860-1914).* Európa Könyvkiadó. Budapest.

Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In: Kenesei István–É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII: Diakrón mondattani kutatások.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 153–178.

Haader Lea–Korompay Klára 2014. A kódex scriptorai és helyesírásuk. In: *Apor-kódex.* Közzéteszi Haader Lea, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. Székely Nemzeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 61–80.

Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige-igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII: Diakrón mondattani kutatások.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–200.
Kalivoda Ágnes 2016. *A magyar igei komplexumok vizsgálata.* Szakdolgozat. https://github.com/kagnes/hungarian_verbal_complex
Kalivoda Ágnes 2017/kézirat. *Az igekötős igék szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben.*
Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan.* MTA. Budapest.
King, Ruth 2013. Morphosyntactic variation. In: Bayley, Richard–Cameron, Richard–Lucas, Ceil (szerk.): *The Oxford Handbook of Sociolinguistics.* Oxford University Press. Oxford.
Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan.* MTA. Budapest.
Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–528.
Kroch, Anthony 1989. Reflexes of grammar in patterns of language change. ftp://babel.ling.upenn.edu/papers/faculty/tony_kroch/papers/reflexes.pdf
Kroch, Anthony 1994. Morphosyntactic variation. http://www.ling.upenn.edu/~kroch/online-frame.html
Kroch, Anthony S. 2005. Modeling language change and language acquisition. ftp://babel.ling.upenn.edu/papers/faculty/tony_kroch/papers/lsa-forum.pdf
Lightfoot, David 1991. *How to set parameters: Arguments from language change.* MIT Press. Cambridge, Massachusetts.
Lightfoot, David 2006. *How new languages emerge.* CUP. Cambridge.
Molecz Béla 1900. A magyar szórend történeti fejlődése. Budapest.
Novák Attila–Gugán Katalin–Varga Mónika–Dömötör Adrienne, kézirat. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf
Roberts, Ian–Roussou, Anna 2003. *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization.* Cambridge University Press. Cambridge.
Sass Bálint 2017[megjelenés alatt]. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Sinkovics Balázs (szerk): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged.
Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–264.
Szentgyörgyi Rudolf 2014. *Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. Apor-kódex*. Közzéteszi Haader Lea, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. Székely Nemzeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 31–57.

Wacha Balázs 1995. A mondat aktuális tagolása. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*. 121-209.

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
gugan@nytud.hu

A nyelvtani megformálás változásai a kései latinban: esettanulmány és hipotézis

Kiss Sándor

1. Dinamikus szinkrónia

A nyelvi rendszer szinkrón és diakrón megközelítése között hidat verhet az az elképzelés, hogy a változás belső feltételei a rendszer adott állapotában találhatók; a változás lehetőségei a nyelvtörténeti folyamatok révén megvalósulhatnak. Az új alakok és szerkezetek megjelenése nem jár együtt a régiek azonnali törlődésével: a szinkrónia „dinamikus" abban az értelemben, hogy elavuló és újító változatok együtt élnek, azonban más a viszonyuk a különböző kommunikációs helyzetekben érvényes normákhoz (így konnotációjukat tekintve lehetnek pl. szokásosak, feltűnőek, ünnepélyesek vagy bizalmasak). Adott kommunikációs szükséglet kielégítésére a beszélők különböző „megoldások" között választanak, és a nyelvhasználatnak ez a „pluralizmusa" hajlékonyságot biztosít a számukra: az emfázis, az intellektuális kiemelés, a homályos megfogalmazás elkerülésének szándéka, az eufemisztikus törekvés mind elvezethetnek a kifejezés olyan módosításához, amelynek lehetőségét maga a kód tartalmazza. A választások együttesét természetesen értelmezhetjük úgy, mint a nyelv használatának módját, tehát mint stílust, számunkra azonban itt az a lényeges, hogy a különböző változatok együttélése történeti folyamatok eredménye, és meghatározza további történeti folyamatok lehetőségét. Ebben az értelemben egy szinkrón rendszer virtualitások halmaza, amelyek aktualizálódhatnak a diakrón változások során. A dinamikus szinkrónia változékony, az együtt élő jelenségek cserélődnek, és értékük is módosul. Folyamatosan változik a viszony a kódba beépített másodlagos szemantikai különbségeken belül: adott elem vagy kifejezés visszaszoríthatja szinonim vetélytársát, amely így archaikussá válik, majd el is tűnhet, de a győztes formának is adódhat új konkurense. A strukturális viszonyok ilyen átépülése tejességgel nem látható előre, csírája azonban megvan a különböző konnotációval rendelkező párhuzamos kifejezések játékában.

A továbbiakban a fenti fogalmakat a kései (IV.-VIII. század közötti) latin nyelv grammatikájára alkalmazzuk, egyrészt pontosításuk céljából, más-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 111–125.

részt pedig hogy hipotézist állítsunk fel a nyelvtani megformálás változásait megszabó belső és külső tényezőkre nézve. A lejátszódott nyelvtani változások előképét elsősorban a mondattani szinonímia jelenségein keresztül ragadhatjuk meg; esetünkben a kronológiai kiindulópont a latin nyelv ún. klasszikus korszakának szintaxisa lehet. Az időhatárok célszerűen tág kijelölésével úgy láthatjuk, hogy az időszámításunk kezdete körül kialakult és az irodalmi stílusban még néhány évszázadig „klasszikus" mintaként megőrzött nyelvállapot néhány fontos grammatikai vonását kell először felvázolnunk, az egymás mellett létező kvázi-szinonim kifejezések által képviselt másodlagos szemantikai különbségek szempontjából; azt is mondhatnánk, hogy egy referenciális tartalom vagy egy logikai viszonylat különböző „prezentációit" vizsgáljuk az adott korszakban. Arra kell felkészülnünk, hogy a későbbi, „posztklasszikus" nyelvi változások során a lehetséges szintaktikai megoldások együttesén belül eltolódnak a gyakorisági viszonyok és szokásossá válnak addig marginális kifejezésmódok, valamint arra, hogy módosul egy referenciális tartalom vagy logikai viszonylat belső tagolása, miközben addig is működő eszközök jelentéskörüket kitágítva behatolnak valamely szinonima-együttesbe. Ezek az átrendeződések a kiindulópontjai az egymást követő nemzedékek által interiorizált „új nyelvtanoknak", amelyek egy darabig még együtt léteznek a régebbi, eltűnő szintaxissal – miközben a nyelvi rendszer természetesen nem függeszti fel működését, hanem bizonyos értelemben korrigálja önmagát, és alkalmazkodik a kommunikáció szüntelenül változó szükségleteihez és körülményeihez. Mindezen jelenségeknek és folyamatoknak alapvető szocio-lingvisztikai aspektusa, hogy a mindennapi, népi (ún. vulgáris) és a művelt, irodalmias nyelvhasználat közötti különbség a II.-III. századtól kezdve elmélyül, egyrészt az irodalmi nyelv merev hagyományőrzése, másrészt a mindennapi nyelv egyre gyorsabb átalakulása miatt, és feltehető, hogy a VII.-VIII. században a római birodalom helyére lépő új államalakulatokban az irodalmi változat már nem támaszkodott semmiféle „anyanyelvi" alapra; a szövegek szerkesztői és másolói viszont egyre több vonást kölcsönöztek a mindennapi, beszélt nyelvből, és valójában ezek az „újító" formák és megfogalmazások alkotják számunkra a „preromán" – az újlatin nyelvek megjelenését közvetlenül megelőző – fázis ismeretének forrását. A rendelkezésre álló dokumentáció értelmezésében ezeket a körülményeket feltétlenül figyelembe kell vennünk.

A vizsgálat céljaira azokat a grammatikai területeket választottuk ki, amelyek a legnyilvánvalóbban mutatják meg a latin-újlatin változás jellegét, és amelyek egyébként a szintaxis központi szférájához tartoznak: így szó lesz a névszó és az ige morfoszintaxisáról, valamint az egyszerű mondat szórendjéről. Anélkül, hogy el akarnánk dönteni, hogy a bekövetkezett módosulások mennyiben jelentenek tipológiai változást, azt bátran mondhatjuk, hogy bizonyos pontokon – így elsősorban a névszó működésében – néhány évszázad alatt mélyreható átalakulás történt, amely igen tanulságos a mondattani szinonímia működése szempontjából.

2. A névszó morfoszintaxisa

A latin-újlatin átmenet során a mondat nyersanyagát képező lexikai típusok közül – funkcionális szempontból és ezzel összefüggésben az alaktani paradigmák terén – a leglátványosabban a névszó (főnév, melléknév és névmás) kezelése változott meg. Az itt kiindulásul választott „klasszikus" korszakban, tehát időszámításunk kezdete táján a névszók által betöltött mondattani szerepek közül az alany és a tárgy grammatikai esettel, tehát morfológiai úton fejeződött ki, bizonyos egyéb szerepek betöltésére azonban két szinonim eszköz állt rendelkezésre. Ilyen helyzetben volt a részeltetés/juttatás és a (többnyire főnévi csoporton belül működő) birtoklás/részviszony: e két funkciót képviselhette eset is, elöljáró is (ez a megfogalmazásunk annyiban egyszerűsítést jelent, hogy az elöljárókat mindig kíséri valamelyik morfológiai eset, amely azonban jelentését tekintve többnyire redundáns). Szinonim megoldások jellemeznek továbbá egyes határozói szerepeket, amelyek megvalósulhatnak puszta „határozói" esettel (ablatívusszal), de elöljárós kifejezéssel is. A megoldások párhuzamosságára az említett pontokon a klasszikus hagyomány számos példát szolgáltat. Így összevethető *scribit Labieno* 'ír Labienusnak' (Caesar: Bellum Gallicum 5,46,4, elöljáró nélküli datívusszal) és *scripsi ad quaestores urbanos* 'írtam a városi quaestoroknak' (Cicero: Ad Atticum 2,6,2, *ad* elöljáróval és az általa kívánt redundáns tárgyesettel); hasonlóképpen partitívuszi jelentésben *Horum omnium fortissimi sunt Belgae* 'Mindezek közül legbátrabbak a belgák' (Caesar: Bellum Gallicum 1,1,3, a birtoklás/részviszony jelentésű genitívusszal) és *pauci de nostris cadunt* 'kevesen a mieink közül elesnek' (uo. 1,15,2, *de* elöljáróval és redundáns ablatívusszal)[1]. Egyes határozótípusok szerkeszthetők elöljáró nélkül, leginkább ablatívusszal: *summa industria uersamur* 'a legnagyobb szorgalommal tevékenykedünk' (Cicero: Ad Atticum 2,22,3), viszont *cum optima spe dimicare* 'jó reménységgel küzdeni' (uo. 2,14,1) ugyanebben a szövegben az ablatívusz mellett a *cum* '-val/vel' elöljárót is tartalmazza. Az elöljáróval bevezetett és elöljáró nélküli kifejezések párhuzamossága megmarad a posztklasszikus századokban is, miközben a mérleg az előbbiek javára billen, ami együtt jár egyes elöljárók jelentéskörének kitágulásával. Jellegzetes ebből a szempontból a következő szöveghely egy IV. századi útleírásból (Itinerarium Egeriae 36,2[2]): *fatigati de uigiliis et ieiuniis cotidianis lassi* 'fáradtan a virrasztástól és a mindennapos böjtöléstől kimerülten', ahol a két mellérendelt és összevethető jelentésű szintagmából az egyikben található elöljáró, a másikban nem, ugyanakkor a korábban eredetet és eltávolodást jelentő *de* elem immár az ok jelzésére is alkalmas.

A dokumentáció, valamint rekonstrukciós meggondolások alapján fel kell tételeznünk, hogy a posztklasszikus/preromán korban a névszó kezelése eljutott egy olyan szakaszba, ahol egy klasszikus időből örökölt kettősség

[1] Vö. Pinkster 2015: 1009 és 1035.
[2] Kiadta O. Prinz, Heidelberg, [5]1960.

megszűnőben van: sematikus szemléltetéssel az ’ember’ jelentésű főnév paradigmájában (az ún. III. ragozási osztályban) a *hominis* / *homini* / *homine* (egyes számú genitívusz / datívusz / ablatívusz) esetmegkülönböztetéseket felváltja egy *de homine* / *ad hominem* / „különböző elöljárók + *homine*” típusú oppozíció. A ragozás visszaszorulását összekapcsolhatjuk egyéb tényezőkkel és belehelyezhetjük tágabb összefüggésekbe. Egyrészt a latin deklináció rendszerét, ahogyan a klasszikus latinban ismerhetjük, számos morfológiai tökéletlenség jellemezte: az öt eset alaki nyilvántartása csak úgy lehetséges, ha egyúttal figyelembe vesszük a morfológiai osztályokat, mivel a funkciók kifejezése átfedéseket mutat, amelyek osztályonként más-más pontokon lépnek fel. Így pl. az imént idézett funkciók közül az ún. I. osztályban egybeesik az egyes számú genitívusz és a datívusz (*puellă* ’lány’ paradigmájában *puellae*, más alakú ablatívusszal: *puellā*), míg – szintén az egyes számban – a II. osztályú *caballus* ’ló’ genitívusza *caballī*, és a datívusz formája az ablatívuszéval azonos (*caballō*). Másrészt a posztklasszikus időszakban – még a birodalom fennállása alatt – a latin hangrendszerben elkezdődtek és talán nagyjából be is fejeződtek olyan változások, amelyek tönkretettek bizonyos esetmegkülönböztetéseket. A fonetikai átalakulások nyomán az ablatívuszi *puellā* összekeveredett az alanyesettel, amelytől eredetileg a végmagánhangzó időtartamában tért el, de a magánhangzó-időtartam elveszítette fonológiai szerepét; a már kettős szemantikai értékű *caballō* pedig a klasszikus *caballŭm* tárgyesettel lett nagy területeken formailag azonos, az *ō* és *ŭ* egybemosódása és a szóvégi *-m* eltűnése folytán. A deklináció nem egészen „jólformált” volta és a fonológiai rendszer átépülése természetesen nem idegen a morfológiai esetek visszaszorulásától, pontosabban attól a ténytől, hogy a beszélők a felkínált kifejezőeszközök közül a világosabb elöljárós megoldás felé hajlanak, de nem gondolhatunk itt egyszerű ok-okozati viszonyra. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a posztklasszikus/preromán korszak a grammatika számos szférájában előtérbe helyezi az analitikus megoldásokat, ezért nem abszurd az a (már elég régi) elképzelés, hogy bizonyos nyelvtant is érintő fonológiai különbségek azért tűnhettek el könnyebben, mert fölöslegessé váltak az analitikus szerkezetek terjedése miatt (vö. Jungemann 1955: 313).

A névszóragozásnak ez a megrendülése az eddig vizsgált három névszói eset mellett érthető módon befolyásolta az alany és a tárgy kifejezését, tehát azt a két formát, ahol nem álltak rendelkezésre a morfológiai kifejezéssel egyenértékű szintagmák; ráadásul a klasszikus deklináció „zavarai” ezt a két esetet, tehát a nominatívuszt és az akkuzatívuszt is érintették, hiszen pl. a többes számban ezek az öt paradigmatikus osztály közül háromban egybe is estek (az ’ember’ jelentésű főnévhez visszatérve: *homines* jelentése ’emberek’ vagy ’embereket’), és számos főnévnek volt rendhagyó az egyes számú alanyesete (vö. éppen *homo* ’ember’, amely a szó többi alakjától eltérően nem mutatja a *homin-* tövet). A kései latin hangváltozások az alanyeset és a tárgyeset közötti megkülönböztetést az egyes számban is kikezdték, elsősorban a szóvégi *-m* törlődése miatt; a *puella* típusban (I. osztály) ez oda vezetett, hogy a tárgyeseti

forma (*puellam*) azonos lett a *puella* alanyesettel, amely, mint láttuk, már az ablatívusztól sem különbözött. Az újlatin nyelvek, amelyek néhány apró nyomtól eltekintve eltüntették a főnevek és melléknevek deklinációját, általában írásbeliségük megjelenése előtt, de legkésőbb a XIII. században az alany és a tárgy alaki megkülönböztetéséről is lemondtak, és általában a gyakoribb és eredetileg nem rendhagyó tárgyesetet tartották meg egyetlen formaként – a főnév és a melléknév mondattani kezelésében így megszűnt a „felszíni" eset kategóriája, csupán a szám és a nem kategóriája maradt fenn. A tárgyeset választása alanyeset helyett valamennyire a latin előzményekben is látható; idézzük a következő feliratot a császárkori Pannoniából: *Hic quescunt* (= *quiescunt*) *duas matres duas filias* 'itt nyugszik két anya, két leány' (Corpus Inscriptionum Latinarum III 3551), ahol az eredetileg tárgyesetű *duas* és a *filias* alakok a *duae* és *filiae* nominatívuszok helyére lépnek (miközben *matres* a fentebb említett *homines*-hez hasonlóan a klasszikus korban is képviseli mindkét funkciót[3]). Mint látni fogjuk, a kései latinban – az ún. szabad szórend visszaszorulásával – gyakoribbá válik az ige elé helyezett alany, és ez az eljárás az újlatin nyelveket is jellemezni fogja. A szórend tendenciáiban benne rejlett egy helyettesítési lehetőség, amely megkönnyítette a deklináció sokfelől motivált leépülését.

A névszó preromán történetének van egy olyan komponense, amely szorosan összeszövődik az igei szintagmák alakulásával, pontosabban egy szűkebb értelemben vett igei csoport kifejlődésével, és amelyet a személyes névmások és más hozzájuk hasonuló névmási elemek „kliticizálódásának" szoktak nevezni. Az újlatin nyelvekből visszakövetkeztetve azt állapíthatjuk meg, hogy az esetrendszer központi elemeit a nyelv átmentette egy névmási mikroszisztéma formájában, amelynek tagjai fonetikailag redukált alakban az igéhez kapcsolódva mintegy megjeleníthetik a mondat absztrakt szemantikai vázát, akár deiktikus-anaforikus, akár redundáns pronominalizáció esetén. Francia példával az *il le voit* 'ő + őt/azt + látja' szintagmában megtalálható az alanyeset és a tárgyeset folytatása, és a szintagma különféle pragmatikai feltételek fennállása esetén kombinálható főnévvel (pl. *l'homme, il le voit* 'az embert, őt látja'); a nominatívuszi *il* és akkuzatívuszi *le* által illusztrált paradigmában megtaláljuk a datívuszi *lui*, a genitívuszi-partitívuszi *en* és a helyhatározó értékű *y* elemeket. Ezen a ponton egy „új nyelvtan" úgy jön létre, hogy bizonyos fonológiai és szórendi lehetőségek kötöttséggé rögzülnek[4].

[3] Nem lehetetlen, hogy a népnyelvben a *duas, filias* típusú többes számú nominatívusz mindig is létezett (erről és az indoeurópai előzményekről vö. Leumann 1977: 420-421). Tárgyeset az alanyeset helyett mindig is gyakori volt a felkiáltásokban vagy a felsorolásokban (vö. Väänänen 1981: 115-116).

[4] A jelenség latin gyökereit nyomozza Salvi 2004, vö. különösen 124.

3. Az ige morfoszintaxisa

3.1. Egyszerű alak és körülírás

Ami a kései latin igei mondattanban történt módosulásokat illeti, figyelmünk itt is először bizonyos „kettősségekre" irányul: olyan, klasszikus korszakban megtalálható szinonimikus viszonyokra, amelyek a későbbiekben jellegzetesebbé válnak, majd belső szerkezetük átépül, és a szinonim kifejezések egyike el is tűnhet. Az igerendszer több pontján megfigyelhető folyamat, hogy egyes körülírások, amelyeket alkalomszerűen használtak az igei morfológiába integrált „egyszerű" igealakok helyett, gyakoribbak lettek, és lassú grammatikalizálódás során alkalmassá váltak az ige valamely kategóriájának kifejezésére.

3.2. Összetett igealakok

Az egész igei rendszerre ható, régi gyökerű és változó sebességű átalakulás az ún. összetett igealakok kifejlődése és beépülésük az igeidők együttesébe. A latin nyelv örökölte az indoeurópai előzményekből az ún. 'folyamatos' és 'befejezett' (imperfectum / perfectum) igetövek és a belőlük képzett alakegyüttesek közötti megkülönböztetéseket, de nem örökölte az aorisztoszi formákat, amelyek az időviszonyokat e megkülönböztetések nélkül jelölték volna. Ennek folytán a 'befejezettség' jelölése érthető módon összeszövődött a 'múltbeliség'-évl, ami rejtett kétértelműséghez vezetett, elsősorban az „indicativus praesens perfectum" nevű igeidő esetében. Így egy *casam comparauit* fordulat – legegyszerűbb fordításban 'házat szerzett' – lehet 'befejezett' jelentésű (pl. 'megszerezte a házat'), de illeszkedhet egy elbeszélés mondatai közé is. A perfektív értelem világosabb kifejezésére született a *habet casam comparatam* 'birtokol egy megvásárolt házat / van egy megvásárolt háza' körülírás, amely akkor kezdi érinteni az igei tartalmak szerveződését, amikor a nemzedékváltozások során természetes választássá válik a 'befejezett' jelentés – vagy általánosabban a jelennel kapcsolatot tartó múltbeli igei tartalom – közvetítésére. Ekkor az „egyszerű" *comparauit* alak csak a narratív funkciót őrzi meg, a körülírás pedig a grammatikalizáció különböző szakaszain esik át: a segédige és az igenév lehetőleg egymás mellé kerülnek, sorrendjük rögzül, a segédige alakjai fonológiai szempontból redukálódnak, a kifejezés egésze pedig elveszíti eredeti motivációját, és nincs már köze a 'birtoklás' szemantizmusához[5]. A régi egyszerű és az új összetett igeidő közötti „munkamegosztást" jól mutatja a mai spanyol nyelv: *compró* alapértéke narratív, *ha comprado* alapértéke jelennel kapcsolatos múlt. Ezt az eltolódást is belehelyezhetjük a nyelvi változás tágabb kontextusába. Egyrészt a latin imperfectum- és perfectum-tövek viszonya

[5] Erre jellegzetes példa egy VIII.-IX. századi frank törvénykönyvből a *quod donatum habet* 'amennyit adott' szintagma (Pactus Legis Salicae 58,1, kiadta K. A. Eckhardt, Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio I/4/1, Hannover, 1952): a szó szerinti értelmezés, *'amennyi odaadottat birtokol' már nem állná meg a helyét.

morfológiailag bonyolult (pl. a *comparat* 'szerez', *uĕnit* 'jön', *facit* 'csinál' „praesens imperfectum"-oknak *comparauit, uēnit, fēcit* „praesens perfectum"-ok felelnek meg), és ezeket az oppozíciókat a kései latin hangváltozások tovább bonyolították, így az amúgy is terjedő analitikus kifejezésmód kedvezett a körülírt perfectumnak. Ugyanakkor a „'birtokol' + befejezett melléknévi igenév" kapcsolat támaszkodhatott egy mintára: a szenvedő igenemben a perfectumnak már a klasszikus korszakban is csak analitikus kifejezése volt, vagyis pl. a *casam comparauit* aktív szintagmából *casa comparata est* 'a ház meg van szerezve / megszereztetett' passzív szintagma nyerhető. E minta alapján egyébként minden perfectumot jelentő igei kifejezés fog már tartalmazni egy ragozott (segéd)igét, mivel az intranzitív perfectumok, amelyek esetében a 'birtoklás'-sal szerkesztett körülírás nem tudna működni, idomulnak a „'van' + befejezett melléknévi igenév" sémához: így *uēnit* helyett a perfectumi, tehát 'eljött, megjött' jelentésben választható, majd kötelező lesz *uentus* (nőnemben *uenta*) *est* (szó szerint 'meg van jőve'; számos intranzitív ige, amely ragozásában a szenvedő igékhez idomul, itt közelebbi mintául szolgál: *natus est* szó szerinti fordításban 'meg van születve', *mortuus est* 'meg van halva' stb.). A kettős segédigét (*habet* és *est* folytatásait) az újlatin nyelvek egy része megtartja, de – a grammatikalizáció újabb lépéseként – pl. a spanyol az *es venido*-t *ha venido*-ra cseréli. Így az összetett igeidők kialakulásának kiindulópontja egy szemantikailag túlterhelt igei alrendszer – a „perfectum"-nak nevezett alak-együttes – volt, amelynek konkurensei, egyes körülírások a 'befejezettség' szemantikai jegyének hordozójaként periférikus megoldásokból centrális megoldásokká lettek.

Nem érinti az ige alakrendszerét ilyen átfogóan, de a nyelvtani megformálás változását igen világosan példázza a latin jövő idő („futurum imperfectum") sorsa. A jövő kifejezésére a latin nyelv rendelkezett egy imperfectum-tőből képzett igeidővel; ennek a jelennel fennálló oppozícióját szemléltesse *comparat* ~ *comparabit*, ill. egy másik morfológiai típusban *uĕnit* ~ *uĕniet*. Pszicholingvisztikai megfontolások alapján érthetőnek tarthatjuk, hogy ezt az egyszerű kifejezést egy sor körülírás övezte, amelyek az „idő" elképzeléséhez modális – deontikus és potenciális – képzeteket társítottak. Így a *possum* 'képes vagyok' vagy a már említett *habeo* 'birtokolok' → 'teendőként birtokolok' → 'szükséges nekem' igék főnévi igenévhez kapcsolva sokszor tették fölöslegessé a jövő idő használatát[6]. A posztklasszikus korszak szövege-

[6] Egy példa Cicerónak fivéréhez intézett leveléből, aki egy római tartomány helytartója, és Cicero szerint meg kell győznie alattvalóit a rómaiaknak fizetett adó hasznosságáról: *Quod si genus ipsum et nomen publicani non iniquo animo sustinebunt, poterunt iis* […] *reliqua uideri mitiora; possunt in pactionibus faciendis non legem spectare censoriam* […] *potes etiam tu id facere, quod et fecisti egregie et facis* 'Mert ha az adóbérlet intézményét és elnevezését békétlenség nélkül el fogják viselni, […] egyéb dolgok már enyhébbnek tűnhetnek majd a számukra; a megkötendő egyezségekben sem valami cenzori törvényt láthatnak, […] te is teheted azt, amit már eddig kiválóan tettél és teszel' (Ad Quintum fratrem 1,1,35). A mondat elején a *sustinebunt* 'el fogják viselni' jövő idő mellett a lehetőségre utaló ige is jövő időbe kerül (*poterunt uideri* 'tűnhetnek

iben a szintetikus jövő idő mindenesetre ritkábbá válik; minden bizonnyal ez volt az a periódus, amikor a beszélők választása egyértelműen a körülírt változatok felé tolódott el. Ami a jelenség tágabb kontextusát illeti, az analitikus szerkesztés keresése mellett nagy súllyal esik a latba legalább egy hangváltozás: intervokális helyzetben eltűnt a *b* és *w* fonémák közötti különbség, ami tönkretette a jövő idejű *comparabit* és a perfectumi *comparauit* közötti oppozíciót. A latin egyszerű jövő idő folytatása már a legelső újlatin szövegekből is hiányzik: a nyelvterület legnagyobb részén a „főnévi igenév + *habet*" körülírás grammatikalizálódott (*comparare habet* > spanyol *comprará*, ismét egy szóvá alakulva). A középkori újlatin – sőt esetleg már a kései latin – dokumentáció azt mutatja, hogy ez a körülírás elég gyorsan átváltozott egyszerű igeidővé, nem meglepő viszont, hogy az újlatin nyelvekben ennek az új jövő időnek ismét konkurensei támadnak (elsősorban a „'megy' + főnévi igenév" típusú körülírás, esetleg elöljáróval kibővítve: spanyol *va a comprar*).

3.3. Igenem

A klasszikus latin igeragozás lehetőséget nyújtott az alany két szemantikai értelmezésének megkülönböztetésére: absztrakt esetmegjelölésekkel élve mondhatjuk, hogy a „cselekvő" alakok az alanyt 'ágens'-ként, a „szenvedő" alakok pedig 'objektum'-ként mutatják be. Ezt a *mouet* 'mozgat (vmit)' ~ *mouetur* '(vmi által) mozgatva van, mozog' oppozíciót, ahol a szenvedő formák általában morfológiailag deriváltnak, „jelöltnek" mutatkoznak, általánosabban úgy is értelmezhetjük, mint egy intranzitivációs[7] eljárás megnyilvánulását: az ige két argumentumúból egy argumentumúvá válik, tehát tárgy beiktatása lehetetlen. Ennek a szemantikai átalakításnak azonban a klasszikus nyelvben két másik alapvető eszköze is volt: az aktív ige használata intranzitív jelentéssel (*terra mouet* 'a föld mozog' *terra mouetur* helyett, bizonyos igéknél, ahol az aktív ige nem kívánja meg a tárgyat) és visszaható ige használata olyan kifejezésekben, ahol az alany és a tárgy jelentése már nem különül el (*se mouet* 'önmagát mozgatja' → 'mozog', pl. *homo* 'ember', *equitatus* 'lovasság'). A szintetikus passzívumnak ez a két vetélytársa a kései latin szövegekben már igen gyakori; tartalék eszközök voltak egy olyan pillanatban, amikor valamilyen okból a hagyományos szenvedő ige visszaszorult, ill. ennek visszaszorulását maguk is előmozdították. Így a *mouet* 'mozog' típus mintájára az olyan igék, amelyeknek szemantikai struktúrája nem írja elő 'ágens' és 'objektum' megkülönböztetését (ellentétben, mondjuk, az *amare* 'szeretni' vagy *audire* 'hallani' igékkel), megfelelő kontextusban egyetlen argumentummal is beérik, tehát *dirigere*[8]

majd'), a mondat folytatásában azonban ennek az igének a jövő ideje megtakarítható, és *possunt spectare* 'láthatnak', *potes facere* 'teheted' jelen időben maradnak, bár a jövőre utalnak.

[7] Erről a fogalomról ld. Cranmer (1976).

[8] Vö. sok más példa között egy VII. századi frank krónikában *Chlodoueus rex post Gundobadum dirigit* 'Chlodoveus király Gundobadus nyomába ered' (Fredegarius 3,22, p. 102,10, kiadta B.

'irányítani' vagy 'irányulni', *iungere* 'kapcsolni' vagy 'kapcsolódni' stb. – nyelvtani tárgy szükségtelen volna. Ugyanezek az igék, mint láttuk, a visszaható névmás révén is képesek intranzitív használatba lépni; a visszaható igék köre a kései latinban szintén kibővül[9]. A szintetikus szenvedő ige még része a kora-középkori latin írásbeliségnek, de nem jelenik már meg az újlatin szövegekben.

A klasszikus latin korszakban a szenvedő ige nyelvi rendszeren belüli helyzetét két további tényező határozta meg. Egyrészt, mint fentebb szó esett róla, a passzív „ragozás" aszimmetrikus volt, mivel a „szenvedő" érték jelölése csak az imperfectum-alakokban történt pusztán morfológiai eszközökkel (*comparat* 'szerez' ~ *comparatur* 'szereztetik'[10]); a perfectum ezzel szemben „(alany +) befejezett melléknévi igenév + kopula" formában jelenik meg, viszonylag szabad szórenddel és más elemek közbeiktatásának lehetőségével (*comparauit* 'megszerzett' ~ *X. comparatus*[11] *est* 'meg van szerezve'). Mármost a körülírásban szereplő igenév nem volt mindig ténylegesen 'befejezett' jelentésű, vagyis nem utalt mindig előző történésre úgy, mint az itt használt példában. Állapotot jelző igék esetében a szintetikus és az analitikus passzívum lehetnek közel azonos jelentésűek: egy olyan mondat, mint *Gallia est omnis diuisa in partes tres* 'Egész Gallia három részre oszlik' (Caesar: Bellum Gallicum 1,1,1) tartalmazhatna az *est diuisa* 'fel van osztva' kopulás körülírás helyett *diuiditur*-t is – mindkettő intranzitivációnak vetné alá az aktív-tranzitív *diuidit* 'feloszt' formát. A kései latin szövegek jól mutatják azt a folyamatot, melynek során az analitikus passzívum a cselekvést/történést jelző igetípusban is elfoglalja a szintetikus igealakok helyét; egyenértékűségüket sok szöveg igazolja[12]. A másik sajátos tényező, amellyel számolnunk kell a klasszikus latin szenvedő ige leírásakor, rejtettebb, azonban szintén egyfajta kettősségben áll, és ismét rávilágít a beszélők egy olyan választási preferenciájára, amely visszaszorította a szintetikus szenvedő ige használatát, sőt magát a szenvedő szerkezetet sokszor más típusú intranzitivációval váltotta fel. A kettősség ebben az esetben a szenvedő ige mellé rendelhető külső ágens lehetőségét érinti. Egy

Krusch, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merouingicarum II, Hannover, 1888). Jellemző újlatin folytatás *iungere* > olasz *giungere* 'megérkezni'.

[9] A *facere* 'csinálni' igéből *se facere* 'lenni, válni' (gyakori fordulat egy már idézett IV. századi útibeszámolóban): *At ubi autem sexta hora se fecerit* 'De mihelyt [napkeltétől számítva] hat óra lett' (Itinerarium Egeriae 37,4).

[10] „Szó szerinti" fordítás, csupán a morfológiai eljárás érzékeltetésére.

[11] Az alannyal nem- és számbeli egyeztetés szükséges.

[12] Egy V. századi hispániai krónikából idézünk olyan példát, ahol két párhuzamos eseményt ugyanazzal a nyelvtani szerkezettel adnak vissza, miközben a szintetikus passzívumot mintegy véletlenül felváltja az analitikus megoldás: *Maximus tyrannus occiditur per Theodosium* [...] *et eodem tempore* [...] *per Aruagastem comitem filius Maximi* [...] *extinctus est* [szó szerinti fordításban:] 'Maximus trónbitorló megöletik Theodosius által […] és ugyanabban az időben […] Arvagastes gróf által Maximus fia […] elpusztíttatik' (Hydatius krónikája 17, kiadta Th. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi XI, Berlin, 1894). Az *occiditur* forma egyenértékű volna itt *occisus est*-tel és fordítva *extinctus est* az egyszerű *extinguitur* alakkal.

passzív szerkezet természetesen megjeleníthet egy ilyen külső ágenst vagy fenntarthat számára egy kitöltetlen helyet: a 'szerezni' igét alkalmazó példatárunkat a *homo* ágenssel kiegészítve mondhatjuk, hogy a *casa comparatur* 'a ház megszereztetik' szerkezetbe beilleszthető *ab homine* (szó szerinti fordítással 'az ember által'), bár beillesztése nem kötelező; az 'ágens' felszíni megjelenése a passzív szerkezetben ablatívusz ('humán' szemantikai jegy esetén *a*/*ab* elöljáróval; később alkalmazzák a *per* elöljárót, mint az előző jegyzetben idézett posztklasszikus példában). Itt természetesen az aktív ~ passzív szerkezetek közötti mondattani szinonímiával van dolgunk (a *homo casam comparat* szerkesztésben az ágens felszíni megjelenése nominatívusz = alany). A latin szenvedő igét azonban gyakran használják 'folyamat/történés' jelentéssel, és ilyenkor valamely ágens beiktatása a jelentést torzítaná: *celeriter fortuna mutatur* 'a (hadi)szerencse gyorsan megváltozik' (Caesar: Bellum Ciuile 1,59,1) nem nyújt az ágens számára kitöltendő helyet; a *mutat* 'megváltoztat' passzívum által történő intranzitiválására éppen azért került sor, hogy az ágenst ki lehessen kerülni. Ebben a szerepben a szintetikus szenvedő igét mindinkább felváltotta a vele régóta vetélkedő visszaható szerkesztés, tehát az ágensre nem hivatkozó *mutatur* helyett *se mutat* kapcsolatot várhatunk[13] – ez megalapozza az újlatin nyelvekből ismert „tárgyatlanító" típusú visszaható igét (amely tehát valójában nem visszaható értelmű): spanyol *mudar* ~ *mudarse*; olasz *mutare* ~ *mutarsi*. A 'folyamat/történés' ágensre nem hivatkozó kifejezése így megfelelően eltávolodott az ágensre hivatkozó szenvedő igétől és a perfectum jelölésétől is – mindkét szerepben az újonnan elterjedt körülírt passzívum jelenik meg, és a *se mutat* ~ *mutatus est* szembenállás az itt vázolt értékekkel máig alapját képezi a nem-aktív igenem tagolódásának az újlatin nyelvekben. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az igenem belső szerkezetében történt kései latin/preromán eltolódások során a beszélők a rendszerben rejlő lehetőségek kihasználásával igyekeztek kiigazítani egyes aszimmetriákat, miközben az ige alakegyütteséből eltüntették a klasszikus korszakban még jelentős funkcionális terhet viselő szintetikus passzívumot.

3.4. Modális értékek

Az igeidők és az igenemek rendszeréhez hasonlóan a latin igemód kora-középkori változásainak előtörténetében is felfedezhetők a klasszikus nyelvhasználatnak bizonyos kísérletei, amelyek mintegy kibontakoztak a nagy preromán átalakulás idején és elvezettek a módhasználatban egy részlegesen „új nyelvtanhoz". Ezen a meglehetősen szövevényes terepen – ahol a főmondati és a

[13] A már idézett *se facere* fordulathoz idézzük még egy VI. századi krónikából: *insula magna* […] *lateribus pandis, per longum ducta concludens se* 'nagy sziget […] befelé görbülő oldalakkal hosszan elnyúlva záródván' (Iordanes: Getica 16, kiadta Th. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi V/1, Berlin, 1882; ford. Kiss Magdolna et al., Budapest, L'Harmattan, 2004). A *concludens se* kifejezés visszaható névmással ellátott folyamatos melléknévi igenév (szó szerint 'magát lezárva') egy *se concludere* 'lezárulni' ige létére utal.

mellékmondati szabályrendszer között a klasszikus nyelvállapotban számos ellentmondás feszült – a modális értékek formai képviselete sok tekintetben megváltozott; az átalakulások összefüggnek a latin „coniunctivus" (ún. kötőmód) sajátos jelentésstruktúrájával. Az igeformáknak ez a részhalmaza – amely nevét mellékmondati szerepköréről kapta – különféle szabályok révén és gyakran a kontextusra támaszkodva jelölhette a „valóságként felfogott" (indicativusi) tartalmaktól különböző modális tartalmakat, tehát elvileg formai megkülönböztetés nélkül a 'szükségesség'-et és a 'lehetőség'-et. A kötőmód ún. idői (négy alakegyüttes) részben valóban időviszonyokat fejeztek ki, részben pedig egy '+megvalósítható' ~ '–megvalósítható' szembenállást, azonban – érthető pragmatikai okoknál fogva – közülük csak kettőnek volt markáns és a használatok túlnyomó részében érvényesülő jelentése: a „praesens imperfectum coniunctivi" a jelenbeli szükségességet, a „praeteritum perfectum coniunctivi" a múltban meg nem valósult lehetőséget jelölte (*faciat* 'csináljon', *fecisset* 'csinált volna'). Történeti szempontból két alapvető mozzanatot szeretnénk itt kiemelni. Egyrészt a latin-újlatin átmenet során valóban ez a két igeidő bizonyult „életképesnek", míg a másik kettő többé-kevésbé elsorvadt; másrészt viszont – részben a veszteségek pótlására – a 'lehetőség' szférája újjászerveződött. E folyamatnak döntő eleme volt a kijelentő mód bizonyos időinek felruházása 'lehetőség'-értékekkel és így behatolásuk a feltételes mondatokba. Klasszikus latin előzmény itt a 'valóság' és a 'lehetőség' közötti határ alkalomszerű átlépése. Elsősorban a kijelentő mód folyamatos múltja (praeteritum imperfectum indicativi) jelölhetett tervbe vett vagy valószínű cselekvéseket és eseményeket, amelyek azonban mégsem következtek be, a *iam faciebat, sed* 'már csinálta (volna), de' séma szerint – itt a kijelentő módhoz tartozó *faciebat* alak azért állhat a kötőmódbeli *fecisset* helyett, mert folyamatos aspektusa ugyanúgy utal a megvalósulás hiányára. Hasonló áttétellel hipotetikus jelentést vehetett fel a „praeteritum perfectum indicativi" (múltból nézett múlt), mint a következő levélrészletben: *Praeclare uiceramus, nisi* […] *Lepidus recepisset Antonium* 'Fényesen győztünk volna, ha Lepidus be nem fogadja Antoniust' (Cicero: Ad familiares 12,10,3; a szerkesztés lehetett volna párhuzamos is: *uicissemus* […] *recepisset*, „praeteritum perfectum coniunctivi"-val a fő- és mellékmondatban).

Az indicativusi idők hipotetikus értékű használata gyakoribbá válik a kései latinban, legfontosabb kiterjesztésük azonban ebben az irányban egy körülírás lesz, amely az újlatin nyelvek feltételes módjának előzménye. A klasszikus coniunctivus túlterheltsége részben indokolja az új fejleményt, a kivitelezés azonban úgy történik, hogy az új alakulat strukturális rokonságot mutat a jövő idő helyébe lépő „főnévi ige + *habet*" körülírással. A fentebb tárgyalt *comparare habet* összetétel mellett ugyanis kialakult egy múltbeli változat, amelyben *habet* helyett *habebat*, tehát a folyamatos múlt[14] szerepel; a

[14] A nyelvterület egy részén a befejezett múlt (*habuit*).

körülírás jelentése először ’múltból nézett jövő’ majd ’múltbeli szükségesség/ lehetőség’, kontextusa azonban egyre gyakrabban feltételes mellékmondat lesz (*comparare habebat si*… ’(az volt a helyzet, hogy) majd szerez / szereznie kell / szerezhet, ha…’). Az *exire habebamus* ’ki kellett mennünk’ (Itinerarium Egeriae 4,5) típusú fordulat vezet majd el tehát egy új igemódhoz, amely eredetében és újlatin morfológiájában szolidáris a jövő idővel (spanyol jövő idejű *comprará* ~ feltételes *compraría*)[15].

4. Megjegyzések az egyszerű mondat szórendjéről

A klasszikus kori latin és a korai újlatin nyelvek a mondatbeli funkciók lineáris elrendezése tekintetében meglehetősen távol vannak egymástól. A klasszikus latinban a fő mondatalkotók sorrendje nem határoz meg szintaktikai funkciókat (a morfológiai eszközök és az egyeztetési szabályok erre elegendőnek látszanak), és az elrendezésben inkább statisztikailag mérhető tendenciákat állapíthatunk meg; ezzel szemben az újlatin nyelvek már dokumentációjuk kezdetén szabályozottabb elrendezést mutatnak, amelynek egyik (a középkori nyelvhasználatra jellemző) alapvonása, hogy az ige a mondat második pozícióját törekszik elfoglalni. Az ige előtti helyet az alany vagy valamilyen kiindulópontul szolgáló (topikalizált vagy fokalizált) elem töltötte be; ha ez nem az alany volt, akkor az alany az igét követő pozícióba került. Fel kell tételeznünk, hogy az új szabályozás a kései latin/preromán korszakban alakult ki, azonban a dokumentáció a beszélt nyelv változásait itt is csak áttételesen közvetíti. Az itt minket érdeklő szempontból azt a kérdést kell felvetnünk, hogy a klasszikus latin szórendben fellelhető „prezentációs” változatok mennyiben készítették elő a későbbi szabályszerűségeket, és hogyan képzelhető el a mondatelrendezésben a latin-újlatin átmenet.

A kései latin szöveganyag alapján azt mondhatjuk, hogy a nyelv irodalmias, a klasszikus retorikai iskolázottságtól még valamennyire befolyásolt változata részben fenntartja a hagyományos (S)OV szórendet[16]. Az ige mondatvégre helyezése valóban a klasszikus elrendezés alapvető tendenciájának látszik (vö. Spevak 2010:2); egy tipikus példa: *Ariouistus ad postulata Caesaris pauca respondit* ’Ariovistus Caesar követeléseire keveset válaszolt’ (Caesar: Bellum Gallicum 1,44,1). Hasonló szórendet idézhetünk a IV. századból: *Locus autem ipse satis gratus est, nam et pars quedam fluminis Nili ibi currit* ’Maga a hely pedig elég kellemes, ugyanis a Nílus folyó egy része ott folyik’ (Itinerarium Egeriae 7,8). A klasszikus latin ún. szabad szórendjéből adódott, hogy az elrendezés jelölhette a mondat kommunikatív perspektíváját, így egy előre-helyezett téma vagy egy hátrahelyezett réma módosíthatta az alapszórendet: *His Caesar ita respondit* ’Ezekre [a szavakra] Caesar így válaszolt’ (Caesar: Bellum Gallicum 1,14,1), alany előtti anaforikus bővítménnyel; *Erant omnino itinera*

[15] Ezekről a kérdésekről a preromán változások szempontjából ld. részletesebben Kiss 2000.

[16] A jelölés egyszerűsége kedvéért az „O” itt tárgyi és határozói komponensekre együttesen vonatkozik.

duo, quibus itineribus domo exire possent 'Összesen két út volt, amely utakon hazájukból el tudtak távozni' (uo. 1,6,1), réma szerepű alannyal a főmondat végén. Ezek a hajlékonyságot biztosító lehetőségek fennmaradnak, azonban a kései szövegekben az ige sokszor előre mozdul olyankor is, amikor az utána következő bővítmény nem hoz jelentős újdonságot, és inkább magának az igének tulajdoníthatnánk réma-szerepet. Az ige ily módon általában közeledik az alanyhoz, amely a mondat kezdeti szakaszában szokott elhelyezkedni. A tendencia posztklasszikus irodalmi szövegekben is megtalálható: *Tumor enim meus refugiebat modum eius et acies mea non penetrabat interiora eius* 'Gőgöm ugyanis elfordult [a szentírás] fogalmazási módjától és elmém nem hatolt be annak belsejébe' (Augustinus: Confessiones 3,9), és gyakori a beszélt nyelvhez közelebb álló Itinerarium Egeriae-ben: *tu promiseras nobis, ne aliquis hostium ingrederetur ciuitatem istam, et ecce nunc Persae inpugnant nos* 'te megígérted nekünk, hogy semmilyen ellenség nem fog betörni ebbe a városba, és lám, most a perzsák megtámadnak minket' (19,9). Az idézett példák elmozdulást jeleznek az (S)OV képlettől az (S)VO képlet felé; abban a mondattípusban azonban, ahol az alany kapja a réma szerepét, (O)VS lesz a szokásos elrendezés – ilyenkor egyébként az ige előtti pozíciót gyakran tölti be az előző kontextusra visszautaló téma vagy egy térbeli/időbeli keretet kijelölő szintagma: *Ibi denuo dicitur unus psalmus et fit oratio*, szó szerinti fordításban 'Ott újból mondatik egy zsoltár és történik ima' (Itinerarium Egeriae 24,11). A koraközépkori krónikákban egyes sematikus felsorolásokban a „bővítmény + VS" szórend mintegy rituális jelleget ölt: *Constantinopolitanae ecclesiae depulso Nestorio praesidet episcopus Flauianus* 'a konstantinápolyi egyházat Nestorius elűzése után igazgatja Flavianus püspök' (Hydatius 127). Az a benyomásunk támadhat, hogy a névszói és igei körülírások gyakoribbá válása nyomán a beszélők mondataikban arra törekedtek, hogy minél hamarabb kifejezzék az igei állítmányt és ezáltal világosabbá tegyék a szintaktikai viszonyokat; az ige mozgását az első pozícióban álló topikalizált elem állította meg. Mint mondtuk, az újlatin nyelvekben ez a tendencia kiteljesedett, és középkori periódusukban több-kevesebb ingadozással érvényesült[17]. Fentebb láttuk, hogy a mondat élén álló ige játszhatja a réma bevezetőjének szerepét (*Erant omnino itinera duo*…); innen kiindulva az újlatin nyelvek kifejleszthettek olyan szerkesztéseket, ahol egy rémát bevezető igei kifejezés 3. személyben rögzült, legtöbbször 'létezés'

[17] Illusztrációként idézzük egy XIII. századi francia elbeszélő szöveg néhány mondatát: *En ce chastel manoit une dame* […] *Celle damoiselle estoit de merveilleuse biauté. Et pour la grant biauté de lui l'avoit amee Brunor le Noir* […] *Cil estoit bien un des meilleurs chevaliers del monde. Il amoit la damoiselle de si grant amor* […] 'Ebben a kastélyban lakott egy úrnő […] Ez a hölgy csodálatos szépségű volt. És az ő nagy szépségéért szerette őt a Fekete Brunor […] Ez a világ egyik legjobb lovagja volt. Szerette a hölgyet oly nagy szerelemmel […]' (Le Roman de Tristan en prose: Les deux captivités de Tristan 109, kiadta J. Blanchard, Paris, Klincksieck, 1976). Az alany első pozícióban áll az ige előtt (*celle damoiselle, cil, il*), kivéve azokat a mondatokat, amelyek visszautalást tartalmazó témával kezdődnek (*en ce chastel* → alany: *une dame*; *pour la grant biauté de lui* → alany: *Brunor le Noir*).

kifejezésére. Az ilyen „személytelen” igehasználat előképét már a posztklasszikus latinban megtaláljuk: *Habebat autem de eo loco ad montem Dei forsitan quattuor milia* ’Volt pedig attól a helytől az Isten hegyéig talán négyezer [ti. lépés]’ (Itinerarium Egeriae 1,2). A *habere* ’birtokolni’ ige, amely az alany lehetőségének kizárásával itt eredetileg tárgyat kapcsol magához, egy ’ott’ jelentésű határozószóval összekapcsolódva megtartja ezt a szerepet a spanyol *hay*, francia *y a* (később *il y a*) mondatbevezetőkben.

5. Következtetés: a változás lehetősége és valósága

A fenti megjegyzésekkel konkrétabbá akartuk tenni azt az evidenciát, hogy a nyelvi változás lehetőségei adott pillanatban bele vannak írva magába a rendszerbe, a változás valósága azonban többféle októl függhet. Az itt röviden bemutatott jelenségek arra engednek következtetni, hogy a latin nyelv klasszikus, sőt esetleg már preklasszikus korszakában a beszélők különböző grammatikai viszonyok kifejezésekor választhattak pusztán morfológiai és a viszonyt explicitáló körülírt kifejezések között; ez utóbbiak választásának valószínűsége a posztklasszikus időszakban megnőtt. A különböző területeken végbement változások bizonyos mértékig összefüggnek – ez különösen nyilvánvaló az analitikus passzívum és az összetett igeidők, valamint a jövő idő és a feltételes mód közötti kapcsolat esetében. Ugyanakkor a beszélők igyekeztek egyes szemantikai terheléseket egyenletesebben elosztani: ez történt az ágens nélküli nem-aktív igék „visszaható” típusú kifejezésekor, valamint a ’szükségesség’ és a ’lehetőség’ modális értékeinek pontosabb megkülönböztetésekor.

Ezeken a rendszeren belüli tényeken túl a kérdésnek van egy szociolingvisztikai vagy, mondhatnánk általánosabban, külső nyelvtörténeti oldala. A változások megvalósulását természetesen az egymást követő nemzedékek nyelvhasználati különbségeiként képzelhetjük el, azonban a beszélők csoportjai között másféle különbségek is vannak; elsősorban az újításra fogékonyabb rétegek beszédmódja tér el a hagyományőrző, archaikusabb szokásoktól. A latin–újlatin átmenet során a nyelvi változást meggyorsíthatták a politikai-társadalmi átalakulások, a régebbi normákat őrző réteg elvékonyodása, az írásbeliség zavarai; számot kell vetnünk ezenkívül a latinul nem tudó új hódítók gyors nyelvi asszimilációjával (valamennyire a latin nyelvre gyakorolt hatásukkal is), a viszonylag homogén latin nyelv széttagolódásával, a lakosság egyes rétegeinek vándorlásával és a latin nyelvet használó közösségek erősen heterogén voltával[18]. Ezek a nyelven kívüli körülmények oda vezethettek, hogy a sikeres kommunikációnak feltétele lett a nagyobb redundancia és könnyebben áttekinthető, a nyelvi üzenet egyértelmű dekódolását elősegítő szintagmatikai sorok szerkesztése.

[18] A kései latin nyelv használatának külső körülményeiről összefoglalóan ld. Herman 2003: 93-94. Az ún. szociolingvisztikai variációról mint a nyelvi változás feltételéről ld. Weinreich–Labov–Herzog 1968, különösen 188.

Hivatkozások

Cranmer, David J. 1976. *Derived Intransitivity: a Contrastive Analysis of Certain Reflexive Verbs in German, Russian and English*. Niemeyer. Tübingen.

Herman József 2003. *A vulgáris latin*. Tinta. Budapest.

Jungemann, Fredrick H. 1955. *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*. Gredos. Madrid.

Kiss Sándor 2000. Fonctions et structures du subjonctif: leur évolution du latin tardif aux langues romanes. In: *Actes du XXIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. II. Niemeyer. Tübingen. 235-239.

Leumann, Manu 1977. *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck. München.

Pinkster, Harm 2015. *The Oxford Latin Syntax I: The Simple Clause*. Oxford University Press. Oxford.

Salvi, Giampaolo 2004. *La formazione della struttura di frase romanza*. Niemeyer. Tübingen.

Spevak, Olga 2010. *Constituent Order in Classical Latin Prose*. Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.

Väänänen, Veikko 1981. *Introduction au latin vulgaire*. Klincksieck. Paris.

Weinreich, Uriel–Labov, William–Herzog, Marvin I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, W. P.–Malkiel, Yakov (eds.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press. Austin–London. 95-195.

Kiss Sándor
Debreceni Egyetem BTK
Francia Tanszék
kiss.sandor@arts.unideb.hu

Még egyszer a *-stul/-stül* toldalékról egy manysi grammatikalizációs folyamat tükrében

Sipőcz Katalin

1. Bevezetés

Írásomban a *-stul/-stül* szociatívusz toldalék eredetével kapcsolatban mutatok be egy olyan magyarázatot, mely eltér a ma leginkább elfogadottnak tekintett nyelvtörténeti álláspontól. Feltételezésem szerint a *-stul/-stül* az *-s* melléknévképzőből és a *tele* szavunk ősmagyarkori alakjából grammatikalizálódott elemekből keletkezett. Ezt az elgondolást arra alapozom, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelvében, a manysiban is ugyanilyen mintát mutat a szociatívuszi jelentés kifejezése: a manysi *tāɣəl* 'tele' szó a főnév posszesszív melléknévképzős alakjához kapcsolódik.

Írásomban először a *-stul/-stül* keletkezésének magyarázatait mutatom be, majd ezt követően pedig azt, hogy a szociatívuszi funkció hogyan fejeződik ki a manysiban. Ezután megvizsgálom a 'tele' szó grammatikalizálódását a finnugor nyelvekben, s a bemutatott nyelvi adatok alapján a magyar *-stul/-stül* eredetének újfajta magyarázati lehetőségét vetem fel.

2. A *-stul/-stül* eredete a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban

2.1. A *-stul/-stül* szuffixum[1] funkciója a komitatívuszéval rokon, az alaptag és a szociatívuszi bővítmény – többnyire szokásosnak tekinthető – összetartozását fejezi ki: *(valaki) barátnőstül = (valaki a) barátnőjével együtt, ruhástul = ruhával együtt (azt felvéve), koronástul = koronával a fején*. A végződés nem kapcsolódhat számnévhez, névmáshoz, tulajdonnévhez, jelentéstani okok miatt a főnevek korlátozott csoportjához járulhat (pl. **Jánosostul, *szépségestül, *tanulásostul* stb.). Inflexiós morféma sem előtte, sem utána nem állhat,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 126–136.

[1] Jelen írásnak nem célja annak vizsgálata, hogy a *-stul/-stül* inflexiós vagy derivációs toldaléknak tekintendő-e.

szóalakzáró morféma. A *-val/-vel* komitatívusszal ellentétben a *-stul/-stül*-nek nincs instrumentáliszi funkciója. Jól szemlélteti ezt az alábbi mondatpár: *A betörő autóval távozott. / A betörő autóstul távozott.*

Mivel a szuffixumnak meglehetősen speciális funkciója van, nem meglepő, hogy sok nyelvben nem található (pontosan) hasonló jelentésű morféma, de természetesen a magyar mellett más nyelvekben is fellelhető közel azonos funkciójú elem. Például a finnben a *-ne* ragnak van hasonló szerepe. A magyarhoz hasonlóan speciális jelentése van, nem ugyanaz, mint az általánosabb használatú *kanssa* társhatározói névutóé (1), mert a névutóval szemben a komitatívuszi funkció mellett egyfajta összetartozást is jelöl. Viszont a magyarral ellentétben, a finn ragnak lehet instrumentáliszi jelentése is (2).

(1) *Tuomioja ei* ***kollegoineen*** *aio käydä sisien* ***kanssa*** *suoria neuvotteluja Filippiinien hallituksen ohitse.*
'Tuomioja és **társai (SOC)** nem akarnak tárgyalni közvetlenül a **gerillákkal (PP)** a fülöp szigeteki kormány háta mögött.'
(Sirola 2008: 119)

(2) *Älä tahri seiniä* ***likaisine sorminesi****!*
'Ne koszold össze a falat a **piszkos ujjaiddal (SOC)**!'[2]

A nganaszanban szintén használatos szociatívusz rag, s hasonlóan a magyarhoz és finnhez, a rag mellett általánosabb, komitatívuszi szerepű morféma is létezik, vö.:

(3) *Бәньде мыәзәсәбтә мисизәмә, таасәбтә мисизәмә.*
bən'd'ə ***miəðə-səbtə*** *mi-s'iðə-mə* ***taa-səbtə*** *mi-s'iðə-mə*
egész[ACC.SG] **karaván-SOC** ad-FUT-1SG.O **rén-SOC** ad-FUT-1SG.O
'Odaadom rénestül, odaadom karavánostul.'
(JSM_090809_Life_nar.109)[3]

Számos nyelvben pedig nem használatos szociatívuszi szuffixum, egyéb – főképpen lexikális – eszközök fejezik ki ezt a tartalmat, vö. például angol *He ate the whole fish, bones* ***and all***. 'Megette az egész halat szálkástul, mindenestül.'

2.2. A nyelvtörténeti szakirodalom a szociatívuszi toldalékot az *-st* és az *-ul/-ül* elemek kapcsolatának tartja (Korompay 1992: 365, Sárosi 2003: 370). „Raghalmozással keletkezett ebben a korszakban (az ómagyar korban S.K.) a *-stul/-stül*

[2] https://fi.wikipedia.org/wiki/Komitatiivi (2017.04.15.)
[3] Wagner-Nagy Beáta, Gusev Valentin, Brykina Maria, Szeverényi Sándor: *Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC): Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora*. Version 0.1 http://hdl.handle.net/11022/0000-0001-B36C-C.

társhatározórag. Összetevői az *-(s)t* módhatározórag (mely maga is összetett toldalék: az *-s* melléknévképzőből és az itt módhatározóként szereplő alapnyelvi *-t* ragból áll …. és az *-ul/-ül* módhatározó." (Sárosi 2003: 370)

Legbehatóbban a rag történetével Berrár Jolán foglalkozott (1957). A kódexbeli előfordulásokat vizsgálva megállapította, hogy a toldalék leggyakrabban a *mindenestülfogva* szerkezetben (összetételben) fordult elő 'egészen, teljesen' jelentéssel. Mellette a hasonló jelentésű, rövidebb *mindenestül* alak is megtalálható a forrásokban, de erre kevesebb adat van. Mód- és állapothatározóként azt fejezte ki, hogy a cselekvés az alany vagy a tárgy egészére kiterjed, teljes mértékben végbemegy. A *mindenestülfogva* forma *fogva* eleme az eredeti, 'egészen' jelentésének megváltozásával és névutóvá válásával eltűnt ebből a használatból. A *minden* 'totus' > 'omnis' jelentésváltozásával kialakult a *mindenestül* 'mindenével együtt' típusú jelentése, és a szerkezet *-s* képzőjének szerepe is felerősödött (valamihez tartozás). A *mindenestül* mintájára ezután más főnevekből is létrehoztak *-stul/-stül* végződésű alakokat, gyakoribb példa a kódexekből a *testestül lelkestül*. A toldalék kialakulása már a 15. században vagy korábban végbemehetett, de az írásos forrásokban való megjelenését az is befolyásolhatta, hogy a latinból való fordítás nem segítette elő az adatolását, mivel latin megfelelője a szuffixumnak nincsen.

Berrár tanulmánya elején ismerteti a toldalék korábbi eredeztetéseit is, melyek részben hasonlóak a fent ismertetetthez (*-st* + *-ul/-ül* elemekből származtatják), részben pedig *-s* képző + *-tól/-től* kapcsolataként magyarázzák a létrejöttét (pl. Simonyi 1888–1895). Ez utóbbi tagolást feltételezte Budenz magyarázata is, aki a toldalék második elemében manysi analógia alapján a *tele* szavunkat látta (Budenz 1884). Beke (1910), bár elveti az *-s* + *-tól/-től* tagolást, úgy véli a nyelvérzék már korán a *-tól/-től* raghoz kapcsolta a *-stul/-stül* végződést.

Újabban Kalcsó Gyula (2013) foglalkozott a témával, és bár Berrár magyarázatát elfogadja, felhívja a figyelmet arra, hogy vizsgálatai szerint a 16. századi forrásokban a *-stul/-stül* nyelvállása az ablatívusszal korrelál, ugyanakkor az az *-ul/-ül* módhatározói végződéssel nem látszik ez a kapcsolat. Továbbá megállapítja, hogy a vizsgált forrásokban a középső nyelvállású alakokból (*-stól/-stől*) több mint kétszer annyi található, mint a zárt alakváltozatokból.

2.3. Ez a rövid tudománytörténeti bevezetés is mutatja, hogy a világosan összetett toldalék keletkezése több nyelvtörténészünket is foglalkoztatta, és – úgy vélem – a kérdéskört nem tekinthetjük lezártnak, bizonyítottnak. Figyelemre méltónak tartom Kalcsó megállapítását, mely voltaképpen a toldalék *-s* + *-tul/tül* szegmentálását erősíti, még ha a szerző ezt nem is állítja.

3. A szociatívuszi funkció kifejezése a manysiban

Miképpen írásom bevezetésében már utaltam rá, a manysiban létezik a magyar *-stul/-stül* toldalékhoz hasonló jelentésű szociatívuszi végződés, pl.: *śēmja-ŋ*

tāɣəl ’családostul’ (család-ADJ tele), *xap-əŋ tāɣəl* ’csónakostul’ (csónak-ADJ tele).[4] Vö.:

(4) *ťēŋn-eŋ* *tāɣəl* *ta* *manēmt-as-te*
gomb-ADJ tele PTCL szakít-PST-SG.3SG
’gombostul leszakította’ (Kálmán 1976: 62)

A szociatívuszi funkció a manysiban oly módon fejeződik ki, hogy a főnév posszesszív melléknévképzős alakjához a *tāɣəl* ’tele, teljes’ szóalak csatlakozik. Ahogy a magyar alak esetében sem foglalkozom a morféma inflexiós vagy derivációs besorolásával, a manysi alaknál sem terjed ki a vizsgálatom arra, hogy a ’tele, teljes’ jelentésű utótag az alaptaggal szintagmatikus kapcsolatban van-e, vagy összetétellel esetleg képzett szóalakkal van-e dolgunk. Írásképét tekintve a lejegyzésekben a *tāɣəl* többnyire külön szóként szerepel, de előfordul kötőjeles és egybeírt szóalak is.[5] A *tāɣəl* szociatívuszi funkcióban alakilag megegyezik az önállóan is előforduló *tāɣəl* ’tele, teli, teljes’ melléknévvel és határozószóval, azaz a grammatikalizációt a manysiban nem kísérte fonetikai redukció.

Számos rokon és nem rokon nyelvben megfigyelhető a ’tele, teljes’ jelentés grammatikalizálódása. Példaként említhetjük a germán nyelveket, vö. német *freudenvoll, friedvoll, liebevoll* és angol *beautiful, helpful, useful, respectful*, valamint német *Handvoll, Mundvoll* és angol *handful, armful.* A példák alapján látható, hogy a grammatikalizáció két irányba ment végbe, egyrészt tulajdonságjelölő melléknevek képzésére használatos elem (pl. német *liebevoll,* angol *beautiful*), másrészt pedig mértékképző keletkezett a szóból (német *Handvoll,* angol *handful*). A grammatikalizálódás szemantikai folyamatát Hopper-Traugott (1993:7) így ábrázolja:

a basket full (of eggs….) > *a cupful (of water)* > *hopeful*

A fenti példákhoz hasonlóan több uráli nyelvben is megfigyelhető a ’tele, teljes’ mértékjelölővé való grammatikalizálódása. Sipőcz (2004) A finnben a *täysi* ’teljes, teli’ névszó szószerkezetet alkot ebben a szerepben, vö.: *sylin täysi* ’ölnyi’ (öl-GEN + teli), *kouran täysi* ’maréknyi’ (marék-GEN + teli). Emellett még használatos a *silmäntäysi* (szem-GEN + teli) összetételben utótagként, mely idiomatikus alakulat és ’szemhunyásnyi’-féle jelentése van, vö.: *en saanut nukutuksi* ***silmäntäyttä*** *hetkeäkään* ’nem aludtam egy szemhunyásnyit sem’. Az észt szóvégmutató szótár szerint az észtben számtalan *täis* ’teli’ végű szó van,

[4] Írásomban a manysi nyelvi példák a ma már csak egyedüliként beszélt északi nyelvjárásból származnak. Mindemellett megjegyzendő, hogy a ’tele, teljes’ szóval kapcsolatos jelenségek a többi manysi nyelvjárásban is megfigyelhetők.

[5] Jelen tanulmányban a külön írást használom az egységesség kedvéért, mivel talán ez az írásmód mond a legkevesebbet az alapszó és a *tāɣəl* kapcsolatának milyenségéről.

ezek mindegyikében mértékképzői funkciója van, pl. *labidatäis* 'lapátnyi' (lapát + teli), *lusikatäis* 'kanálnyi' (kanál + teli), *suutäis* 'harapásnyi, korty' (száj + teli), *sületäis* 'ölnyi' (öl + teli), *kaenlatäis* 'hónalj alá beférő mennyiség' (hónalj + teli), *kindatäis* 'egy kesztyűnek való (fonalmennyiség)' (kesztyű + teli). Mindkét obi-ugor nyelv is kínál példát erre a jelenségre, vö.: manysi *āl tāɣəl* 'ölnyi' (öl + teli), *kwol tāɣəl* 'háznép, család' (ház + teli), *pāwəl tāɣəl* 'az egész falu' (falu + teli), *ana tāɣəl* 'csészényi' (csésze + teli), valamint hanti *äl tel* 'ölnyi' (öl + teli), *kaɣər tel* 'maréknyi' (marék + teli), *kat tal* 'háznép, család' (ház + teli), *wika tal* 'kabátnyi (anyag)' (kabát + teli), *woš tet* 'a város minden lakójával' (város + teli).

A fenti finnugor példákban egyébként a grammatikalizálódott elemek etimológiailag összetartoznak, a FU **täwδe (tälkɜ)* 'teljes, telt, tele, egész' alakra vezethetők vissza (UEW 518).[6] A hasonló alapjelentéssel rekonstruált U **tire (türe)* 'teljes, telt, tele, egész'[7] (UEW 524) permi folytatásai szintén mutatnak mértékjelölői használatot, vö.: udmurt *vedra tįr* 'tele vödör' (vödör + teli), *įmtįr* 'tele száj, egy korty, egy falat' (száj + teli), *kettįr* 'tele has' (has + teli), valamint komi *ki-tįr ďeńga* 'egy maréknyi pénz' (kéz + teli + pénz), *kruška tįr vir* 'egy korsónyi vér' (korsó + teli + vér), *ambar-tįr* 'tele csűr' (csűr + teli) stb.

A magyarban is megtalálható a FU **täwδe (tälkɜ)* 'teljes, telt, tele, egész' folytatása, ez a *tele, teli, teljes, töl(t)* szavaink tőmorfémája[8], de mértékjelölő funkciója, mértékképzővé való grammatikalizálódása nem ment végbe, ezt a szerepet nyelvünkben a *-nyi* képző tölti be. Bár a magyarban van jó pár *teljes, teli* végű szó, ezek az angol *beautiful*, német *freudvoll* típusúakhoz hasonló melléknevek, pl. *erőteljes, felelősségteljes, jelentőségteljes, méltóságteljes, szégyenteljes, tiszteletteljes, életteli, örömteli.* Ezekben a szerkezetekben a *teljes/teli* az alapszóban megnevezett fogalom fokozott mértékű meglétét fejezi ki.[9]

A fenti felsorolás alapján tehát azt látjuk, hogy a 'tele, teljes' jelentésű lexémához nyelvcsaládtól függetlenül, különféle nyelvekben hasonló grammatikalizálódási folyamatot köthetünk, összefüggésben annak szemantikájával. A szó jelentéséhez két tényező kapcsolódik: az, ami tele van, továbbá az, amivel tele van, tehát egy alanyi és egy határozói argumentum. Ennek megfelelően a grammatikalizálódás két irányba is elindulhat: ha az alanyi argumentumhoz csatlakozik a szó, mértékképző keletkezik (l. *handful*), ha pedig a határozói argumentumhoz, melléknévképzővé válhat (l. *beautiful*). A finnugor nyelvekben

[6] http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1042 (2017.04.15.)
[7] http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=1054 (2017.04.15.)
[8] Az EWUng a fent említett finnugorkori etimonból eredezteti a szót, s megállapítja, hogy a magyar *tel-* tő ősi igenévszó lehetett, ennek határozószói származéka a *tele* alak. (EWUng 1497-8)
[9] Az etimológiai szótáraink nem szólnak a *teljes, teli* utótagú szavaink keletkezéséről. Miképpen erről már korábban írtam, elképzelhetőnek tartom, hogy ezek tükörfordításként keletkeztek, a szavak jelentős részének létezik pontos német megfelelése, vö.: *respektvoll - tiszteletteljes, würdevoll - méltóságteljes, freudvoll - örömteljes, teilnahmsvoll - részvétteljes, kraftvoll - erőteljes, verantwortungsvoll - felelősségteljes, salbungsvoll - kenetteljes*. (Sipőcz 2004: 114-115)

(a magyart kivéve) az első folyamat ment végbe, s ebben esetleg az is szerepet játszott, hogy a határozói argumentum határozóragos (*tele valamivel*), s ez megnehezíti a 'tele, teljes' lexéma kapcsolódását és grammatikalizálódását. A vizsgált elem szociatívuszi funkciójára a manysin kívül más nyelvben nem találtam példát. (Heine-Kuteva lexikonjában (2002) egyáltalán nem szerepel a 'tele, teljes' forráslexémaként, továbbá a szociatívuszi funkció sem céltartományként.)

Visszatérve a manysi nyelvre, megállapítható, hogy itt a *tāɣəl* 'tele, teljes' többféle grammatikalizálódást is mutat, s ezek között megtalálható a mértékképzői használat, valamint a szociatívuszi szerep is. Az alábbiakban példákon mutatom be a manysiban jelentkező különféle használatokat.

(i) Használatos a szó eredeti, határozószói ('tele') (5) és melléknévi ('teljes') jelentésében, ez utóbbiban gyakran melléknévképzővel kiegészülve (6).

(5) *ti puśkä tayile vit-əl*
ez hordó tele víz-INSTR
'Ez a hordó tele van vízzel.' (WW 613)

(6) *tāɣl-əŋ ēt=pos*
tele-ADJ éjjel=fény
'telihold' (uo.)

(ii) Gyakran szerepel páros testrészek, valamint az arra való ruhadarabok mindkét felének a megnevezésére: *pässa tāɣəl* 'egy pár kesztyű' (kesztyű + tele), *ńāra tāɣəl* 'egy pár csizma' (rénszőrcsizma + tele), *kit kāt tāɣəl* 'mindkét kéz' (két + kéz + tele) stb. A melléknévképzői szerephez (vö. *örömteli*) közeli a *pus tāɣəl* 'egészséges' (ép + teljes) kifejezésben való előfordulása, hasonlónak tarthatjuk még az *akw tāɣəl* 'egyetlen' (egy + teljes) lexémát is.

(iii) A *tāɣəl* mértékjelölői szerepet is betölt a manysiban, ebben a funkcióban kimondottan gyakori a használata: *āna tāɣəl* 'csészényi' (csésze + tele), *āl tāɣəl* 'ölnyi' (öl + tele), *kwoss tāɣəl* 'maroknyi' (marok + tele). Ehhez közeli funkciót fedezhetünk fel azokban a kifejezésekben is, melyekben emberi csoportok megnevezésére szolgál: *kwol tāɣəl* 'háznép, család' (ház + tele), *pāwəl tāɣəl* 'az egész falu' (falu + tele), *ūs-tāɣəl* 'az egész város' (város + tele), azaz egy háznyi, falunyi, városnyi stb. ember. Pl.:

(7) *śaj kit āna tāɣəl aj-əs*
tea két csésze tele iszik-PST.3SG
'Két csészé(nyi) teát ivott.' (WW 612)

(8) *pāwl tāɣəl mir pussn al-wē-s-t*
falu tele nép mind öl-PASS-PST-3PL
'A falu egész népét megölték.'

(iv) Időkifejezésekben is gyakori a *tāɣəl*, ebben a szerepben gyakran határozószavakhoz kapcsolódik, és a kifejezés leginkább múltbeli időpontra, időtartamra utal, pl. *māń-tāɣəl* 'kiskorában (kis + tele), kiskorától fogva', *māk-tāɣəl* 'ua.' (igazi, tulajdonképpeni + tele), *xosa-tāɣəl* 'régóta' (régen + tele), *xuń-tāɣəl* 'mindig' (mikor, hogyan + tele), *mōnt-tāɣəl* 'az imént' (imént, minap + tele). Vö.:

(9) *pēs jis tāɣəl ńaxśamwoĺ-t māńśi-t ōl-ēɣət.*
rég idő tele ńaxśamwoĺ-LOC manysi-PL él-3PL
'Ńaxśamwoĺban régóta élnek manysik.' (LS 2015/9: 16)

(10) *Maria māń tāɣəl māńśi mōjt-ət xūntl-əs.*
Maria kis tele manysi mese-PL hallgat-PST.3SG
'Maria kiskorában (?kiskorától) manysi meséket hallgatott.'
(LS 2015/3: 5)

(v) Világosan elkülönül a fenti használatoktól a szociatívuszi szerep, mert ebben az esetben a *tāɣəl* mindig az alapszó *-ŋ* melléknévképzős alakjához járul. E képző általánosan valamivel való ellátottságot jelöl, többnyire megfeleltethető a magyar *-s* képzővel, valamint jelölhet valamihez való tartozást is (pl. *xāp-əŋ* 'csónakos', *ūs-əŋ* 'városi'). A *tāɣəl* utótaggal kiegészülve speciálisan szociatívuszi jelentést hordoz, mely nem azonos a komitatívuszi funkcióval, mivel ez utóbbit a manysiban az instrumentálisz-komitatívusz *-l* rag vagy a *jot* névutó fejezik ki: *sāli-**l*** 'rénszarvassal', *piɣriś **jot*** 'a fiúval'.

(11) *ań **sēmja-ŋ** **tāɣəl** jalant-aŋkwe sāw oln ēr-i.*
most család-ADJ tele jár-INF sok pénz kell-3SG
'Családostul utazni sok pénz kell mostanában.' (LS 2015/2: 14)

(12) *Ńawram-e **āpa=sow-əŋ** **tāɣəl** jol ūntt-əs-te.*
gyerek-3SG bölcső=bőr-ADJ tele le ültet-PST-SG.3SG
'Gyerekét bölcsőstül letette.' (VNGY)

A szociatívuszi alakulatok között van egy lexikalizálódott elem is, ez a *liliŋ tāɣəl* 'élve, elevenen' (*lili* 'lélek'). Vö.:

(13) *man ūs-eɣəm, man lili-ŋ tāɣəl ōl-eɣəm*
vagy meghal-1SG vagy lélek-ADJ tele van-1SG
'akár meghalok, akár élek' (VNGY IV: 326)

Az alábbi ábra összefoglalva mutatja, hogy a manysiban a *tāɣəl* milyen grammatikalizálódott használatokat mutat. Az olyan grammatikalizációs folyamatokat, melyben egy forma többféle grammatikai funkciót is kifejleszt, poligrammatikalizációnak nevezik (vö. Hopper-Traugott 1993:112). A manysi esetében a grammatikalizálódás szószerkezetet, esetleg összetételszerű alakulatokat eredményezett, agglutinálódás, fonetikai redukció a grammatikalizációt nem kísérte. A folyamatok közötti határ nem éles, összekapcsolja őket a *tāɣəl* 'tele, teljes(en), egész(en)' alapjelentése.

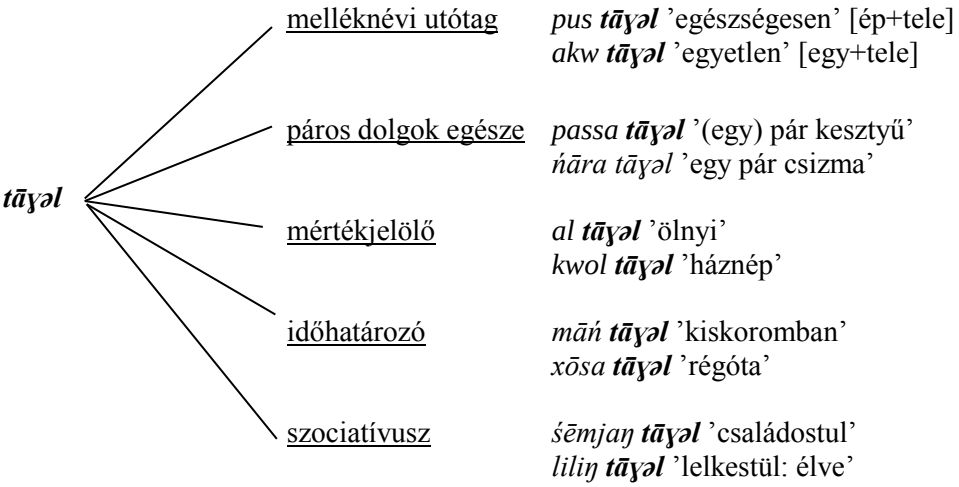

4. Újra a *-stul/-stül* eredetéről

A magyar szociatívuszi toldalék keletkezésének magyarázatai között már korán, Budenznél (1884) felbukkant a *tele* szóból való eredeztetés. Budenz felfigyelt a lehetséges manysi párhuzamra. Ő azonban a grammatikalizálódás folyamatát sem a magyarban, sem a manysiban, sem más nyelvekben nem elemezhette, hisz Budenz korában még a fogalom nem is létezett, az ilyen irányú, több nyelvre kiterjedő vizsgálatok megindulása jóval későbbi. Írásomban – ezt pótolva – megvizsgáltam, hogy a 'tele, teljes' jelentés milyen típusú grammatikalizációs folyamatokat mutat a nyelvekben. Megállapítható, hogy a szó meglehetősen általános grammatikalizációs forrás, több nyelvben is megfigyelhető grammatikai morfémává alakulása. A legáltalánosabb ilyen folyamat, melyre finnugor és nem finnugor példák is vannak, hogy melléknévképző (vagy képzőszerű utótag), valamint mértékképző (vagy mérték jelölésére szolgáló képzőszerű utótag) keletkezik. Szociatívuszi funkció a vizsgált nyelvek közül csak a manysiban alakult ki, s a grammatikalizációt tárgyaló szakirodalomban sem találkoztam hasonló példával.

Mivel éppen a magyar legközelebbi rokon nyelvében figyelhetjük meg ezt az egyébként nem gyakori jelenséget, talán érdemes újragondolni a magyar *-stul/-stül* eredetét is ennek tükrében. Mind hangtani, mind alaktani szempontból, mind pedig a szemantikai változás szempontjából lehetséges a toldalékot az

-s melléknévképzős alakhoz kapcsolódó *tele* folytatásaként elemezni. A *tel-/töl-* tő hangtani gyengülése, mely az agglutinálódás tipikus kísérő jelensége, a szóvég záródását eredményezte, s így keletkezhetett a zárt nyelvállású toldalékváltozat. Mellette nyelvjárási jelenségként napjainkig megőrződött a középső nyelvállású alakváltozat is (*-stól/-stől*), melyet a nyelvérzék már korán az ablatívusz raghoz köthetett, s ez magyarázza a toldalék hosszú magánhangzóját. Mindezt alátámasztja Kalcsó fentebb már említett megfigyelése, miszerint az általa vizsgált korpuszban a toldalék hangszíne párhuzamot mutat az ablatívusz rag hangszínével, azaz ahol az ablatívusz rag középső nyelvállású, ott a szociatívusz szuffixum is, s ahol felső nyelvállású, ott a szociatívusz is az. Ugyanakkor az *-ul/-ül* módhatározói végződéssel ez a kapcsolat nem figyelhető meg, azaz a középső nyelvállású ablatívuszi és szociatívuszi végződés mellett ugyanabban a forrásban az *-ul/-ul* modális szuffixum gyakran felső nyelvállású. Kalcsó ezt úgy értelmezi, hogy miután (Berrár szerint) a szociatívusz a *mindenestülfogva* szerkezetben keletkezhetett, a későbbiekben a *fogva* hatására értelmeződött át a toldalék a nyelvérzék számára *-s + -tól/-től ~ -tul/-tül* felépítésűvé, mivel a *fogva* később 'kezdve' jelentésben összekapcsolódott a *-tól/-től* raggal, s ragvonzó névutóvá vált. Véleményem szerint Kalcsó megfigyelése ugyanilyen mértékben támasztja alá azt az elképzelést is, hogy a toldalék eleve *-s + -tól/-től ~ -tul/-tül* elemekből állt. Berrár magyarázatához visszatérve elmondható, hogy az, hogy a kódexekben a toldalék leggyakrabban a *mindenestülfogva, mindenestül* szavakban jelentkezik, lehet a kódexek stílusbeli sajátossága. A kérdéses szavak 'teljesen, egészen' jelentését pedig a *minden* alapszó jelentésének besugárzása is magyarázhatja.

A manysi párhuzam alapján úgy vélem, hogy a *-stul/-stül* szociatívuszi szuffixum a magyar nyelvben lehet ugor nyelvi örökség, ahol nem az elemek őrződtek meg, hanem maga a minta. (Ebből a szempontból voltaképpen az is mellékes, hogy a 'tele' elem a manysiban és a magyarban közös alapnyelvi előzményre megy vissza.) Ilyen típusú örökségek vagy akár átvételek nem ritkák a nyelvekben, és jellemzőek az ugor nyelvekben is. Az obi-ugor nyelvek ismert, több írásban is említett sajátossága (vö. Kálmán 1988: 408, Sipőcz 2011), hogy a részleteikben is megegyező szintaktikai szerkesztésmódok és használati szabályok gyakran eltérő morfológiai eszközökkel valósulnak meg. Számos példával illusztrálható ez a manysi és hanti vonatkozásában, s bár kevesebb, de mégis jó néhány ilyen jelenség megfigyelhető a magyarral összefüggésben, tehát az ugor csoportban is. Ilyen például az igekötők használatának több vonása, melyekben maguk az igekötők etimológiailag nem kell, hogy összefüggjenek, de használatuk sok egyezést mutat, vagy ilyen vonás pl. a leggyakoribb melléknévképzők megoszlása, melyek az obi-ugor nyelvekben a magyar *-s* és *-(j)ú/-(j)ű* képzők használatához hasonló disztribúciót mutatnak, de eredetüket tekintve külön nyelvi fejlemények. (Vö.: Kálmán 1983, 1991)

Összefoglalva a fentieket, úgy gondolom, hogy a grammatikalizációs folyamatokról kibővült tudásunk fényében érdemes leporolni Budenz lassan másfél évszázados felvetését szociatívuszi toldalékunk eredetéről. E magyarázat

szerint a *-stul/-stül* szociatívuszi szuffixum tehát nem raghalmozással keletkezett, hanem keletkezésének típusát tekintve önálló szóra visszavezethető toldalékaink közé sorolható. A grammatikalizálódott elem nem mutatja semmiféle hozzákapcsolódott primer rag nyomát, hasonlóan pl. a szintén önálló szóra visszavezethető *-ság/ség, -szor/-szer/-ször, -kor* toldalékokhoz. Más névutói eredetű ragokkal ellentétben nem ragozható, s ez összefüggésben lehet azzal, hogy a 'tele' csak *-s* képzős melléknevekhez járulhatott.

Rövidítések:

ACC	akkuzatívusz
ADJ	melléknévképző
COM	komitatívusz
FUT	jövő idő
GEN	genitívusz
INF	infinitívusz
INSTR	insztrumentálisz
LOC	lokatívusz
O	tárgyas ragozás (nganaszan adatban)
PASS	passzív
PL	többes szám
PP	névutó
PST	múlt idő
PTCL	partikula
SG	egyes szám
SOC	szociatívusz

Hivatkozások

Beke Ödön 1910. Megfejtetlen névragok. *Magyar Nyelvőr* 39: 194-200.

Berrár Jolán 1957. A *-stul ~ -stül* rag kialakulása. *Nyelvtudományi Értekezések* 13: 67-81.

Budenz József 1884. A *-stúl, -stűl* comitativus rag. *Nyelvtudományi Közlemények* 18: 158-160.

EWUng: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1993-97. Benkő Loránd. (főszerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest.

Heine, Bernd and Kuteva, Tania 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.

Hopper, Paul J. - Traugott, Elizabeth Closs 1993. *Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.

Kalcsó Gyula 2013. A sociativusi toldalék a 16. században. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténet kutatások újabb eredményei* VII. 99-104. Szeged.

Kálmán Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kálmán Béla 1983. A szerves és szervetlen kapcsolat egyik kifejezése az ugor nyelvekben. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)*. ELTE. Budapest. 193–205.

Kálmán Béla 1988. The History of the Ob-Ugrian Languages. In: Denis Sinor (szerk.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill. Leiden – New York.

Kálmán Béla 1991. Adalékok néhány igekötő történetéhez. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 316–320.

Korompay Klára 1992. A névszóragozás, In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 355–410.

LS = *Lujima Seripos*. Mansi newspaper. Khanty-Mansiysk. http://www.khanty-yasang.ru/luima-seripos

Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet.* Osiris. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1888–1895. *A magyar határozók*. MTA. Budapest.

Sipőcz Katalin 2004. A vogul *tāɣəl* 'teli, tele' szó grammatikalizálódása. In: Mészáros Edit - Szeverényi Sándor - Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Mikola Konferencia 2002*. 113-121. Szeged.

Sipőcz Katalin 2011. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne - Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged. 221–229.

Sirola, Maija 2008. Komitatiivi nykysuomessa. Sijan typologista ja areaalista taustaa sekä sen ilmaisemat merkitykset Helsingin Sanomien korpuksessa. Tampereen Yliopisto.

UEW: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. 1988. Rédei, Károly (főszerk.) Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz. Budapest – Wiesbaden.

VNGY: Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA. Budapest.

Wagner-Nagy Beáta, Gusev Valentin, Brykina Maria, Szeverényi Sándor: *Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC): Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora*. Version 0.1 http://hdl.handle.net/11022/0000-0001-B36C-C.

WW: Munkácsi Bernát & Kálmán Béla. 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Sipőcz Katalin
Szegedi Tudományegyetem BTK
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
sipoczk@gmail.com

Feltételes jelentéstartalmú mondatszerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben

Varga Mónika

1. Bevezetés[1]

Jelen dolgozat célja feltárni a feltételességet kifejező alárendelő tagmondatok különféle szerkezeti megoldásait 16–18. századi levelek és tanúvallomások alapján, elsősorban a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban: TMK) adataira támaszkodva, variacionista megközelítést alkalmazva (ennek lehetőségeit és korlátait l. **2.** pont). A feltételes jelentéstartalmú tagmondatok változatossága diskurzusbeli funkcióik szerint és kifejezőeszközeik szerint egyaránt megfigyelhető, vizsgálható (Berrár 1957; Rácz 1995; Haader 2000 – részletesen l. **3.** pont). A kötőszó nélküli és kötőszavas – *ha, holott, amennyiben* – változatok mellett a középmagyar korszakra jellemzőnek mondható a *-ván*/*-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek ilyen használata is:[2]

(1) ***ha Isten haza uiszen*** *bennünket magunk ßoual meg beßilhettiük* (Tel. 1593)

(2) *holnap* ***Isten uelünk ljujn*** [’lévén’] *mys utannok megjünk* (Tel. 1593)

Ez utóbbit a korábbi szakirodalom (pl. A magyar nyelv történeti nyelvtana) kevéssé tárgyalta (l. mégis Berrár 1957, Berrár 1977, vö. **3.2.**). A dolgozat három kérdéskört jár körül: mi jellemzi a feltételes jelentéstartalmú tagmondatokat a különféle funkciók és kifejezőeszközök tekintetében, milyen az így meghatározható variánsok egymáshoz való viszonya szövegtípusok és – ahol lehetséges – szerzők, levélírók tekintetében. További szempont, hogy igazodnake ezek a tagmondatok az alárendelő mondatok valamelyik változási irányához

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 137–162.

[1] A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézirathoz fűzött megjegyzéseiket.

[2] Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás a kötet TMK-ban alkalmazott rövidítése és az év alapján történik. Az elemzéshez lényeges elemeket a szövegrészletekben félkövér kiemelés jelzi.

(Haader 2008a; 2017, l. **6.** pont). A szinkrón leíró szakirodalom szerint a feltételes jelentéstartalmú alárendelő tagmondatok elsősorban *ha* és *hogyha* kötőszóval fordulnak elő – külön fajtának tekinthető a kötőszóval nem jelölt (esetleg külön mondatokban megjelenő) megoldás (Haader 2000: 524–525). Történeti szövegeket nézve ugyanakkor a kapcsolóelemek állománya gazdagabb, több hasonló jelentésű kötőszó kaphat (alkalmilag) feltételes értelmet: *mikor*, *holott*, *amennyiben*.

A középmagyarban szerkezeti alternatíváról is beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük a komplex jelentésű határozói igeneves szerkezeteket. Ezekkel együtt egy-egy a feltételességhez kapcsolódó diskurzusfunkció kifejezésére akár négy-ötféle variáns is a beszélők/írók rendelkezésére állt, méghozzá viszonylag szabad váltakozással (legalábbis a 19. század elejéig-közepéig). Felmerül ugyanakkor az a kérdés is, hogy az igeneves változat teljesen kiszorult-e a mai használatból, vagy kapcsolatba hozható a szinkrón leíró terminológiában szervetlennek nevezett igenevekkel (módosítószókkal, bevezető szókkal: *tekintve*, *összehasonlítva* stb., vö. Lengyel 2000: 244–245).

A feltételes jelentéstartalmat a mondattani mellett pragmatikai változónak célszerű tekinteni, egyrészt a kialakulásából adódóan (az idő-viszonyításra rárakódó jelentésbeli többlet, amely később előtérbe is kerülhetett), másrészt mivel a funkciói részben a beszélői vélekedés alapján csoportosíthatók, harmadrészt pedig a kifejezőeszközök miatt, hiszen mind a kötőszó nélküli változat, mind pedig a határozói igeneves szerkezetek esetében a szöveg-összefüggés alapján azonosítható ez a jelentéstartalom. Ez utóbbi problémáról a változatok kapcsán még lesz szó.

2. Nyelvtörténet és variáció

A történeti nyelvészet és a variacionista megközelítés viszonya kettősnek tekinthető: a variáció és változás vizsgálati kerete általában egyfajta előzményként, kiindulásként tekint a történeti nyelvészetre. Mindkét terület folyamatosan szembesül a variációval (vö. Tagliamonte 2016: 75–76), valamint alapvetően adatközpontúak: „számos, a nyelvi struktúrával kapcsolatos elméleti problémát nem lehet megoldani a beszélőközösségre vonatkozó adatok nélkül” (Labov 1965: 91).[3] Másrészt viszont variációs megközelítéssel általában a szinkróniában éppen zajló, folyamatban levő változásokat szokták elemezni (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 183–184), s ennek megfelelően a jelenben megfigyelhető mechanizmusokkal és mintázatokkal próbálják magyarázni a történeti jelenségeket (Labov 1965: 93); emellett a viszonylag újabb nyelv-használat áll a vizsgálatok központjában (Schneider 2002: 69).[4] További

[3] „It is now clear that many theoretical problems of linguistic structure cannot be resolved without data from the speech community” (Labov 1965: 91).

[4] „While variationist work can be and has been carried out as applied to early periods such as Old or Middle English, in practice the requirement of a dense documentation of vernacular speakers

különbségnek tekintik, hogy míg a történeti nyelvészet (a hozzáférhető források korlátai miatt) irodalmi és formális stílusokkal is „kénytelen" foglalkozni, addig a variacionista megközelítés elsősorban a vernakuláris nyelvhasználatot igyekszik dokumentálni (Schneider 2002: 69–70). A középmagyar korszakra irányuló vizsgálatok számára rendelkezésre álló szövegek – magánlevelek, tanúvallomások – ugyanakkor lényegesen közelebb állnak a hétköznapi, beszélt nyelvhasználathoz, mint az ómagyar korból fennmaradt források (Pusztai 1999, Haader 2001, 2004), így a variáció vizsgálatára különösen alkalmasak.

A variációs megközelítés alapja, hogy a grammatikai változás fokozatosan, változatok versengésében realizálódik: rendezett heterogenitás és belső variabilitás jellemzi a nyelvi rendszert (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 183–184). Ez a ma is korszerű megközelítés és vizsgálati célkitűzés a hazai nyelvtörténetben régóta ismeretes: „a fő szerkezettípusok és osztályok egymással való viszonyításának a leírása [...] s e szerkezettípusok arányaiban való eltolódások történetének a felvázolása" (Károly 1964: 172); „a szerkezeti vagy nyelvtani szinonimák végeredményben funkcionális variánsok [...] E szinonim szerkezetek egymás konkurrensei(!) a beszéd vagy írás mindennapi folyamatában, de maga a nyelvtörténet is sok tekintetben nem más, mint e konkurrensek(!) harca" (Károly 1980: 45). A dinamikus szinkrónia fogalma szintén közismertnek tekinthető: a grammatikai szinonimák egymás mellé rakódott diakrón változási sorok rögzítődései (Benkő 1988: 391–92; l. még: 394–395).

A variacionista szociolingvisztika szerint a változó két vagy több alternatív módját foglalja magába az ugyanazt mondásnak (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 159, 178–180). Az „ugyanaz" a morfológiai, szintaktikai és pragmatikai vizsgálatokban elsősorban funkcionális megfelelésként, hasonló diskurzusbeli működésként értelmezhető (a definíció újraértelmezéséről részletesebben l. Tagliamonte 2010 73–78).

Különböznek a felfogások abban kérdésben, hogy a variáns megoldások szerkezeti kapcsolatban állnak-e egymással. A generatív megközelítés szerint a variánsok meghatározásának alapja a strukturális rokonság (ha egyazon mögöttes változás megvalósulásai, akkor a változás a különböző szerkezeti kontextusokban azonos ütemben zajlik; Kroch 1989, 1994;[5] vagy paraméterértékek választása szerint, Henry 2002; Cornips – Gregersen 2016). A szociolingvisztikai felfogás szerint viszont azok a szerkezetek is variánsnak tekinthetők, amelyek nem mutatnak szerkezeti rokonságot, hanem a közös

and styles has resulted in research activities being focused upon relatively recent periods (say, texts characteristic of nineteenth-century speech of some kind) [...]" (Schneider 2002: 69).

[5] „[T]he set of contexts that change together is not defined by the sharing of a surface property [...] but rather by a shared syntactic structure" (Kroch 1989: 200). „Speakers learn either one or the other form in a course of basic language aquisition but not both" – „[C]ompeting variants in syntactic change is similar to the evolution of morphological doublets. In both cases, the coexistence of the variant forms is diachronically unstable" (Kroch 1994). Chris Reintges flexibilitási hipotézise szerint viszont a variáció és a változás lehet spontán és rendszeren belüli, ilyenkor a beszélő rendszerében egyszerre van jelen a változatosság (2009: 46–48).

diskurzusbeli funkció kapcsolja őket össze (pl. *will* és *going to*, Tagliamonte 2010: 74–75). A variációt szerkezeti beágyazottság (variációs kontextus) jellemzi, valamint az, hogy megfelelést mutat nyelvi és/vagy társadalmi mintázatokkal, csoportokkal.

A jelen tanulmány célkitűzéseiben és módszereiben egyaránt különbözik a variacionista megközelítés fő irányaitól, egyrészt mivel írott anyagon, a történeti szövegeket a középpontba állítva vizsgálódik, s ennek megfelelően az adatok előzetes részletes dokumentálása – azaz a variációs lehetőségek megmutatása – is cél. Emellett nem egy előre meghatározott mögöttes változásnak és korlátainak, szabályainak működése a kérdés, vagy hogy a változatosságot tekintve érvényesíthető-e valamilyen valószínűségen alapuló szabály (mekkora valószínűséggel fordulhat elő egy-egy variáns: *probabilistic rule*). A szerkezeti és stiláris vagy szociolingvisztikai variáció meghatározása és vizsgálata írott anyagon együtt jár bizonyos korlátokkal, azonban ilyenkor is megvizsgálható az, hogy egyáltalán mi mivel variálódik, és köthető-e az egyes variánsok használata személyekhez, csoportokhoz (Schneider 2002: 89).[6] Mivel a történeti vizsgálatokat befolyásolja a források hozzáférhetősége – akár nagyobb mennyiségű feldolgozott anyag esetén is –, ilyenkor elfogadható a leírásnak egy elemibb szintje is, példányalapú megközelítéssel (Schneider 2002: 88–89). A gyakoriságot tehát hozzávetőlegesen, egy-egy forráscsoporton belül, illetve az egyes forrásokat összevetve egymáshoz képest értelmezzük. Az ugyanakkor releváns kérdés, hogy a kifejezőeszközök és diskurzusfunkciók szerint minden csoportban egyformán megfigyelhető-e a variáció. A variációs kontextus (elsősorban a változatok szerkezeti beágyazottsága) meghatározása tehát a korlátok ellenére is célja a vizsgálatnak, összevető elemzést alkalmazva.

3. A feltételes jelentéstartalomról

3.1. Diskurzusbeli funkciók

A sajátos jelentéstartalmak jellemzően a határozói viszonyokat kifejtő mellékmondatokra épülnek rá, ezek közül feltételesség eredendően az időhatározással függ össze (Klemm 1942: 593–594; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595; Haader 2000: 521).[7] A jelentésváltozásnak két fő kiindulását állapította meg a szakirodalom. Az első esetben az együtt járó cselekvések kifejezésekor a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól függése felé tolódott el, így

[6] „[i]f it is not possible to ask and analyse how often a variant occurs, frequently it still makes sense to ask if it occurs at all, which variants are found, and, possibly, who its users are" (Schneider 2002: 89).

[7] Formális leíró megközelítésben ezek a független alárendelés körébe tartoznak, melyek határozói szerepet játszanak a főmondatban, másrészt a mondategészt módosítják: „Közelebbről megengedő, feltételes, okhatározói, időhatározói, hasonlító határozói stb. szerepűeket találunk közöttük". „Már a mondat kiinduló szerkezetében is a főmondat elé kötött módosítóként vesszük fel őket. A főmondathoz való szerkezeti viszonyuk némiképp a mellérendelésre emlékeztet [...]" (É. Kiss 1998: 128–130).

a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, a jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakulhatott ki (az ómagyar korszak adatai alapján l. Rácz 1995: 703–704; Haader 1995: 595). A változást jól mutatja, hogy a feltételes mellékmondat tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. A tipológiai munkák szerint igen jellemző több nyelvben is az a folyamat, melynek során a térbeli és időbeli viszonyokat kifejező elemek speciális kontextusban úgynevezett logikai grammatikai viszonyok jelölőivé grammatikalizálódhatnak. A feltételes kapcsolóelem egyik forrása az időhatározói kötőszó, ráadásul annak két fajtája is; a folyamatot, tartósságot kifejező, és az, amely egyaránt jelenthet folyamatot és pontszerűséget (Heine – Kuteva 2002: 293; Hopper – Traugott 2003: 186).

A feltételes mellékmondatokat többféle csoportra szokás osztani, részben az igemód és igeidő alapján, részben pedig az ennek megfeleltetett funkció – beszélői vélekedés – alapján. A szakirodalom egy ideig három fő fajtát különböztetett meg (Klemm 1942; Berrár 1957), melyekben a formai különbségek is jellegzetesek: A reális feltételt a kijelentő mód és a jelen idő jellemzi, azt kifejezve, hogy a beszélő nem nyilvánít véleményt a feltétel és következménye bekövetkezését illetően (a példák a középmagyar korszakból származnak, l. TMK):

(3) *meg nem gyógyulsz; de* ***ha én kötözlek*** *meg gyógyúlsz* (Bosz. 1. 1724)

A potenciális feltétel főként feltételes mód jelen idővel fejeződik ki – eszerint a beszélő lehetségesnek tartja, hogy a feltétel bekövetkezik:

(4) *nem busetanam kegyelmedet* ***ha tudnam,*** *hogj alkalmatossaga ninczen kegyelmednek* (Zr. 1647)

Az irreális feltétel formailag a leginkább jelölt, főként a feltételes mód és múlt idő együttesével kifejezve azt, hogy a beszélő szerint a feltétel bekövetkezése lehetetlen:

(5) ***ha*** *Kegyelmed most itthon* ***let volna,*** *Édes Szívem, az mit edig elkerült, most megeset volna rajta* (Bark. 1698)

Rácz Endre a kései ómagyar kor anyagán hat csoportját különíti el a nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatoknak – ebből a három a fentebb idézett reális, potenciális és irreális feltétel (Rácz 1995: 704–706). A további három csoportot kifejezetten pragmatikai természetűnek nevezhetjük, mert formailag kevésbé markánsan választhatók el az első és a második típustól. Rácz Endre besorolásában megtalálható a ’ha egyszer’ jelentésű használat, amely nyomatékosító szerepű, mivel a beszélő tudja, hogy a feltétel már bekövetkezett:

(6) *beszelhettem uolna, de* ***ha alkolmatossagom mastan nem uolt,*** *azt uellem maszorra halasztotta az szerenche* (Zr. [datálatlan levél])

Elkülönül továbbá az úgynevezett modális feltétel, ami inkább beszélői vélekedést jelöl, valamint a sorsra, Istenre – esetleg földi hatalmasságra – bízva a feltétel teljesülését; ez korán levélbeli formulává vált (ilyen a már látott (1) példa is):

(7) *az előbeni meg irt szandekomban uagyok,* ***ha Isten üdőt s egeseget ad*** (Zr. [datálatlan levél])

Különösen problematikus azt a típust elkülöníteni, amelynek jelentését Rácz Endre így magyarázza: „a beszélő tudja, hogy a közlés idején a feltétel nem áll fenn, de lehetségesnek tartja, hogy bekövetkezik" (Rácz 1995: 707). Ennek ugyanis formailag egyaránt jelölője lehet a kijelentő mód jelen és jövő idő, valamint a feltételes mód és jelen idő, így tehát a reális és a potenciális feltételtől leginkább a jövőre mutatásban válik el:

(8) *Az szüretet is bajosan viszi ember végbe miattok,* ***ha így lesz*** (Bark. 1698)

A diskurzusbeli funkciók és a további kifejezőeszközök (további kötőszók, kötőszó nélküli, valamint igeneves szerkezetek) kapcsolatának bemutatása előtt a középmagyarra megfigyelhetővé vált szerkezeti változatról lesz szó.

3.2. A határozói igeneves szerkezetek feltételes jelentéstartalmáról

Történeti mondattanában Berrár Jolán az időhatározós szerkezetek további változását tárgyalva a feltételes határozó kategóriájában (az *esetén* névutó mellett) a következőt állapítja meg: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is" (1957: 106). Ennek illusztrálására a Telegdy levelezésből idéz egy szövegrészletet 1593-ból (l. a jelen dolgozat (1) példáját). Az idézett példához több magyarázatot nem fűz, ugyanakkor egy későbbi tanulmányában szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenevének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is" (Berrár 1977: 178).

A 19. századi nyelvtanokból is kiderül, hogy korábban jellemző volt az igeneves szerkezet feltételes használatban. Riedl Szende 1863-as „Magyar Nyelvtan" című munkájában megjegyzi, hogy „inkább egész mondatok képviselésére" szolgál az igeneves szerkezet, s többféle jelentést tud egyszerre kifejezni. Egy olyan mondat, mint „*Fegyvere súlyos nem lévén, minden fordulatot könnyen tesz*": *miután*, *minthogy*, *mert*, *míg* és *ha* kötőszós tagmondatokkal oldható fel. Szvorényi József 1866-os „Magyar nyelvtan"-ában éppen azt tanácsolja, hogy ha az igeneves szerkezet többféleképpen értelmez-

hető, „világosabb meghatározásra van szükség”, akkor mellékmondatot használjanak helyette, pl. *Kedvezvén az idő, nem késem*: ’míg kedvez’ (idő); – ’minthogy kedvez’ (ok) – ’ha kedvez’ (feltételes). A jelenség feltárása tehát nemcsak a feltételes jelentéstartalom, hanem a határozói igenevek története szempontjából is tanulságos lehet.

D. Mátai Mária szerint a középmagyar korszakban a határozói igenév használata annyiban változik az ómagyarhoz képest, hogy a korábban általános *-ván*/*-vén* képzős alakokhoz képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Megállapítja emellett azt is, hogy a két alak között bizonyos funkcionális különbség alakul ki: a *-ván/-vén* képzősek idő- vagy okhatározói, míg a *-va/-ve* képzősek mód- és állapothatározói szerepűek lettek (D. Mátai 2003: 634; 2011: 304). A TMK morfológiailag elemzett adatbázisában keresve a *-va/-ve* képzős igenevek gyakoribbá válása nem mutatható ki egyértelműen (jelenleg 837 találat, míg a *-ván/-vén* képzősek 7552 találatban fordulnak elő – ráadásul egy szövegrészben pedig több adat is szerepelhet). Horváth László szinkrón metszetei szerint a 19. század elején – nála a harmadik szinkrón metszetben, 1825–1850 között – fordul meg az arány a *-va/-ve* képző javára (Horváth 1991: 45). Funkcióit tekintve pedig azt mondhatjuk, hogy a 16–18. században a *-ván/ -vén* képzős igenevek számos – a mainál jóval kiterjedtebb – használatban előfordulnak, többek között feltételes jelentéstartalmakat is ki tudnak fejezni.

A határozói igenév alapvetően ugyanazokkal a bővítményekkel bírhat, mint az ige, s így ugyanolyan funkciókat képes kifejezni, a mellékmondatos megoldások azonban – általában – redundánsabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–467). Más nem-finit[8] szerkezetektől eltérően a határozói igenévnek gyakran saját alanya is van, így struktúrája lényegében lehetővé teszi az igés tagmondatokkal való variációt, szinonímiát (l. a bibliafordítások kapcsán Gugán 2002: 25; boszorkányperek és misszilisek alapján l. Varga 2015). A pragmatikai igényt pedig jelzi, hogy a nemcsak fordításokban, hanem eredeti magyar szövegekben is megjelennek, nemcsak a hivatali regiszterben (l. Klemm 1942: 393; Velcsovné 1957: 107–108; Velcsovné 1981: 309–311; Varga 2014: 43–46).

A *-ván*/*-vén* képzős igenevek gyakran időhatározói funkcióban használatosak, amelyre az alárendelő mondatokhoz hasonlóan rakódhat feltételes jelentéstartalom, azonban mégsem az igenévi toldalékba kódolt szerkezeti

[8] A határozói igeneves szerkezetek (beleértve a gerundiumokat és ún. *absolute* szerkezeteket) a tipológiai paraméterek szerint a nem-finit kategóriába tartoznak (Lehmann 1988: 182–184; 218–219; Givón 1990: 837–840; König – van der Auwera 1990: 337). A finitség a tagmondat jellemzője a tagmondatok egymásba integráltságának, beágyazottságának fokozatai szerint, skalárisan értelmezhető az alábbi kritériumok alapján: referenciális koherencia (a főmondattal azonos alany); időbeli koherencia (folyamatos/egyidejű – befejezett/előidejű); igei kategóriák: idő, aspektus, mód, egyeztetés, alanyesetű alany, tárgyesetű tárgy (Givón 1990: 838). Az angol participiális adverbiumok eszerint a skála finitebb végpontjához közel helyezkednek el (szemben a *lexical nominal*, *-ing infinitive* és *for-to infinitive* konstrukciókkal; Givón 1990: 839, l. még 840–844). A magyar határozói igeneves szerkezetek az ó- és középmagyarban szintén a skála finitebb végpontjához közelítenek, l. **6.** pont).

jelentésről beszélhetünk. Az igenév számos egyéb lehetséges használatához hasonlóan ez a jelentés is elsősorban a szövegösszefüggésből, pragmatikai jellemzőkből következtethető ki. További elv, szempont a funkció azonosításában, ha megfeleltethető, párhuzamba állítható hasonló felépítésű és jelentésű igés tagmondatokkal.[9] A határozói igeneves szerkezetek által kifejezett feltétel tehát gyakran komplex, idő- vagy okhatározói funkció mellett jelenik meg. Az alárendeléshez hasonlóan egyszeri jövőbeli történésre/állapotra utal – 'ha/amikor előtte vagy' – ahogy a következő részlet is mutatja a kódex-irodalomból, mely a szerzetesi élet szabályaira, reguláira vonatkozik:

(9) *Senky ne legen neked el annyera nyayas.* ***kynek elevtte leueen*** *el ne felegyed zemermeſſegedeth* (HorvK 265, 1522)

Ugyanakkor a határozói igeneves szerkezettel is ki lehet fejezni időviszonyítástól független feltételességet. A boszorkányperes tanúkihallgatások előre megfogalmazott kérdések szerint zajlottak, melynek során a boszorkány előéletét próbálták felderíteni, ennek jellegzetes megfogalmazási módja a következő:

(10a) ***Ismiri e*** *a Tanu mastanságh Tapsonban Nemes Somogy Vrgyében raboskodo Totth Eörsébetet, ki ez elött ednyihány esztendőkkel Hahoton ezen N. Szala Vrgyében lévö helységben lakot,* ***ha ismiri*** *tudgya é, a vagy hallotta é, hogy minémő bu bájos boszorkánságokat követet légyen ell* (Bosz. 2. 1748)

Ez a reális feltételt kifejező kérdésforma előfordul olyan igeneves szerkesztéssel is, amely szintén nem értelmezhető időbeli összefüggésként; ok-okozati viszony fogalmazódik meg a hátterében – maga az igenév azonban nem értelmezhető okhatározóként:

(10b) ***Ismerie*** *a Tanu? mastanságh Raboskodo Juhász Évát,* ***s ismérvén*** *tudgyae? lattae, vagy hallottae? hogy már hány Esztendöktül fogva vagyon Bubajos Boszorkány hire* (Bosz. 2. 1750)

A következő, szintén a tanúvallomásokból származó szövegrészlet alapján pedig mai szemmel nézve is kifejezetten jól kikövetkeztethető, nyomon követhető a pragmatikai jelentés kialakulása:

[9] A határozói igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a főmondatukhoz, ami azt is jelenti, hogy a köztük lévő logikai viszony értelmezése bizonytalan és nem specifikus is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyát ugyanis a két tagmondat szemantikai viszonyai mellett pragmatikai elvek, szempontok határozzák meg (számos európai nyelvben, vö. König – van der Auwera 1990: 337, 343).

(11) *három gradusigh megh Csigaztotik,* ***ezt ki álván*** *elly bocsáttotik, ha pedigh megh vallya feje vétetik* (Bosz. 2. 1743)

A fenti szövegrészletben szintén nem egyszerűen az időbeli egymásra következés fejeződik ki – azaz 'miután kiállja' –, noha az igenév megjelenése alapvetően erre is utalhatna. A bizonyítási eljárás bevett gyakorlata szerint azért csigázzák meg a vádlottat, hogy vallja be boszorkányságát. A korabeli kínzások ismeretében közel sem csupán „idő kérdése" volt, hogy ezeket a vádlott túléli, ráadásul semmit nem vall be (hiszen ez az elsődleges feltétele a szabadulásának). Így a szövegösszefüggésből arra kell következtetnie a mai befogadónak is, hogy az igeneves szerkezet feltételes jelentéstartalmú – 'ha kiállja ezt' –, mely értelmezést egyébként támogatja az is, hogy *ha* kötőszós tagmondattal van párhuzamba állítva („ha megvallja"), s ráadásul a két feltételes tagmondatot a *pedig* kötőszó is összekapcsolja mellérendelő viszonyban. A korszak nyelvhasználatában tehát a határozói igenév alkalmas volt a feltételes jelentéstartalom kifejezésére, további pragmatikai alternatívát kínálva a *ha* és *holott* kötőszós alárendelő tagmondatok, valamint a kötőszóval nem jelölt változatok mellett.

A tagmondatsorrendet tekintve a *ha* kötőszós mellékmondatokhoz hasonlóan viselkedik az igeneves tagmondat is: állhat a főmondat előtt és ritkábban utána is, valamint mellérendelő kötőszó (tipikusan *és, de*) után beékelődve egy további tagmondatba. Emellett – szintén a fővariánsnak megfelelően – a feltételes tagmondatok halmozódhatnak, vagyis a *ha,* a *holott,* a kötőszóval nem jelölt és igeneves tagmondatok közvetlen közelében, illetőleg egymásba ékelődve lehetnek további feltételes mellékmondatok. A továbbiakban a nyelvi anyag részletes bemutatása után a variáció szerkezeti és diskurzusbeli funkciók szerinti beágyazottságáról lesz szó.

4. A vizsgált nyelvi anyag

A variacionista megközelítésre jellemző ún. felelősségre vonhatósági elv (*accountability principle*) szerint azokat a kontextusokat is fel kell tárni a vizsgált nyelvi anyagban, ahol az adott változó előfordulhatna, de ténylegesen mégsem jelenik meg (Tagliamonte 2010: 73–75). A pragmatikai jelenségeknél, mint a feltételes jelentéstartalom, azonban ez nem evidens és nem megjósolható.[10] Az azonban lehetséges, hogy olyan szövegtípusokban vizsgálódjunk, amelyekre az adott variáció (intuitíve vagy gyakorisági mutatók alapján) jellem-

[10] Ez nem példátlan a szakirodalomban: a fonológiai és morfológiai változókkal ellentétben a diskurzus jellemzői esetében ritkán ragadható meg olyan kontextus, amelyben egyik vagy másik variánsnak kötelező előjönnie (Macaulay 2002: 284–285). L. még: „it is not feasable to contrast the presence of a discourse form to its absence as is done in phonological studies. The linguistic context where the form will appear cannot be anticipated even though it is possible to characterise some linguistic contexts that favor its usage" (Dubois – Sankoff 2001: 283).

ző lehet: „[e]gy-egy szövegfajta a lehetőségek közül specifikus módon gyakorlattá tehet valamilyen jelenséget” (Haader 2004: 465).

Szükséges tehát a lehetséges variánsok mennyiségbeli (token alapú) feltárása, különös tekintettel a ritkábbnak tűnő, szerkezeti alternatívákra, mint az igeneves szerkezet. Ez utóbbi jelenség terjedésére jelenleg nem lehet következtetni, mivel – talán éppen a ritkasága miatt – „A magyar nyelv történeti nyelvtana” fejezeteiben a szerzők nem jelzik külön ezt használatot sem a mondatrészkifejtő, sem a nem mondatrészkifejtő feltételes jelentéstartalom tárgyalásakor – sem pedig a határozói igeneves tagmondatok kapcsán (A. Jászó 1992; Haader 1995, Rácz 1995). Hasonlóképpen nem veszi fel ezt a típust besorolásába a kódexirodalom határozói igeneveit átfogóan és részletesen elemző Károly Sándor (Károly 1956). A generatív történeti nyelvtan vonatkozó fejezetében szintén nem tárgyalják ez a funkciót (a *-ván*/*-vén* képzős igenév mondatbeli funkciói eszerint: idő-, ok-, mód- és állapothatározó, főként Károly Sándorra hivatkozva, Dékány 2014: 230).

A közép- és újmagyar kort illetően szintén kevés támpontunk lehet: Berrár Jolán a már látott egyetlen adatot idézi az általa feltételes határozónak nevezett kategóriában. Horváth László határozói igeneves vizsgálatában ugyan idéz általános alanyú, az ő terminológiájában „modális természetű elem”-eket középmagyar (1570–1615, 1670–1715) és reformkori (1825–1850) metszeteiből – viszont a mindössze hét adatból öt a 19. századból származik, ráadásul ezeket a szerző a szervetlen igeneveknek felelteti meg (Horváth 1991: 40–41).

A feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatokra is igaz, hogy pragmatikai jellegénél fogva nem törvényszerű, hogy minden szövegtípusban megfigyelhető, illetve számottevően adatolható legyen. A levelekben és a világi prózában (például szakácskönyvekben) ugyanakkor kedvelt megoldásnak számít (noha ez az előnyben részesítés pragmatikai kérdés, nincs következménye a változásra nézve; Haader 2004: 466; 2008b: 254). A jelenleg vizsgált anyag a TMK-ból származik, kiegészítve manuális gyűjtéssel – további, a korpuszba (egyelőre) nem került levelezésekből. Mivel morfológiailag elemzett adatbázisról van szó, a kötőszókra – *ha*, *holott* és *amennyiben* – keresés zökkenőmentes, ugyanakkor e kötőszók aktuális használatait is ellenőrizni kell.[11] A kötőszóval nem jelölt feltételesség csak manuálisan gyűjthető, mivel csak a szövegösszefüggésből azonosítható a jelentése (az adatszám itt igen csekély). A határozói igenevek esetében lehetséges volt ugyan a toldalék szerinti gyűjtés, a sokféle használat miatt azonban ezeket a találatokat is manuálisan kell szűrni. A jelenségre való tekintettel nem a hagyományos leíró megközelítés szerint valamilyen

[11] A *ha* esetében a ’vajon’ és a megengedő jelentéstartalmúakat kellett kiszűrni, a *holott* esetében szintén a megengedő, valamint az ’aholott’ jelentést. Az *amennyiben* a feltételesség mellett módfokhatározói ’amennyire’ jelentésű is lehet: „megszolgálom Kteknek, én nem érdemleném Ktektel *az mennyiben* Ktek én rejám gondot visel, mind ezben s mind egyébben” (Nád. 1542); „24. Januar. datalt irásombanis emlékezetet töttem, alkalmaztatván *a mennyiben* lehetett az irást, az Ur geniussa szerint” (Peregr1. 1714).

határozói kategóriába soroltam őket, hanem feltételes jelentéstartalom meglétét azonosítottam elsősorban a szövegösszefüggés alapján, illetőleg a mellékmondatos megoldásokkal megfeleltetve az egyes szerkezeteket. Ezen adatsor folyamatosan bővül, eddig 404-re tehető.

A gyűjtés elsősorban a levelekre koncentrált, mivel pragmatikai tulajdonságaik szerint erre a szövegtípusra jellemző a feltételesség. Ezek egy része többszerzős, családi levelezés – időnként a birtokügyekkel kapcsolatos írásokban nemcsak a családtagok levelei olvasható, míg mások egyszerzősek. Emellett szerepel a korpuszban többszerzős, de nem családi levelezés is (peregrinuslevelek). Ezekből összesen 376 adat származik.[12] A tanúvallomások anyagának feldolgozásakor figyelembe kellett venni, hogy bár ebben a szövegtípusban sem példátlan a jelenség, a levelekhez képest lényegesen kevesebbszer fordul elő – a kötőszós előfordulások aránya sem számottevően magas. Az igeneves szerkezetek feltárása ebben az anyagban folyamatosan zajlik (jelenleg 1000 találatos mintából 27 adat feltételes jelentéstartalmú).

A korpuszban mostanra teljesen feldolgozott levelezésekből gyűjtött adatokat táblázat mutatja be, összevetve, hogy az adott forrás *-ván*/*-vén* képzős igeneves szerkezeteiből mennyi tekinthető feltételes jelentéstartalmú előfordulásnak (a számadatok értelmezése tehát: összes/feltételes). További szempont, hogy ugyanezen forrásokban mennyi *ha* kötőszós mellékmondat található (beleértve a feltételességre épülő megengedő jelentésűeket is):

	Telegdy (16. sz.)	Nádasdy (16. sz.)	Lobkowitz (17. sz.)	Zrínyi (17. sz.)	Károlyi (18. sz.)	Peregrinus (18. sz.)
igeneves	42/14	35/10	73/19	158/45	989/176	689/67
ha kötőszós	315	397	161	140	1130	522

1. táblázat: Az igeneves és *ha* kötőszós variáció a TMK levélanyagában.

A variációt tekintve az igeneves változat láthatóan jóval ritkábbnak számít, mint a *ha* kötőszós fő variáns – noha még így is több esetben jelentősen gyakoribb, mint a terjedőben levő *amennyiben*, vagy a jellemzően megengedő jelentéstartalommal használatos *holott*. Az előfordulási arányok forrásonként igen különbözőek; míg a Telegdy és a Nádasdy levelezésekben szinte szórványosnak mondható az igeneves variáns, addig a Zrínyi, a Károlyi vagy a peregrinusok levelezésében viszonylag jellemző (az előbbi esetben körülbelül minden negyedik, míg a másik két esetben minden hetedik főváltozatra „jut” igeneves megoldás). Az adatszám 18. századi megemelkedése láthatóan az egyéni használatról árulkodik a levelek esetében, nem pedig a variáns terjedésének

[12] Többszerzős: Telegdy, Nádasdy, Lobkowitz-Poppel és Zrínyi; egyszerzős: Károlyi Sándor levelei, Barkóczy Krisztina levelei. A 376 adatba beleértve a Svetkovics Katalin írásaiból, illetőleg a jobbágylevelekből eddig adatolt egy-egy, valamint a Barkóczy Krisztinától származó, főként manuálisan gyűjtött 44 előfordulást.

felgyorsulásáról, hiszen összességében is jelentősen több *-ván*/*-vén* képzős igenév adatolható ezekben a forrásokban.

A TMK alapján részletesebben vizsgált hét levelezést további négy forrással egészítettem ki: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához (1624–1639); Kemény János és Lónyai Anna 63 levele (1656–1662); valamint a 18. század közepéről Csáky Kata levelezése, valamint Szentpéteri Katalin levelezése. Az utóbbi két forrás többszerzős, a családi élet mellett szintén a birtokokkal vagy egyéb hivatalosabb ügyekkel kapcsolatos írások is szerepelnek bennük. A négy forrásból gyűjtött feltételes jelentéstartalmú igeneves előfordulások száma jelenleg mintegy 120-ra tehető. Az arányok azonban ezúttal is az egyéni használatról árulkodnak leginkább: mintegy 72 adat származik Esterházy Miklós leveleiből. A jövőre utaló, 'ha egyszer' típusú és reális feltétel mellett igen nagy részesedésű (52) a szólásszerű, sorsra, Istenre bízott feltétel (*Isten megtartván*, *Isten velem lévén*, *Isten azt adván*). Ez nála mellékmondatos formában jóval ritkábban fordul elő, ugyanakkor a kétféle megoldás akár váltakozhatott egy levélen belül is:

(12) *Holnap azon vagyok hogy, ha tovább nem is, de meg ide vissza jöjjek, és – **Isten velem lévén** – kedden ebédre haza verekedem [...] De **ha Isten megtart** bennünket **és békével adja** hoznod a várandó vendéget, valami bizonyos üdőre ugyan lakóul jöjjünk ide* (Esterházy 1625)

A használat egyéni jellegét jól mutatja, hogy a Kemény Jánostól és Lónyai Annától származó, valamivel későbbi írásokban a modális használat kizárólag mellékmondatos formában jellemző (náluk a jóval kevesebb igeneves változat inkább a jövőre utal, vagy nyomatékosít). Csáky Kata és Szentpéteri Katalin levelezésében is hasonló tendencia érvényesül, a modális feltétel a legtöbb levélírónál mellékmondatos, mégis van példa váltakozó használatra, illetőleg alternatív megoldásra:

(13) ***Ha az Úristen egy kis szép esőt ád,** az felszántott lábat borsóval és az Almásról hozott árpával bévettetem [...] De aztat is, még eső nem lesz, bé nem vethetem, **Isten esőt adván**, az cserélt rozzsal bévettetem*
(Bodoni György levele Csáky Katának 1773)

(14) *Minden szándékom az volt, hogy felmehessek minapi parancsolata szerint is az Asszonynak* [...] *Arra nézve kénytelenítettem itthon maradni azon temetés végett, **Isten onnan felhozván**, ha Losoncon nem találnám is az urakat, remélem Ludányban udvarolhatok és az uraknak iránta való parancsolatát tehetségem szerint effektuálom*
(Fáy István levele Szentpéteri Katalinnak 1765)

További szempont, hogy a modális, szólásszerű feltételen kívül vannak-e teljesen egymásnak megfelelő, párhuzamba állítható szerkezetek, illetőleg hogy ezeket a változatokat szerzőkhöz, megnyilatkozókhoz lehessen kapcsolni.

5. Formai és funkcionális variánsok: elemzés

A variáció kontextusának meghatározásához megfeleltető, összevető elemzés szükséges, bemutatva a váltakozásra alkalmas megoldásokat kifejezőeszközök és (a fentebb tárgyalt) diskurzusbeli funkciók szerint. Az előfordulási arányok megmutatása végett elsődlegesen a TMK-ból származó adatokat mutatom be.

A kifejezőeszközöket tekintve – ahogy arról szó volt – a *ha* alkalmilag váltakozhat a *holott*, és a korszakban terjedőben levő *amennyiben* kötőszókkal. Az alkalmi jelleget mutatja a korpuszbeli előfordulásuk is, a *holott* feltételes használatban jelenleg 24 adattal szerepel, az *amennyiben* pedig 11 találattal. A *holott*-tal vagy *amennyiben*-nel bevezetett tagmondatok a fővariáns *ha* kötőszós szerkezetekkel összevetve formai változatoknak tekinthetők. Az elnevezés nem a kötőszók formai hasonlóságára utal, hanem arra, hogy a funkcionális variánsokhoz, szinonimákhoz képest: „olyan mondatszerkezetek, amelyek – alaki eltérésük ellenére – nem mutatnak jelentéskülönbséget; tehát tetszőlegesen felcserélhető (illetve nyelvtörténeti jelenségek esetében: az adatok tanúsága alapján ilyennek feltételezhető) elemek” (Dömötör 2003: 449, l. még: 450–451).

A kötőszók felcserélhetőségére egy-egy példa a TMK-ból:

(15a) *panaszolkodott akkori Tisztartónak az pedigh megh fenegette a Rab aszont, hogy* ***ereszen megh holott nem*** *vasra vereti* (Bosz. 2. 1747)

(15b) *meg üzente Jobbagy Örsiknek a fatens, hogy* ***eresze meg*** *az Ura Lábát, mert* ***ha nem,*** *Bíróhoz megyen és meg fogadtattya* (Bosz. 1. 1721)

(16a) *Nem tartottam még oly bolondnak magamat, hogy magamnak kárt szerezzek, sőt az másokét is,* ***a mennyiben tehetem,*** *távoztatom* (Kár. 1712)

(16b) *Én is Bécsbe megyek, az ide fel való adósságokrul végzek s* ***ha lehet,*** *complanálom* (Kár. 1712)

Noha a grammatikai jelentésüket tekintve nem különböznek a *ha* kötőszós tagmondatoktól, mind a *holott*, mind az *amennyiben* jóval ritkább előfordulású a vizsgált anyagban, s a diskurzusbeli funkciókat tekintve mutatnak különbséget. A *holott* és az *amennyiben* tipikusan reális vagy potenciális feltételt fejez ki, (egyelőre) nincs adat az irreális, a nyomatékosító ’ha egyszer’, vagy a modális használatukra. A korlátozott előfordulásuk azzal is összefügghet, hogy *ha* kötőszó használata annyira széleskörű már a kései ómagyar kor során is, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Az adatok csekély száma egyelőre nem teszi lehetővé, hogy meghatározott stílushoz köthessük a *holott* és

az *amennyiben* használatát, ahogy az sem egyértelmű, hogy az utóbbi már a 16–18. század során választékosnak vagy hivatalosnak számított-e.

A szinkrón rendszerben „a független alárendelésnek az a feltétele, hogy az alárendelő mondat kötőszava sajátos jelentéstartalmánál fogva képes legyen jelölni az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött jelentéstani szerepét" (É. Kiss 1998: 130). – Ezzel szemben a történeti adatok tanúsága szerint korábban a rendszer gazdagabb volt, méghozzá nemcsak a kapcsolóelemek változatosságát tekintve. A kötőszóval nem jelölt feltételes jelentéstartalmú tagmondatok, bár szórendi és tagmondatsorrendi szempontból megfelelnek a *ha* kötőszós fővariánsnak, mégis inkább funkcionálisan szinonimnak tekinthetők. A megformálásban ugyanis eltérnek azáltal, hogy elsősorban a szövegösszefüggés segítségével azonosítható a jelentésük, s időnként közvetlenebbül érzékelhető az idő- vagy okviszony (a 'ha egyszer' típusú nyomatékosítás esetében), amire a feltétel épül.[13] Az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon, míg a határozói igeneves szerkezetek egyszerre tudnak időt, okot, eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig hasonlítanak a mellérendelő mondatszerkesztésre (Gugán 2002: 35–39). A kötőszóval nem jelölt feltételes tagmondatok ebben a tekintetben az igeneves szerkesztéssel állíthatók párhuzamba. Noha a kötőszóval nem jelölt feltétel esetében igen kevés adatról beszélhetünk, ezek a diskurzusbeli funkciók szinte mindegyikét lefedik (noha potenciális feltételre egyelőre nincs adat), nemcsak a formailag, igeidőt és igemódot tekintve különböző – reális (17); irreális (18) –, hanem az elsődlegesen a beszélői attitűdöt kifejező használatokban (19–21) is előfordul:

(17) *Awag penig* ***the k: walamjbwl Nehessege wagjon Ream, Azerth*** *Agja meg ertenē the k: mjnth wagjon* (Svetk. 1569)

(18) *Nem is engedné az Úristen azt, hogy sokáig vígadhatnék, mert* ***ez világnak minden dicsőségébe részesültem volna is,*** *kettévágta volna az örömemet* (Bark. 1710)

(19) ***Már fél lába koporsóba ő Kegyelmének,*** *ki vélné, hogy hazudna minden ok és haszon nélkül* (Bark. 1708)

(20) *Jm* | ***.k. fel Megÿen Bechbe*** *Nem twdom mÿnt leszen* | *Nekem dolgom Az zrenÿ vrakkal* (Svetk. 1570)

[13] Az angolban és a németben a kötőszónélküli feltételes mondat *(asyndetic conditional)* a poláris, eldöntendő kérdő mondatnak felel meg formáját tekintve, a feltételt és következményét tartalmazó tagmondatok közötti viszony pedig szemantikai-pragmatikaiként azonosítható („not syntactic but semantic-pragmatically, namely as an antecedent-consequent relationship"; grammatikalizációs megközelítésben Van den Nest 2010: 93–94; 100–101).

(21) *nem irhattom job ualossttott: hanem* ***Isten uissa jo egessegbe hosta,*** *kegyelmednek beőueben megh irom* (Zr. 1638)

További, részletesebb tárgyalást igényelnek azok a változatok, amikor a mai használatban már inkább visszaszorult, nem aktív használatú határozói igeneves tagmondatok kapnak feltételes értelmet. Ennek azonosításához a közvetlen szövegkörnyezet és a tágabb szövegösszefüggés figyelembevételére egyaránt nagy szükség van, hiszen a határozói igeneveken sem a mód, sem a szám, sem a személy nem jelölt. Explicit vagy implicit alanyuk koreferens lehet a főmondat alanyával, így a további jellemzőket is a mindenkori mondatkörnyezetnek feleltethetjük meg. Noha a környező igealakok alapján elsősorban kijelentő módú, jelen és jövő idejű formáknak feleltethetők meg, nem példátlan az ettől eltérő formai eszközöket igénylő potenciális és az irreális feltétel sem.

A diskurzusbeli funkciókra, vagyis a feltételes mellékmondatok fajtáira rátérve jellemzően logikai összefüggést (ha-akkor viszonyt) mutat a (22)-es példa, amely reális feltételnek tekinthető (’ha elterjed – elromol teljességgel’):

(22) *ne mennyen el hanem gyogyitsa, mert* ***el terjedvén jobban az seb*** *el romol* ***tellyességgel*** *az lába* (Bosz. 1. 1716)

A potenciális feltétel szintén a szövegkörnyezet által azonosítható: a *tudnám* és az *elbocsátanám* alapján az igeneves előzmény is ’ha látnám avagy érteném’ formának feleltethető meg (az ezt követő *ha tudnám* kezdetű részlet az igeneves szerkezetektől független, annak értelmezését nem befolyásoló közbevetés):

(23) *en nalamis nalam wagjon az emberseg* | ***latwan awagy ertwen ö kegjelmenek njawaljajath****, Ha túdnam hogj magam megh halokis,* ***bezonj el boczatanam*** *az eö kegjelme züksegere* (LobkP. 1632)

Az irreális feltétel sem példátlan igeneves megoldással kifejezve. Mai szemmel ez a leginkább meglepő változat, tekintve, hogy a legtöbb formai jelölést igénylő funkcióról van szó – azonban a szövegkörnyezetben megtalálható a tipikus *-t(t)* jeles múlt + *volna* segédige kapcsolata, így a *megértvén* ’ha megértettem volna’ értelmű:

(24) *[noha az Gyülésben semmi magános dolgom nem volt,] az kegyelmed kedveert szeretettel* ***be mentem volna*** *és* ***az kegyelmed akarattyát megh értuén,*** *ahoz* ***accomodaltam volna*** *magamat* [...] ***de*** *immár Akkor* ***késeő let volna*** *megh indulnom,* ***nemis erkeztem volna reá*** *az Gyülésre, és igy nem lévén tudua nálom az kegyelmed bé menetele, az mulattatta el én velem az én oda menetelemetis* (Zr. 1652)

Mivel az elsősorban pragmatikai jelentésű, beszélői attitűdöt kifejező szerkezetek formailag kevésbé különíthetők el, ezeknél érdemes igés szerkezeti

megfelelőket is példaként hozni. A ’ha egyszer’ típusú feltételesség esetében jellemzően kérdő a főmondat, azonban ez nem törvényszerű:

(25a) ***Mely ha úgy vagyon,*** *vagy élet vagy halál, már nem deprecálhatom, legyen Isten és Felséges Urunk akaratja* (Kár. 1723)

(25b) ***de így lévén az dolog,*** *legyen azé, az kinek kell, Isten nekem ne adja* (Kár. 1723)

A jövőre vonatkozó feltétel szintén megtalálható igenévi változatban, közvetlenül érzékelhető benne az időviszonyítás is (’amikor’ > ’ha’). Az összevetés szerint ilyenkor az igenév megfelelhet múlt idejű igealaknak, vagyis nem koreferens a főmondatbeli igeidővel:

(26a) ***ha meg hozta kgd.*** *azt, ezen lewel wiweőthül külgje meg ennekem kgd* (Tel. 1592)

(26b) *de* ***kd miklos uramnak meg mutatuan*** *vgian kd miklos vramtol mingiarast meg kulge* (Tel. 1594)

Az igeneves változatok esetében minden olyan szerkezetet ebbe a kategóriába soroltam, amelyben a leginkább érzékelhető az időviszonyítás a jövőre mutatás miatt, akkor is, ha használatában esetleg átfedést mutat például az udvariassági formulákkal – vagy formailag a reális feltétellel.

A modális – elsősorban beszélői vélekedést, valószínűséget, reménykedést stb. kifejező – feltétel igenévi párhuzamára már láttunk példát. Ez a fajta nem minden esetben mutat kapcsolatot az időviszonyítással, igeneves használatban sem (a 27b szövegrészlet például kevésbé adekvát ’amikor Isten hozzásegít’ értelmezéssel):

(27a) ***ha az úr Isten megtart,*** *egy mesteremnek sem akarok hálaadatlan lennem* (Nád. 1568)

(27b) *hiszem Istent ű szent felségét, hogy megtanulom immár rövid nap* ***hozzá segélvén ű fölsége*** (Nád. 1568)

Itt érdemes megjegyezni, hogy a sorsra, Istenre bízott feltételesség mondatrészértékű formában is előfordul, ilyen az *Istennek segítségéből ~ akaratából*, *~ kegyelméből* stb. A kifejezőeszközöket tekintve tehát legalább 3–4 változat megfigyelhető minden diskurzusfunkcióban – *ha* kötőszós, kötőszóval nem jelölt és határozói igeneves szerkezet, valamint (főként a reális és a potenciális feltételnél) a *holott* és az *amennyiben*; illetőleg a modális feltételre alkalmilag jellemző a szókapcsolatos (*segítségéből*, *akaratából* stb.) megoldás is.

A variációs kontextus egy további szempontja, hogy az egyes kifejező-eszközök szerinti változatok milyen arányokban fordulnak elő az egyes diskurzusfunkcióban – kimutatható-e valamiféle versengés az alternatív megoldások használatában. A kötőszóval nem jelölt feltételes tagmondatok, valamint a szűkebb használatú *holott* és az *amennyiben* kötőszós változatok esetében egyelőre nem áll rendelkezésre elég adat ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben felvethessük, így csak a *ha* kötőszós és a határozói igenévvel kifejezett változatok esetében van mód az összevetésre. Az eredmény táblázatos formában vethetjük össze, az változatok mellett a főbb forrásokat is elkülönítve. A jellemzőbb (20-30% fölötti arányban előforduló) diskurzusfunkciókat számok jelzik (1 = reális, 2 = potenciális, 3= irreális, 4 = 'ha egyszer', 5= jövőbeli, 6 = modális):

	Nád.	Tel.	Lobk.	Zr.	Kár.	Bark.	Peregr.	Bosz.
igeneves	5	6, 5, 4	5, 6, 4	5, 4, 6	5, 4, 6	5, 4	5, 6	1, 5,
kötőszós	1, 2	5, 2, 1	2, 5, 1	2, 5	5, 1, 2	2, 5	2, 1, 5	1, 3, 4

2. táblázat: A feltételes jelentéstartalom jellemző diskurzusbeli funkcióinak megoszlása.

Noha az arányok szerzőnként különböznek, összességében a *ha* kötőszós alárendelő változatok jellemző funkciói a potenciális, a jövőre vonatkozó és a reális feltétel. Az igeneves variánst tekintve ezek jellemzően 10% alatt vannak (ha egyáltalán előfordulnak; az irreális feltétel mindössze három forrásban jelenik meg). Többeknél kiemelkedő viszont igeneves megoldásként a jövőre vonatkozó feltétel, valamint jellemző a sorsra bízott (modális) és a 'ha egyszer' jelentésű nyomatékosító funkció. A Telegdy és a Zrínyi levelezésben e három fajta aránya közel azonos, míg például a Károlyi Sándor és a Barkóczy Krisztina levelekben kiugró (52% és 43%) a jövőre vonatkozó feltételesség. A tanúvallomásokban ugyanakkor a reális feltétel is jelentősebben van képviselve (bár az előzőeknél jóval kisebb adatszámról beszélhetünk.

A korpusz adatai alapján összességében a határozói igeneves szerkezeti változat leginkább a beszélői attitűdöt kifejező (pragmatikai jellegű) fajtákra jellemző, míg a kötőszós kapcsolódás majdhogynem kizárólagos olyankor, amikor a beszélő a feltétel bekövetkezését lehetségesnek tartja, vagy nem is nyilvánít róla véleményt. Az irreális feltétel szintén elsődlegesen a kötőszós tagmondatok sajátja, arányaiban azonban egyik vizsgált levelezésben (s a tanúvallomásokban) sem kiemelkedően gyakori.

A későbbi misszilisekben sem példátlanok – a jellegzetesen jövőre vonatkozó feltétel mellett (28–29) – a reális (30), valamint a nyomatékosító 'ha egyszer' jelentésű használatok (31–32):

(28) *az azóta való jövedelemből részt nem kívánnak, s* ***azt megnyervén Isten hírével,*** *csak állyunk contractusunk mellé*

(Csáky Kata levele Haller Jánosnak 1777)

(29) ***addig a kezem netalán bé nem gyógyulván,*** *inkább akartam az érvágást azutánra halasztani* (Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak 1749)

(30) [...] *oly bánatban vagyok, de kiváltképpen szegény feleségem, hogy nem hiszem meg is lábalja* [=felgyógyul belőle]. ***Meg nem lábalván,*** *mit csináljak, nem tudom* (Nagy Tamás levele Csáky Katának 1772)

(31) *Sógoruram maga is kész volt volna elmenni.* ***De már így lévén a dolog,*** *késő* ***is*** *lenne a felmenetelük*
(Szentpéteri Katalin levele Ráday Gedeonnak 1763).

(32) *Én ugyan mostan is elég bort küldhetnék mind a luczini kocsmára, mind Rimabányára,* ***de így lévén*** *más kocsmárost kellene fogadni Rimabányára* (Szentpéteri Katalin levele 1778)

A nyomatékosító, már tényszerű feltétel a 19. század során is használatos érvelő szövegekben, a retorikai lehetőséget kihasználva kérdő főmondattal:

(33) *Mi szükség vala a kritikának ezen alkalmaztatására,* ***élő poetáról lévén szó?*** (1826, MTSzt)

(34) ***Ily*** *nagy kegyelmes* ***Isten gyermekei lévén,*** *mért vagyunk* ***mégis*** *oly hanyagok az imádságra?* (1887, MTSzt)

Noha Szvorényi az elő- és utóidejűség kapcsán jegyzi meg, hogy a határozói igenév időnként felválthatja a mellékmondatot „tömöttebb szólás vagy változatosság okáért" (Szvorényi 1866: 322), úgy tűnik, a gyakorlatban a feltételesség kifejezésekor megjelent ez a szempont akár a 19. század során is. A variánsok későbbi előfordulásainak és az igeneves szerkesztésmód visszaszorulásának részletesebb feltárása további kutatásokat igényel.

6. Változási tendenciák

A középmagyarban a sajátos jelentéstartalom esetében a kapcsolóelemek – a már tárgyalt alkalmilag megjelenő *holott* és a terjedő *amennyiben* (Haader 2003: 684) – mellett maga az alárendelő szerkezet is változhat: egyrészt a mondatrészkifejtéstől elszakadva a mellérendeléshez közelíthet (elsősorban a hasonlító vagy a következményes), másrészt a formát megtartva, de mondatrészértékűvé válhat a többletjelentés felszámolódásával (Haader 2008a: 84–85, 2017: 214, 219). A feltételes jelentéstartalmú alárendelés elsősorban a modális diskurzusfunkcióban, az udvariassági formulákban válik mondatrészértékűvé: „ha tetszik, szidj meg érte" ('tetszésed szerint') vagy a potenciális „ha lehet" ('lehetőség szerint') – ez utóbbira TMK-ban is több előfordulás található. Határozói igeneves változatban ezek nem jellemzőek (korpuszból adatolható *lehetvén* és *tetszvén* okhatározói funkcióban fordult elő).

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a formai változásra is van-e ilyenkor példa, vagyis a *szerint* egyes használataiban kimutatható-e a feltételesség nyoma. A TMK-s adatok alapján ilyenkor jellemzően nem a feltétel, hanem a mód fejeződik ki ilyen formában: *szívem szerint, kívánsága szerint, parancsolata szerint* (’ahogy parancsolja’ stb.). A *szerint* tehát ebben az esetben nem működik variánsként, más a diskurzusbeli funkciója, mint a *ha* kötőszós vagy a határozói igeneves változatnak:

(35a) *Egieb arant mi mindenkor* ***az Nagisagod*** *kegyelmes* ***akarattia es parancholattÿa zerent*** *chelekezwnk, es mostis chelekettwnk uolna es wket. mögh fogtuk volna, ha birtokunk alat uolnanak* (Zr. 1650)

(35b) ***ha parancholni fog*** *kesz leszek szolgalatra* (Zr. 1640)

(35c) ***masbulys kegyelmed paranczoluan*** *attiafiussagossan kegyelmednek szeretetel zolgalok* (Zr. 1639)

A *szerint* és más mondatrészértékű változatok (vö. *eljöttödet szeretném* vs. *szeretném, ha eljönnél*) ebben az időszakban, de vélhetően a későbbiekben is inkább lehetőségek, mint ténylegesen aktívan használt és szabadon váltakozó megoldások, mivel a sajátos jelentéstartalom alapvetően a mellékmondatos formákban mutatkozik meg („a mellékmondatban egyszerűen több fér el”; Haader 2000: 518).

Érdemes tehát kitérni arra, hogy az alternatív szerkezeti megoldások melyik változási tendenciába illeszkednek. Berrár Jolán az *esetén* névutó[14] kategóriájában, feltételes határozóként említi az igeneves szerkezetek ilyen használat (Berrár 1957: 106). Az, hogy a besorolás szófaji jellemzők alapján, vagy a szintaktikai viselkedés alapján értelmezhető, illetőleg hogy igazolható-e, további kutatásokat igényel. A határozói igeneves szerkezet az ó- és középmagyarban gyakran vesz fel igei kategóriákat: tagadható, független aspektusa van, gyakran van saját alanya is, ráadásul kötőszóval kapcsolódhat további tagmondatokhoz, a főmondat és az igeneves tagmondat bővítményei között pedig koreferencia lehet (vö. Gugán 2006: 69–72). Ezek a jellemzők a feltételes jelentéstartalom kifejezésekor is megfigyelhetők – a kötőszós kapcsolódás kivételével. Megfigyelhető például a saját alany explicit megjelenése – nemcsak a sorsra, Istenre bízott feltétel esetén, hanem a jövőben vélhetően bekövetkező eseményekkel kapcsolatban is:

(36) *Az téglavetők Károlyba mind betegek voltak.* ***Az aratás elvégződvén,*** *hozzáfognak* (Bark. 1708)

[14] Az *esetén* ilyen használata túlmutat a TMK korszakhatárain (vö. *szükség' esetén igazgatásbeli rendeletek' kibocsáthatását tárgyazó hatalom*, 1841, MTSzt.)

(37) *Szolga Biró Uramhoz el viszem meg romlott Gyermekemet, vagy is* ***Héczej Uram bé jövén*** *meg mutatom* (Bosz. 2. 1728)

Jellemző emellett egyes főmondatbeli bővítmények megismétlése vagy koreferenciája, ami szintén a tagmondat önállóságát, kidolgozottságát jelzi:

(38) *megh szolgalom kegyelmednek ezaránt valo jo akarattiat, es* ***Isten eltétvén bennönket, miis*** *azon leszőnk, hogi mind kedveskedgiőnk* (LobkP. 1638)

Noha a központozás maitól eltérő (ugyanakkor gyakran a forrásközlésekben rekonstruált) volta miatt a mondathatár és a tagmondathatár nem jelzi egyértelműen, az esetek egy részében önálló eseményként vagy állapotként megnevezve szerepel a feltétel az igeneves szerkezetekben is. Noha azt nem állíthatjuk, hogy ilyenkor a sajátos jelentéstartalom kifejezése mellérendelő értékben – vagy ahhoz közeledve – fejeződik ki, ez a változat mégis mutat kidolgozó tendenciát (ez megfelel a korszakra jellemző, gyakran a véges igés tagmondatoknak teljesen megfeleltethető igeneves használatnak; Varga 2015: 60–64).

Előfordul ugyanakkor kivételesen olyan *-va/-ve* képzős igeneves szerkezet, amely irreális feltételt fejez ki ’ha tudták volna’, ez azonban beágyazott, mondatrészértékű megfogalmazásnak ’ennek tudatában’ felel meg, tehát érvényesül az előzővel ellentétes változási tendencia is:

(39a) *mondják [...] hogy ők nem tudták, s* ***tudva****, edig Kassárul is* ***lehozathattak volna*** (Bark. 1708)

(39b) *Nagy bajjal való utazástokat értem édes Fiam Sőregről írott leveledből.* ***Ezt tudva jobb lett volna*** *egyenesen menni* (Szentpéteri Katalin levele ifjabb Ráday Gedeonnak 1769)

Az ilyen példák alapján felvethető, hogy a szinkrón, hagyományos leíró megközelítésben szervetlen igenévnek nevezett elemek – *összevéve, egybevetve, szólva* stb. – a középmagyarban megfigyelhető szerkezeti alternatívának valamilyen továbbéléseként értelmezhetők-e. A szervetlen igenevek egyik altípusa kapcsán, mely szerint az igenév „a mondott tartalom érvényességét szorítja meg”, Lengyel Klára megjegyzi, hogy „a határozói igenév feltételes jelentéselem hordozója is lehet” (Lengyel 1989: 188–190). A terminus azt fejezi ki ebben az esetben, hogy a határozói igenévnek (alkalmilag vagy szabályossá válva) nincs fölérendelt tagja a mondatban, noha a jelentéstartalma nem csökken (H. Molnár 1968: 63–64; Lengyel 1989: 189). Az elmaradó alaptagot valamilyen közlést, esetleg érzékelést kifejező elemként azonosítják.[15] A jelenség másik jellemzője,

[15] A definíció nem problémátlan voltát jelzi, hogy Horváth László az általa modális természetű elemnek nevezett igeneves szerkezeteit is szervetlenként azonosítja, a következőképpen

hogy az igenév általános alannyal koreferens, általános alanyú igének feleltethető meg.

A TMK-ból feldolgozott feltételes értelmű igeneves szerkezetek a fenti kritériumoknak nem felelnek meg, így nem állnak közvetlen kapcsolatban a szervetlennek nevezett elemekkel – melyek valószínűleg a korszakra is kevéssé jellemzőek. A jelentést tekintve ez magyarázható azzal, hogy tipikusan cselekvést (vagy állapotot) kifejező igenevekről van szó, nem merül fel bennük a közlés vagy a beszédesemény hangsúlyozása. A struktúrát tekintve az előfordulások egy részében van fölérendelt tagja az igenévnek, más esetekben viszont az igenév önálló tagmondatértékben (annak megfeleltethető használatban) is előfordul. Emellett az általános alany sem jellemző a tárgyalt szerkezetekre. Noha valamiféle analógiás hatás nem zárható ki a szervetlen igenevek és a korábbi feltételes jelentéstartalmú igeneves tagmondatok között, formai és szerkezeti és pragmatikai szempontból egyaránt olyan különbségeket mutatnak, ami miatt közvetlen kapcsolat nem állapítható meg közöttük. A kérdés természetesen további kutatást igényel nem magánéleti nyelvhasználati anyagon is, emellett a szervetlen igenév történeti előzményeit szükséges lenne feltárni, s aszerint értelmezni újra a jelenség meghatározását.

7. Összefoglalás, kitekintés

A dolgozatban a feltételességet kifejező tagmondatváltozatokat vizsgáltam 16–18. századi magánéleti szövegek – tizenegy levelezés, valamint tanúvallomások – alapján. A középmagyar korszakban számos variánsa is lehetett a feltételes tagmondatnak, részben az azóta visszaszorult *holott* és az akkor épp terjedőben levő *amennyiben* kötőszók miatt, részben szerkezetileg is eltérő megoldások – kötőszóval nem jelölt kapcsolódás, valamint a korábbi szakirodalomban kevésbé tárgyalt *-ván*/*-vén* képzős igeneves szerkezetek – miatt. Ezekből a kötőszó nélküli kapcsolódást nem minden leírás veszi fel manapság, az igeneves szerkezet pedig jelentősen kiszorult a használatból, így nem is lehetett magától értetődő, hogy mennyire volt korábban kiterjedt használatú – forrásokban és funkcióit tekintve egyaránt. Ez utóbbi változatot tehát részletesen fel kellett tárni, ezzel is bemutatva a variációt.

A szerkezetileg különböző megoldások nem mutattak közvetlen strukturális rokonságot – szemantikai-pragmatikait igen, hiszen az alárendelő mondatok és a határozói igeneves szerkezetek esetében is alapvetően idő-viszonyításhoz kapcsolódik a feltételesség kialakulása. Használatuk a fővariánsnál (*ha* kötőszós mellékmondat) ritkább volt, jelentésük komplex, a szövegösszefüggés segítségével azonosítható, ezért is pragmatikai jelenségnek tekinthetők. Ennek megfelelő-

értelmezve az egyik példát: „az az Rőuideden *meg irvan* Hatt ők Zinten akorra mar uartak [...]” (1605) = ’ha röviden megírjuk/ha az ember röviden megírja’ (Horváth 1991: 40). Ebben az esetben azonban a közlés kifejezése nem hiányzik (sőt redundáns is lenne egy ’azt írhatjuk’ típusú kiegészítés), a *hát* pedig kötőszói értelemben is használatos, így nem is szükséges fölérendelt alaptagot feltételezni a szerkezetben.

en egyelőre nem adódott olyan grammatikai környezet, amely szerint egyik vagy másik változat kötelezően előtérbe kerülhet. Pragmatikai szempont lehet viszont az egyértelműségre törekvés (= kötőszós alárendelés), illetőleg a megfogalmazásbeli változatosság igénye (= kötőszóval nem jelölt vagy igeneves változat).

A határozói igeneves szerkezet – a *ha* kötőszós főváltozathoz és a kötőszóval nem jelölt ritkább variánshoz hasonlóan – megjelent a legtöbb diskurzusfunkcióban, ugyanakkor arányaiban jellemzőbbnek mutatkozott az elsősorban valamilyen beszélői vélekedést kifejező (nyomatékosító, jövőre vonatkozó, modális) funkciókban.

A variáció szerkezeti beágyazottsága mellett szükséges kitérni a változatok között választást esetleg befolyásoló nyelven kívüli tényezőkre, faktorokra is (Labov 1965: 93–95; Weinreich – Labov – Herzog 1968: 178–180, 185–186). Ez az elvárás elsősorban a folyamatban levő változások vizsgálatakor merül fel, amelyeket főként szociolingvisztikai interjúk szövegei alapján elemeznek – lehetőleg olyan változatokat is vizsgálva, amelyek köthetők valamilyen társadalmi csoportokhoz. Egy történeti, írott anyagon végzett vizsgálatban azonban a nyelven kívüli kontextus feltárása nem problémamentes (bár a magnószalagra rögzített interjúk esetében is felmerülnek bizonyos nehézségek e tekintetben, vö. Schneider 2002: 88–89), ráadásul közel sem magától értetődő, hogy az azóta nem aktív változatok valamelyike meghatározott csoporthoz vagy stílushoz tartozott-e.

Az itt vizsgált nyelvi anyag sok tekintetben nem kiegyensúlyozott: elsősorban nemesi levelekből áll – noha tanúvallomásokban sem példátlan egyik variáns sem –, így nem egyértelmű, hogy presztízsváltozatról beszélhetünk-e bármelyik esetben is (stigmatizáltságot pedig, standard még nem lévén, kevéssé valószínűsíthetünk). Az időbeliség szempontja szintén vet fel nehézségeket: egyes szerzőktől csak egy-egy évből, míg másoktól akár húsz évnyi forrásból maradtak fenn adatok. Az egyes megnyilatkozók (levélírók) nem egyformán vannak képviselve a forrásokban, így korlátozottan vonhatunk le következtetéseket azzal kapcsolatban, mennyire köthetők csoporthoz az alternatív megoldások.

Egyes variánsok nagyobb arányú előfordulása pedig inkább egyéni nyelvhasználati sajátosságként mutatkozik meg: Esterházy Miklós 147 levelében legalább 52 alkalommal fordul elő az Istenre bízott feltétel kifejezése igeneves szerkezettel, ami kivételesen soknak tekinthető, ha hozzávesszük, hogy Károlyi Sándor 348 levelében „mindössze” 23 ilyen előfordulás szerepel – nála viszont a jövőre vonatkozó feltétel tekinthető kifejezetten jellemzőnek. Többeknél megjelennek ugyanakkor úgynevezett super tokenek, azaz egyazon megnyilatkozásban (levélben) előforduló többféle variáns, ami a variáció viszonylagos erősségét jelzi. Erre következtethetünk abból is, hogy a 18. század közepén-vége felé sem példátlanok akár az igeneves változatok sem, s a későbbi nyelvtanok is megjegyzik ezek használatát. Mindezen tényezők részletesebb leírása és a variánsok közötti választást befolyásoló lehetséges szerepük meghatározása

azonban további kutatásokat igényel, beleértve a levélírók szociolingvisztikai hátterének feltárását is.

Források

Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához I. Közli: Dr. Merényi Lajos. Történelmi Tár. Budapest, 1900, 16–60; 264–295.

Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával. 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Közzéteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1994. Régi Magyar Kódexek 17.

Kemény János és Lónyai Anna levelezése. Közli: Tóth Ernő. Történelmi Tár. Budapest, 1900, 161–218.

„Minden örömöm elegyes volt bánattal" Csáky Kata levelezése. Közreadja: Papp Klára. Debrecen, 2006.

MTSzT = Magyar Történeti Szövegtár http://www.nytud.hu/hhc/

„Semmi újságot írni nem tudok": Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Közreadja: Berecz Ágnes. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

TMK = Történeti magánéleti korpusz http://tmk.nytud.hu/

Hivatkozások

Benkő Loránd 1988. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* **112**: 385–397.

Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Berrár Jolán 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó. Budapest. 171–187.

Cornips, Leonie – Gregersen, Frans 2016. The impact of Labov's contribution to general linguistic theory. *Journal of Sociolinguistics* **20/4**: 498–524.

Dékány Éva 2014. A nem véges alárendelés. Az igenevek története. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 177–238.

Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* **99**: 448–466.

Dubois, Sylvie – Sankoff, David 2001. The Variationist Approach toward Discourse Stuctural Effects and Socio-interactional Dynamics. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis.* Blackwell Ltd. 282–303.

Givón, Talmy 1990. *Syntax. A functional-typological introduction.* Volume II. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia.

Gugán Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* **49(1)**: 23–49.

Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **103**: 61–74.
Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.) – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
Haader Lea 2000. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 518–534.
Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125**: 354–370.
Haader Lea 2003. Mondattan. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 667–690.
Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* **128**: 464–469.
Haader Lea 2008a. Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.) *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 77–87.
Haader Lea 2008b. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 251–259.
Haader Lea 2017. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–225.
Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
Henry, Alison 2002. Variation and Syntactic Theory. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change.* Blackwell Publishers Ltd. Malden–Oxford–Carlton. 267–282.
Hopper, Paul – Traugott, Elisabeth Closs 2003. Grammaticalization across clauses. In: *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge University Press. Cambridge. 175–212.
Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Akadémiai Kiadó. Budapest. *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.) – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 411–454.
Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Akadémiai Kiadó. Budapest. *Nyelvtudományi Értekezések* 10.

Károly Sándor 1964. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvleírásban. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések* 40. 166–173.
Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai" c. előadáshoz. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. 41–53.
É. Kiss Katalin 1998. A független alárendelés. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 127–155.
König, Ekkehard – van der Auwera, Johan 1990. Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude (eds.) *Towards a Typology of European Languages.* Mouton De Gruyter. Berlin – New York. 337–356.
Kroch, Antony 1989. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. *Language Variation and Change* **1**: 199–244.
Kroch, Antony 1994. Morphosyntatic Variation. Beals, K. et al. (eds.) *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory*. Chicago Linguistic Society. 180–201. ftp://babel.ling.upenn.edu/facpapers/tony_kroch/papers/morphosyntax.pdf
Labov, William 1965. On the mechanisms of linguistic change. In: Kreidler, Charles W. (ed.) *Report on the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies.* Georgetown University Press. Washington. 91–115.
Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, J. – Thompson, S. A. (eds.) *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia. 181–225.
Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.) *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó. Budapest. 181–217.
Lengyel Klára 2000. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 223–251.
Macaulay, Ronald 2002. Discourse Variation. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change.* Blackwell Publishers Ltd. 283–305.
D. Mátai Mária 2003: In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 632–662.
D. Mátai Mária 2011. *Magyar szófajtörténet.* Argumentum Kiadó. Budapest.
H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések **60**.
Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.) Rácz Endre (szerk.) *A*

magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 694–718.
Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* **21**: 380–386.
Reintges, Chris H. 2009. Spontaneous syntactic change. In: Crisma, P. – Longobardi, G. (eds.) *Historical Syntax and Linguistic Theory.* Oxford University Press. Oxford. 41–57.
Riedl Szende 1863. Magyar nyelvtan. Pfeifer. Pest.
Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change.* Blackwell Publishers Ltd. Malden–Oxford–Carlton. 67–96.
Szvorényi József 1866. Magyar nyelvtan. Heckenast. Pest.
Tagliamonte, Saly A. 2010. The linguistic variable. In: *Analysing Sociolinguistic Variation.* Cambridge University Press. Cambridge. 70–98.
Tagliamonte, Saly A. 2016. Roots of Variationist Thinking. In: *Making Waves. The Story of Variationist Sociolinguistics.* Wiley-Blackwell. 74–87.
Van den Nest, Daan 2010. Should conditionals be emergent ... Asyndetic Subordination in German and English as a Challenge to Grammaticalization Research. In: Van linden, An et al. *Formal Evidence in Grammaticalization Research.* John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia. 93–136.
Varga Mónika 2014. A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna –Horváth Krisztina (szerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 29–48.
Varga Mónika 2015. A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* 111: 54–67.
Velcsov Mártonné 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* **1**: 105–110.
Velcsov Mártonné 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* **77**: 308–315.
Weinreich, Uriel – Labov, William – Herzog, Marvin I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.) *Directions for Historical Linguistics.* University of Texas Press. Austin. 95–195.

Varga Mónika
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
MTA Nyelvtudományi Intézet
varga.monika@nytud.mta.hu